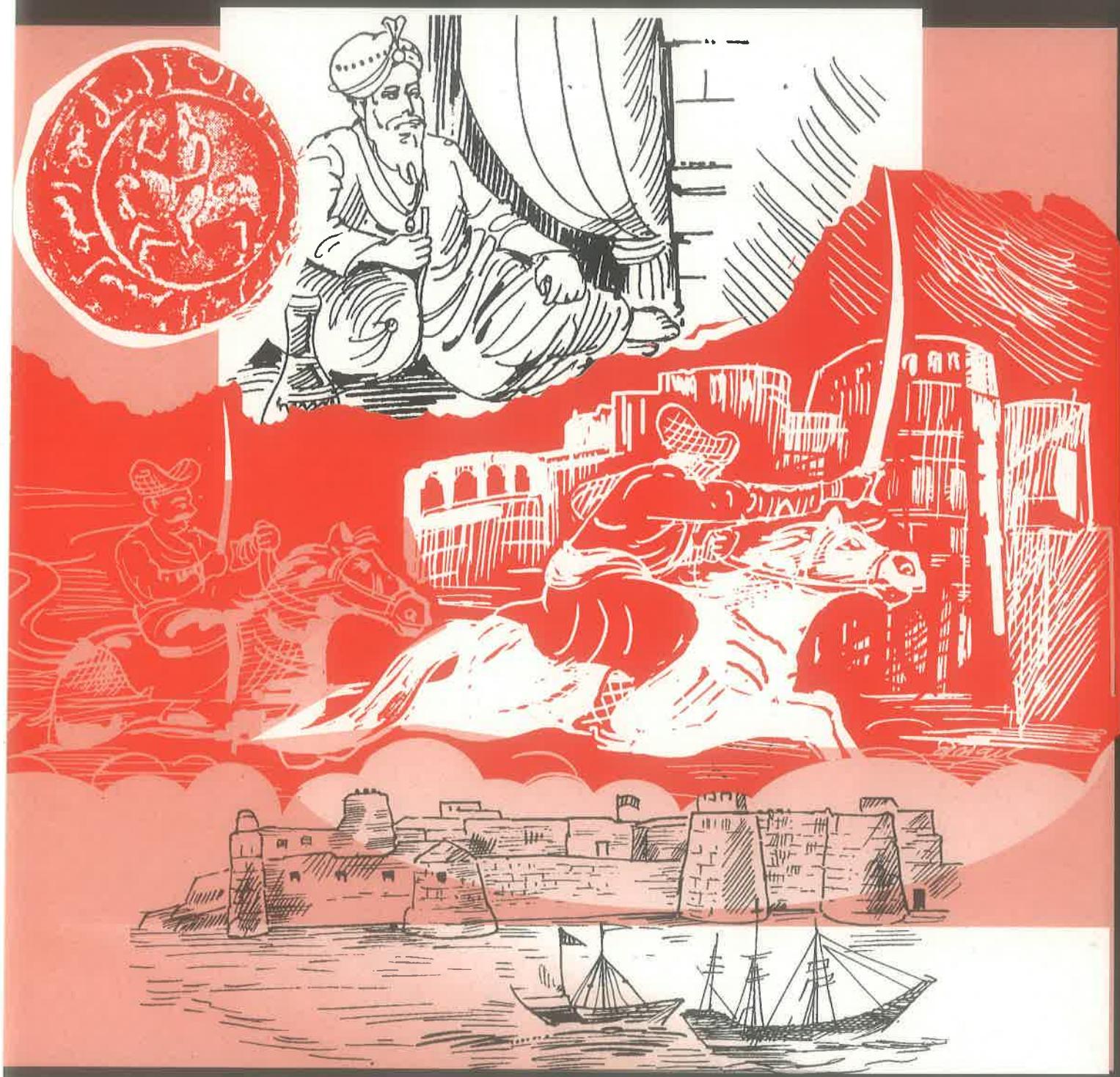

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 281

मध्ययुगीन भारत
(इ. स. १२०६ ते १८५७)

२. मोगल-मराठा कालखंड (१७२६ ते १८१८)

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 281

मध्ययुगीन भारत
(इ.स. १२०६ ते १८५७)

पुस्तक दुसरे

मोगल-मराठा कालखंड (१५२६ ते १८१८)

लेखक : प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर, प्रा. डॉ. बी. डी. खणे

घटक १ : मोगलांचा इतिहास : बाबर ते शहाजहान	१
घटक २ : मोगलांचा इतिहास : औरंगजेब ते मोगलशाहीचा अंत	२४
घटक ३ : मराठ्यांच्या सत्तेचा उदय व विस्तार	४२
घटक ४ : पानिपतोत्तर मराठ्यांचा इतिहास	६५

यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. आर. कृष्णकुमार

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे

संचालक

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. पंडित पलांडे

संचालक

वाणिज्य व व्यवस्थापनशास्त्र विद्याशाखा

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. नारायण चौधरी

प्रपाठक

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. नरेंद्र बोखारे

प्रपाठक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. उमेश राजदेवकर

वरिष्ठ अधिव्याख्याता

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्रीमती शिवरंजनी पांडे

अधिव्याख्याती

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. शशणकुमार लिंबाळे

प्रपाठक

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. सुरेश पाटील

अधिव्याख्याता, विद्यार्थी मूल्यमापन तंत्रज्ञान केंद्र

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. नामदेवराव शिंदे

सहायक संचालक

विभागीय व अभ्यासकेंद्र व्यवस्थापन केंद्र

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. विजयकुमार पाईकराव

अधिव्याख्याता

शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. यशवंत कळमकर

२४१०, सोनगीर वाडी

वाई ४१२ ८०३

प्रा. हिंदुराव वायदंडे

सहा. ग्रथपाल, आय.आय.टी.

मुंबई

श्री. महेश म्हात्रे

संपादक, नागपूर तरुण भारत

नागपूर

प्रा. शैलेंद्र देवलणकर

१५, रुक्मणी अपार्टमेंट

चेतनानगर, औरंगाबाद

डॉ. सरल धारणकर

१२, ओंकार, पाटील लेन नं. ३

कॉलेज रोड, नाशिक - ५

तज्ज्ञ सल्लागार (इतिहास)

डॉ. हरिभाऊ अ. फडके

(सेवानिवृत्त प्राध्यापक, कुरुक्षेत्र विद्यापीठ)

'अंकुर', प्लॉट नं. २, बिल्डिंग नं. ३

नरसिंहनगर, नाशिक

डॉ. सुहास राजदेवकर

इतिहास विभाग, बिट्को कॉलेज

नाशिकरोड

डॉ. राजा दीक्षित

इतिहास विभाग, पुणे विद्यापीठ

गणेशखिंड, पुणे

प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर

१२, ओंकार, पाटील लेन नं. ३

कॉलेज रोड, नाशिक - ५

डॉ. ना. गो. भवरे

पद्मपाणी, प्लॉट नं. १८, बिल्डर्स

सोसायटी, नंदनवन कॉलनी

औरंगाबाद

डॉ. आर. एस. गायधनी

(सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख स.

प. महाविद्यालय, पुणे)

३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड,

नाशिक

प्रा. उमेश बगाडे

इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,

औरंगाबाद

डॉ. प्रभाकर देव

रघुकुल, ६२-अ, गणेशनगर, नांदेड

प्रा. डॉ. आर. एस. मोरवंचीकर

(सेवानिवृत्त विभाग प्रमुख, सेंटर फॉर

ट्रिप्पी ऑफिसिनिस्ट्रॉशन, औरंगाबाद)

१६, संभाजीनगर, पहाडीसिंगपुरा,

मकबन्याच्यामागे, औरंगाबाद

प्रा. डॉ. शांता कोठेकर

इतिहास विभाग, नागपूर विद्यापीठ

नागपूर

प्रा. डॉ. ज. वि. नाईक

(सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख,

मुंबई विद्यापीठ)

१२/२६८, स्वरांगा, चैतन्यनगर

वाकोळा ब्रिजवळ, सांताकूळ

(पश्चिम), मुंबई

डॉ. अरुण भोसले

इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ

कोल्हापूर

लेखक

प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर
१२, ओंकार, पाटील लेन नं. ३

कॉलेज रोड, नाशिक - ५

प्रा. डॉ. बी. डी. खणे
प्रपाठक, इतिहास विभाग

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

संपादक

प्रा. रं. ना. गायधनी
३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड

नाशिक

अभ्यासक्रम संयोजक

श्री. उमेश राजदेवकर
वरिष्ठ अधिव्याख्याता, मानव्यविद्या

व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

निर्मिती

First edition developed under DEC development grant.

© २००३, यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक □ प्रथम प्रकाशन : जानेवारी २००३ □ प्रकाशन क्रमांक : ११७१

□ अक्षरजुळणी : अक्षर डी.टी.पी. युनिट, शिवाजी चौक, नाशिक

□ पुनर्मुद्रण : जुलै ०५, जून ०६, एप्रिल ०७, एप्रिल ०८, डिसें. ०८, मार्च ०९, जून ०९, सप्टेंबर ०९, नोवेंबर ०९, मे १०, मे ११, मे १२, ऑगस्ट १३

□ मुद्रक : ओरिएंट प्रेस लि., एल-३१, एम.आय.डी.सी. एरिया, ताटापूर, जि. ठाणे.

□ प्रकाशक : डॉ. प्रकाश अतकरे, कुलसचिव, यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

ISBN 81-8055-034-6

(HIS 281-2)

पुस्तक दुसरे

मोगल-मराठा कालखंड (१५२६ ते १८१८)

प्रास्ताविक

मध्ययुगीन भारत (१२०६-१८५७) या अभ्यासक्रमातील ‘मोगल मराठा कालखंड (१५२६ ते १८१८)’ हे दुसऱ्या क्रमांकाचे पुस्तक आहे. या पुस्तकात एकूण ४ घटक आहेत.

इब्राहिम लोदीच्या मृत्यूनंतर दिल्लीची सुलतानशाही संपुष्टात येऊन तेथे मोगलांची सत्ता प्रस्थापित झाली. बाबर बादशाहा झाला. मोगल सत्तेचा तो संस्थापक होता. राज्याच्या रक्षणासाठी त्याला प्रसंगी आपल्या नातेवाईकांशी लढाई करावी लागली. काबूल जिंकल्यानंतर त्याने हिंदुस्थानाकडे लक्ष वळविले. पंजाबवर स्वारी करून त्याने प्रांत ताब्यात घेतला. पानिपतच्या पहिल्या लढाईत विजय संपादन करून त्याने दिल्लीवरील लोदी घराण्याची सत्ता संपुष्टात आणली. दिल्ली, आग्रा ही शहरे काबीज केली. बाबरच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा हुमायून सत्तेवर आला. याच काळात बंगाल, बिहार, राजपुताना येथील सरदार स्वतंत्र होऊ पाहत होते. हुमायूनला आपल्या भावांनाही काबूल व पंजाब प्रांत द्यावे लागले. राज्यविस्तारासाठी त्याने अनेक मोहिमा हाती घेतल्या. बंडे मोडून काढली. यानंतर शेरशहा सूरने विळी येथे सूर घराण्याची सत्ता स्थापन केली. ग्वालहेर, रतनभोर हे किले जिंकून घेतले. बुंदेलखंडातील कलिंजर किल्ला जिंकला. राज्याला बळकटी आणण्यासाठी त्याने लळकर व महसूल क्षेत्रात अनेक सुधारणा केल्या.

हुमायूनला अकबर नावाचा मुलगा १५४२ मध्ये झाला. सरदार बहरामखान हा त्या मुलाचा पालक व गुरु बनला. कारण त्याच्या वयाच्या १४ व्या वर्षी हुमायूनचा मृत्यू झाला. आपल्या कारकिर्दीत अकबराने अनेक विजय संपादन केले. अकबराची जगातील थोर राज्यकर्त्यात गणना केली जाऊ लागली. राज्यव्यवस्थेच्या संदर्भात त्याने अनेक सुधारणा केल्या. चित्रकला, शिल्पकला, संगीत यांना उत्तेजन दिले.

अकबरानंतर त्याचा मुलगा जहांगीर सत्तेवर आला. त्यानेही मोठा पराक्रम गाजवला. १६११ मध्ये नूरजहानशी त्याने विवाह केला व राज्यकारभार नूरजहानवर सोपवला. जहांगिराच्या काळात पोर्टुगिजांप्रमाणे इंग्रज हिंदुस्थानात व्यापारासाठी येऊ लागले. जहांगिराचा पुत्र शहाजहान वारसदारांना मारून सत्तेवर आला. त्याने अंतर्गत उठावाविरुद्ध उपाययोजना केली. साम्राज्यविस्तार केला. त्याची कारकीर्द शांततेत गेली. राज्याची भरभराट झाली. कलाकौशल्याच्या कामांना उत्तेजन मिळाले. शहाजहानची कारकीर्द म्हणजे मोगल बादशाहीचा सुवर्णकाळ मानण्यात येतो.

या पुस्तकातील पहिला घटक ‘मोगलांचा इतिहास : बाबर ते शहाजहान’ यात आपण सुलतानशाहांचा अस्त, मोगलांचा उदय, हुमायून, शेरशहा सूर, सम्राट अकबर, शहाजहान यांच्या कारकिर्दीचा सविस्तरणे आढावा घेणार आहोत.

शहाजहाननंतर त्याच्या मुलांत सत्तासंघर्ष झाला. त्यात औरंगजेब यशस्वी झाला. सत्तेवर येताच औरंगजेबाने दरबाराची नीती सुधारणे, सुनी पंथाचा प्रसार करणे व दक्षिण प्रदेश जिंकणे ही प्रमुख उद्दिष्टे डोळ्यापुढे ठेवली. त्याने हिंदू धर्मियांचा छळ केला व मुसलमान धर्माचा अभिमान निर्माण केला. कालमापनात बदल केला. नवीन धर्म निर्माण केला. शीख, रजपूत यांच्याशी त्याने सत्ताविस्ताराच्या कार्यात संघर्ष केला. दक्षिण प्रदेश काबीज करण्याची जिद्द बाळगून त्याने विजापूर व गोवळकोंडा जिंकले. परंतु कोणावरही विश्वास नसल्याने त्याने राज्याची सर्व सूत्रे स्वतःकडे ठेवली.

औरंगजेबानंतर त्याचा मुलगा मोअज्जम हा ‘बहादूरशाह’ हे नाव धारण करून सत्तेवर आला. शिखांशी त्याने मोठा संघर्ष केला. बहादूरशाहनंतर अनुक्रमे जहांदरशाह, फर्स्तुखसियर, मोहम्मदशाह सत्तेवर आले. त्यांनी साम्राज्यविस्तार घडवून आणला. आदमशाह, शाहआलम यांनी आपापली कारकीर्द गाजवली. शाहआलमच्या मृत्यूनंतर मोगल घराणे संपुष्टात आले. मोगलांच्या काळात उद्योग, व्यापारात वाढ झाली. चित्रकला, वाङ्मय यांस राजाश्रय मिळाला.

या पुस्तकातील दुसरा घटक ‘मोगलांचा इतिहास : औरंगजेब ते मोगलशाहीचा अंत’ यात आपण औरंगजेबाची कारकीर्द, त्यांने केलेला साम्राज्यविस्तार व त्याचे धोरण, सुधारणा, बहादूरशाह ते महंमदशाह या दरम्यानच्या विविध सुलतानांची कारकीर्द मोगलशाहीच्या न्हासाची कारणे, मोगलकालीन समाजजीवन, मोगलकाळात उद्योग, व्यापार, वाहतूक, दलणवळण, कला, वाढमय आदी क्षेत्रांत झालेल्या प्रगतीचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

१७ व्या शतकात शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली आणि मराठी सत्तेचा उदय झाला. शाहाजी भोसले यांच्या कारकीर्दीपासून मराठा पराक्रमाचा प्रारंभ होतो. त्यांनी प्राप्त केलेली जहागिरी मराठी स्वराज्याच्या प्रारंभीची आधार ठरली. स्वराज्य स्थापनेच्या कार्याला त्यांनी प्रेरित केले. शिवाजीच्या जन्माने तर कार्यास अधिकच वेग आला, बळ प्राप्त झाले. आपल्या पराक्रमाने शिवाजीने अनेक गड सर केले. कोंडाणा, पुरंदर जिंकला. जावळी जिंकल्यावर स्वराज्याचा विस्तार चोहोबाजूने सुरु केला. अफळखानाचा वध, आगच्याहून सुटका, कर्नाटकमधील विजय अशा विविध प्रसंगांतू शिवाजी महाराजांनी कर्तृत्व सिद्ध केले. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर छत्रपती संभाजी मराठी स्वराज्याचे राजे झाले. संभाजी महाराजांनी आपल्या ८-९ वर्षांच्या कारकीर्दीत औरंगजेबाशी सतत संघर्ष दिला. संभाजी महाराजांच्या वधानंतर राजाराम महाराजांना शत्रूशी मुकाबला करण्यास सांगण्यात आले. राजारामचंद्र अमात्य, शंकराजी नारायण, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव यांनी महाराष्ट्रात पुन्हा लष्कर संघटित केले.

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मुघल मराठ्यांचे दीर्घकाळ चालू असलेले युद्ध संपले. औरंगजेबाला मराठ्यांचे राज्य संपुष्टात आणता आले नाही.

शाहूची मोगलांनी सुटका केल्यावर बाळाजी विश्वनाथ पेशवे झाले. त्यांनी राज्यकारभाराची घडी व्यवस्थित बसवली. पेशवा पहिला बाजीराव, नानासाहेब यांनी आपापली कारकीर्द गाजवली. १४ जानेवारी १७६१ ला झालेल्या पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाला. मराठे व मुसलमान सत्ता दुर्बल झाल्या आणि नव्याने उदय पावणाऱ्या इंग्रज सतेला वाव मिळाला. या पुस्तकातील तिसरा घटक ‘मराठ्यांच्या सत्तेचा उदय व विस्तार’ यात आपण भोसले घराणे, शिवाजी महाराजांची यशस्वी कारकीर्द, मोगल मराठा संघर्ष, थोरले शाहू व पेशव्यांचा उदय आणि पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाचे परिणाम यांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईत मराठी सतेची प्रतिष्ठा, दरारा कमी झाला. थोरल्या माधवराव पेशव्यांनी चुलता रघुनाथकाका यांचा सतत विरोध होत असूनही मराठी सतेची घडी नीट बसवण्याचा प्रयत्न केला. माधवराव पेशव्यांचा काळ हा अनेक दृष्टीने उज्ज्वल व क्रांतिकारक मानला जातो. राघोबाला पेशवेपद मिळाले नाही म्हणून तो सतत अडचणी, संकटे निर्माण करी. निजाम-मराठा संघर्षात मराठ्यांनी निजामाला शरण यावयास लावले. कर्नाटक व हैदरवरील चार स्वाऱ्या यातून माधवराव पेशव्यांची लोकप्रियता वाढली. पानिपतच्या लढाईनंतर मराठी सतेला ओहोटी लागली आहे, याची खात्री इंग्रजांना होऊ लागली व त्यांनी मराठ्यांच्या राजकारणात हस्तक्षेप करण्याची संधी रघुनाथरावाकरवी प्राप्त केली. इंग्रजांनी मालवण, सिंधुदुर्ग बंदरे ताब्यात घेतली. माधवरावांच्या निधनानंतर त्यांचा लहान भाऊ नारायण पेशवा झाला. पण चुलते - पुतणे यांच्यात द्वेष वाढून कपटाने नारायणरावांचा वध करण्यात आला. त्यानंतर काहीकाळ ‘बारभाईंनी’ कारभार पाहिला. इंग्रज-मराठा यांच्यात पहिले युद्ध झाले. मंहादजी शिंदे यांनी आपली कारकीर्द गाजवली. इंग्रज-मराठा यांच्यात दुसरे युद्ध झाले. ‘वर्सईच्या तहाद्वारे’ बाजीरावाने इंग्रजांची मांडलिकी पत्करली. १८१७-१८ मध्ये इंग्रज-मराठा यांत तिसरे युद्ध झाले. बापू गोखल्यांच्या मृत्यूने पेशव्यांची लष्करी बाजू लंगडी पडली तर छत्रपती ब्रिटिशांना जाऊन मिळाल्याने ब्रिटिशांविरुद्धच्या लढ्याचा राजकीय व कायदेशीर आधार संपुष्टात आला. मराठी सत्तेचा शेवट झाला.

या पुस्तकातील शेवटचा चौथा घटक ‘पानिपतोत्तर मराठ्यांचा इतिहास’ यात आपण माधवराव पेशवे, नारायणराव पेशवे यांची कारकीर्द, सवाई माधवराव पेशव्यांची कारकीर्द, दुसरा बाजीराव पेशवा व मराठेशाहीचा अस्त या सर्वांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

मध्ययुगीन भारत (इ.स. १२०६ ते १८५७) (HIS 281)

अभ्यासक्रम

पुस्तक १ : सलतनत ते विजयनगर (१२०६ ते १५२६)

घटक १ : महंमद घोरीच्या स्वान्या आणि गुलाम घराणे

घटक २ : खिलजी घराणे (१२९०-१३२०)

घटक ३ : तुगलक घराणे (१३२०-१४१४)

घटक ४ : लोदी घराणे (१४५१-१५२६)

घटक ५ : विजयनगरचे राज्य आणि बहामनी राज्यातील शाह्हा

पुस्तक २ : मोगल-मराठा कालखंड (१५२६ ते १८१८)

घटक १ : मोगलांचा इतिहास : बाबर ते शहाजहान

घटक २ : मोगलांचा इतिहास : औरंगजेब ते मोगलशाहीचा अंत

घटक ३ : मराठ्यांच्या सत्तेचा उदय व विस्तार

घटक ४ : पानिपतोत्तर मराठ्यांचा इतिहास

पुस्तक ३ : वसाहतवादाचा पूर्वरंग

घटक १ : युरोपियनांचे आगमन व वसाहतवादाची पाश्वभूमी (१७५७ पर्यंत)

घटक २ : ब्रिटिश सत्तेची स्थापना व वसाहतवादाचा विकास

घटक ३ : ब्रिटिशकालीन प्रबोधनाचा उदय

घटक ४ : वसाहतवादाचे स्वरूप व परिणाम

घटक १ : मोगलांचा इतिहास : बाबर ते शहाजहान

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
  - १.२.१ सुलतानशाहीचा अस्त आणि बाबराच्या मोगली सत्तेचा उदय (इ.स. १५२६ ते १५३०)
  - १.२.२ हुमायून आणि शेरशहा सूर (इ.स. १५३० ते १५५६)
  - १.२.३ सम्राट अकबर व मोगल साम्राज्याची उभारणी (इ.स. १५२६ ते १६०५)
  - १.२.४ जहांगीरचे सत्तारोहण आणि नूजहान (इ.स. १६०५ ते १६२७)
  - १.२.५ शहाजहानची कारकीर्द : मोगल बादशाहीचा सुवर्णकाळ (इ.स. १६२७ ते १६५८)
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ मोगल सत्तेची स्थापना कशी झाली ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ बाबराने विविध लढाया जिंकत आपले साम्राज्य कसे बळकट केले व विस्तारले ते सांगता येईल.
- ★ हुमायूनची कारकीर्द स्पष्ट करता येईल.
- ★ शेरशहा सूरच्या कारकिर्दीविषयी माहिती सांगता येईल.
- ★ शेरशहाची राज्य व लष्करव्यवस्था स्पष्ट करता येईल.
- ★ शेरशहाने केलेल्या सुधारणा स्पष्ट करता येतील.
- ★ सम्राट अकबराविषयी माहिती सांगता येईल.
- ★ सम्राट अकबराने राज्य उभारणी कशी केली याविषयी माहिती देता येईल.
- ★ अकबराची राज्य, मुलकी व लष्करी व्यवस्था स्पष्ट करता येईल.

- ★ जहांगीराची कारकीर्द स्पष्ट करता येईल.
- ★ जहांगीराचे मध्य आशिया व दक्षिण भारता प्रति धोरण स्पष्ट करता येईल.
- ★ शहाजहानच्या कारकिर्दीस मोगल बादशाहीचा सुवर्णकाळ असे का म्हणतात ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ शहाजहानच्या कारकिर्दीतील विविध टप्पे स्पष्ट करता येतील.
- ★ शहाजहानची राज्य, न्याय व लष्करव्यवस्था स्पष्ट करता येईल.
- ★ शहाजहानने कला, शिल्पकला यांस कसे प्रोत्साहन दिले ते स्पष्ट करता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

दिल्लीच्या तख्तावर शेवटचे सुलतान लोदी नावाचे अफगाण पठाण होते. त्यातील शेवटचा सुलतान इब्राहिम लोदी सत्तेवर असताना बाबराबरोबर झालेल्या युद्धात तो ठार झाला. त्यानंतर दिल्लीची सुलतानशाही संपुष्टात येऊन तेथे मोगलांची सत्ता प्रस्थापित झाली. बाबर बादशाहा झाला. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा हुमायून सत्तेवर आला, परंतु त्याला आपले राज्य गमवावे लागले. त्या काळात दिल्लीची सत्ता शेरशहा सूरच्या ताब्यात आली. त्याच्यानंतर दिल्लीची सत्ता पुन्हा मोगलांकडे आली. हुमायूननंतर त्याचा मुलगा अकबर, त्यानंतर जहांगीर आणि शहाजहान हे क्रमाक्रमाने दिल्लीचे सुलतान झाले. या काळात बाबराने इब्राहिमबरोबर केलेले पानिपतचे युद्ध कसे जिकले आणि त्याबरोबर आणखी कोणकोणती युद्धे त्याने केली हे आपण या घटकात पाहणार आहोत. बाबराचा मुलगा हुमायूनला राज्य टिकवता आले नाही. त्या काळात शेरशहाने मात्र आपल्या कर्तृत्वाचा चांगला ठसा उमटवला. त्याची कारकीर्द आपण या घटकात पाहणार आहोत. हुमायूनचा मुलगा अकबराने साम्राज्यविस्तार करून रजपुतांबरोबर वेगळे धोरण ठेवले. दिने-इ-लाही या धर्माची स्थापना केली. तो एक मोठा राज्यकर्ता बनला. याविषयीची माहिती आपण घेणार आहोत.

अकबरानंतर त्याचा मुलगा जहांगीर सतेवर आला. त्याच्या राज्यकारभारात त्याच्या पत्नीचा नूरजहाँनचा जास्त प्रभाव होता. जहांगीरनंतर त्याचा मुलगा शहाजहान मोगल सप्राट बनला. त्याची ३१ वर्षांची कारकीर्द मोठी वैभवशाली व भरभराटीची गेली. परंतु त्याच्या मुलाने औरंगजेबाने त्याला कैद करून तो मोगल बादशाह बनला. कैदेत असतानाच शहाजहानचा मृत्यू झाला. मोगल सत्तेच्या स्थापनेपासून झालेल्या या ऐतिहासिक घडामोर्डीचा मागोवा आपण या घटकात घेणार आहोत. तेहा प्रथम बाबराने आपली सत्ता हिंदुस्थानात कशी प्रस्थापित केली ते पाहू या.

१.२ विषय - विवेचन

१.२.१ सुलतानशाहीचा अस्त आणि बाबराच्या मोगली सत्तेचा उदय (इ.स. १५२६ ते १५३०)

मोगल सत्तेचा संस्थापक जहिरुद्दीन मोहंमद बाबर याचा जन्म सन १४८३ मध्ये खोकंद उर्फ फरधाना प्रांतात एका तुर्क घराण्यात झाला. बाबर हा तैमूरलंगाच्या नेतवाचा नातू तर आई चंगीजखानाच्या वंशातील होती. तो वडिलांच्या बाजूने तुर्क व आईच्या बाजूने मोगल होता. बाबर वडिलांच्या मृत्यूनंतर फरधाणा प्रांताचा राजा झाला, परंतु राज्याच्या संरक्षणासाठी त्याला आपल्या नातेवाईकंबरोबर युद्धे करावी लागली. तो महत्वाकांक्षी असल्याने त्याला मोठे राज्य स्थापन करावयाचे हाते. त्यासाठी समरकंदचे राज्य मिळविण्याचा त्याने तीन वेळा प्रयत्न केला. तो प्रयत्न अपयशी ठरल्यानंतर त्याने काबूल जिंकले. नंतर त्याने आपली दृष्टी हिंदुस्थानकडे वळविली.

(अ) मोगल सत्तेची स्थापना

बाबराने पंजाबवर स्वारी करून तो प्रांत आपल्या ताब्यात घेतला व आपला अधिकारी तेथे नेमला. परंतु काबूल येथे बंड उद्भवल्यामुळे त्याला परत जावे लागले आणि पंजाब प्रांत त्याच्या हातातून गेला.

या काळात हिंदुस्थानात एकही एकछत्री राज्य नव्हते. लहान लहान अनेक राज्ये होती. दिल्ली येथे इब्राहिम लोदी राज्य करीत होता. पंजाबचा सुभेदर दौलतखान लोदी होता. त्याला दिल्लीचे राज्य मिळवावयाचे होते. दौलतखानाच्या पुत्रास सुलतानाने क्रूरपणाने वागविल्यामुळे त्याने पंजाबात आपले स्वातंत्र्य पुकारले. सुलतानाला पदच्युत करण्यासाठी त्याने

बाबराची मदत मागितली. या संधीचा फायदा घेऊन बाबर पंजाबात पुन्हा आला. त्याला गुजरातचा सुभेदर इब्राहिम लोदीचा चुलता अलमखानही येऊन मिळाला. दौलतखानाशी वितुष्ट आल्याने बाबराने प्रथम दौलतखानाचा पराभव केला. नंतर त्याने दिल्लीवर चाल केली. त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी सुलतान इब्राहिम लोदी एक लाख फौज घेऊन त्वरेने आला. दोन्ही सैन्य पानिपत येथे भिडले. २१ एप्रिल १५२६ रोजी इब्राहिमचा पराभव होऊन तो ठार झाला. हीच पानिपतची प्रसिद्ध पहिली लढाई होय. या लढाईचे महत्व म्हणजे या लढाईने दिल्लीवरील लोदींची सत्ता संपुष्टात आली आणि तेथे मोगल घराण्याची सत्ता प्रस्थापित झाली. पानिपतच्या विजयानंतर बाबराने दिल्ली व राज्यांची शहरे काबीज केली. आपल्या नावाची द्वाही फिरविली. स्वतःला ‘बादशाह’ अशी पदवी धारण केली.

(आ) राणासंग व खानवाची लढाई (१५२७)

बाबराने पानिपतच्या लढाईत विजय मिळवला तरी सत्ता टिकवणे कठीण होते. ठिकठिकाणचे अफगाण सरदार व राजे यांचा त्याला विरोध होणार होता. बाबराने दिल्लीस आपले राज्य स्थापन केले हे राजपुतांना आवडले नाही. मेवाडचा राणासंग याला दिल्ली येथे आपली सत्ता स्थापन करावयाची होती. बाबर तैमूरलंगाप्रमाणे लूट घेऊन पुन्हा परत जाईल व दिल्ली आपल्याला घेता येईल, अशी राणासंगाची कल्पना होती. परंतु तो चुकीची ठरली. राणासंग उर्फ संग्रामसिंह हा राजपुतांचा एक शू पुढरी होता. त्याने एक लाख सैन्य जमविले व तो बाबरावर चालून गेला. राणासंगाच्या नेतृत्वाखाली मारवाड, अम्बर, अजमेर, इत्यादी ठिकाणचे १२० राजे एकत्र आले. बाबराचा राजपुतांबरोबर लढण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. तरी त्याने न डगमगता आपले सैन्य जमा केले. तोफखाना सज्ज केला. दोन्ही सैन्याची आगच्याजवळ खानवा (सिक्की) येथे गाठ पडून मोठी लढाई झाली. (१६ मार्च १५२७). बाबराने आपल्या युद्ध कौशल्यावर विजय मिळविला. या लढाईच्या वेळी सैन्याला उत्साह निर्माण होण्यासाठी त्याने जे भाषण केले त्याचा चांगला परिणाम झाला. बाबर विजयी झाला.

परिणाम : ही लढाई खानवा (कण्वा) येथे झाली. तरी सिक्कीच्याजवळ झाल्याने ही लढाई ‘सिक्कीची लढाई’ म्हणूनही ओळखली जाते. बाबराने तयारी होण्यापूर्वीच राणासंगाने झटपट हल्ला केला असता तर कदाचित त्याला विजय मिळाला असता. पण त्याने उशीर केला. बाबर उत्तम सेनानायक होता. त्याचा तोफखाना त्याच्या युद्धकामी चांगलाच उपयोगी पडला. अनेक राजपूतवीर या लढाईत मारले गेले. राजपुतांचे वर्चस्व नष्ट झाले. त्यानंतर बाबराला होणारा विरोध मावळला. या

लढाईनंतर बाबराने राजपुतान्यातील मोठे किल्ले जिंकून घेतले. बुंदेलखण्डही जिंकला.

अफगाणांचा बंदोबस्त : खानवाच्या विजयाने बाबराचे आसन स्थिर झाले. रजपुतांचा जरी बंदोबस्त झाला तरी अद्याप अफगाणांचा विरोध मोऱून काढावयाचा होता. तेव्हा बाबराने पूर्वकडे चाल करून चुनार जिंकले. घोग्रा नदीच्या किनान्यावर झालेल्या लढाईत बंगाल-बिहारमधील बंडखोर अफगाण सरदारांचा पराभव केला. (१५२९). या विजयामुळे बिहार प्रांत बाबराच्या ताब्यात आला. ही लढाई घोगऱ्याची लढाई म्हणून ओळखली जाते. बंगालचा नुस्त शहाबोर त्याने मैत्रीचा तह केला.

हिंदुस्थानात पाच वर्षांच्या कालावधीत बाबराने पानिपत, खानवा व घोग्रा या लढाया जिंकून मोगलांचे राज्य स्थापन केले. या एकसारख्या दगदारीमुळे तो आजारी पडला. वयाच्या ४८ व्या वर्षी तो २६ डिसेंबर १५३० रोजी मृत्यू पावला. त्याने पाचव वर्षे राज्य केले. पण हिंदुस्थानातील मोगल साम्राज्याचा तो संस्थापक बनला. त्याने राज्य निर्माण केले. परंतु त्याच्या अकाली निधनामुळे त्याला योग्य राज्यव्यवस्था बसवता आली नाही. तो मोठा महत्वाकांक्षी व दुःखनिश्चयी होता. संकटाने डगमगून जात नसे. मनाने तो सुसंस्कृत होता. विद्या व कलांचा भोक्ता होता. त्याने आपले आत्मचरित्र तुकी भाषेत लिहिलेले आहे. ते वाढ्यमाचा उत्कृष्ट नमुना म्हटले जाते. त्याने आत्मचरित्रात आपली स्तुती केलेली आहे. तसेच दोषही सांगितले आहेत. याबाबत लेनपूल या लेखकाने म्हटले आहे की, ‘बाबराने स्थापिलेले साम्राज्य नष्ट झाले तरी बाबरचे आत्मचरित्र उत्कृष्ट वाढ्यमाचा नमुना म्हणून लोक ते आजही वाचून त्याची बाहवा करतात.’

बीव्हरीज म्हणतो, ‘जगातील कित्येक अप्रतिम लेखात या आत्मचरित्राची गणना होईल. गिबन, न्यूटन, रूसो, इत्यादिकांची चरित्रे जशी मनोरम आहेत, त्यांच्याच तोडीचे बाबराचे चरित्र आहे’.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (x) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) जहिरुद्दीन मोहम्मद बाबर हा मोगल सत्तेचा संस्थापक होय. ( )
  - (२) बाबर वडिलांच्या बाजूने तूक तर आईच्या बाजूने मोगल होता. ( )
  - (३) पानिपतच्या पहिल्या लढाईत बाबराचा पराभव झाला. ( )
  - (४) खानवाच्या लढाईत राणासंगाचा पराभव झाला. ( )

- (५) बाबराचे आत्मचरित्र वाढ्यमाचा उत्कृष्ट नमुना म्हटले जाते. ( )
- (६) पानिपतच्या लढाईमुळे दिल्लीवरील लोर्दीची सत्ता संपुष्टात आली आणि तेथे मोगल घराण्याची सत्ता प्रस्थापित झाली. ( )
- (७) खानवाच्या विजयाने बाबराचे आसन अधिकच अस्थिर झाले. ( )
- (८) बाबर विद्या व कलांचा भोक्ता होता. ( )

१.२.२ हुमायून आणि शेरशहा सूर (इ.स. १५३० ते १५५६)

बाबराच्या मृत्यूनंतर त्याचा वडीलमुलगा नसिरुद्दीन महमंद हुमायून इ.स. १५३० मध्ये दिल्लीचा बादशहा झाला. तो उदार, शूर, दिलदार मनाचा होता. हुमायून याचा अर्थ ‘सुदैवी’. परंतु त्याच्यावर आलेल्या संकटाचा विचार करता तो एक दुर्दैवी बादशहा म्हणता येईल. हुमायूनच्या अंगी तडफ व निश्चयीपणा नसल्यामुळे त्याच्या हातून कोणतेही काम चांगल्या तळ्हेने होत नसे. त्याच्यात धरसोड वृत्ती असल्यामुळे यश मिळणे कठीण गेले.

हुमायून गादीवर आला त्या वेळी त्याचे राज्य अगदी लहान होते. बंगाल, बिहार, राजपुताना, वगैरे दूरच्या प्रांतावरील सुभेदार स्वतंत्र होऊ पाहत होते. त्याचे भाऊ कामरान, हिंदाल व मिर्जा अस्करी हे सुभेदार होते. अशा परिस्थितीत हुमायूनने आपल्या पित्याच्या इच्छेप्रमाणे काबूल व पंजाब हे प्रांत कामरानला दिले. हिंदालला संबळची सुभेदारी दिली आणि मिर्जा अस्करीस मेवाडची जहारी दिली. पुढे हे भाऊ स्वतंत्र झाल्याने हुमायूनचे मोठे नुकसान झाले. काबूल व पंजाब ताब्यात न राहिल्याने तिकडून येणारे काटक व शूर शिपाई हुमायूनला मिळणे कठीण झाले. बंगाल व बिहारमधील अफगाण सरदार पूर्वीपासून त्याच्या विरोधात होते. शत्रूंनी उठाव केला होता. अशा परिस्थितीत हुमायूनने कडक धोरण ठेवले नाही. भावाच्या स्वार्थी धोरणाकडे दुर्लक्ष केले. शत्रूचा बीमोड करण्यासाठी त्याचे सैन्य विभागून निरनिराळच्या ठिकाणी ठेवल्याने लष्करी सामर्थ्य कमकुवत झाले. याशिवाय सर्व शत्रूबोर एकदम विरोध न करता, एकाबरोबर पडते धोरण व दुसऱ्याचा बंदोबस्त करण्याचे धोरण त्याने स्वीकारले नाही. तसेच त्याच्या भावांनीही त्याला संकटकाळी मदत केली नाही. त्याने केलेल्या चुका व झालेल्या संकटावर मात करताना केलेली धरसोड वृत्ती यामुळे तो अडचणीत आला.

(अ) हुमायून

हुमायूनचे शत्रू : हुमायून प्रथम पूर्वकडे स्वतंत्र होऊ

पाहणाऱ्या अफगाणांकडे वळला. बिहार प्रांतातील मोहमदावर चाल केली व त्याचा पराभव केला. इतक्यात गुजरातेत बंड झाले. बिहार प्रांत ताब्यात आल्यानंतर बंगालमधील शेरखानाचा बंदोबस्त करण्यापूर्वीच तो गुजरातच्या बहादूरशाहावर चालून गेला. बहादूरशाहाने या वेळी चितोडला वेढा घातलेला होता. वास्तविक अशा वेळी बहादूरशाहाला वेढ्यात गुंतलेला असताना त्याच्यावर चाल करणे आवश्यक होते परंतु हुमायून त्याच्यावर चाल करून गेला नाही. या वेळी चितोडच्या कर्णविती राणीने हुमायूनची मदत मागितली होती. तरीही त्याने संधीचा फायदा घेतला नाही. बहादूरशाहावर हल्ला केला तर राजपुतांना मदत केल्यासारखे होईल म्हणून तो गप्प राहिला. बहादूरशाहाने चितोड घेतले. त्यानंतर हुमायूनने त्याच्यावर चाल केली. बहादूरशाहाने मंदेश्वर येथे आश्रय घेतला पण तेथे त्याचा निभाव लागला नाही. त्याचा पाठलाग करीत हुमायूनने अहमदाबाद, खंबायत, चंपानेर, इत्यादी गुजरातमधील शहरे जिंकून घेतली. चंपानेरचा अत्यंत दुर्भेद्य किल्ला हुमायूनने तटाला खिळे ठोकून त्यावर फौज चढवून जिंकून घेतला. बहादूरशाहाला कोठे ही आश्रय न मिळाल्यामुळे तो पोर्टुगीजांकडे दीव येथे पक्कून गेला. पोर्टुगीजांची मदत घेऊन हुमायूनची पाठ वळते न वळते तोच बहादूरशाहाने गुजरात व माळवा पुन्हा जिंकून घेतला. त्यामुळे हुमायूनची कामगिरी वाया गेली. हुमायूनला बहादूरशाहाचा पुन्हा पाडाव करता आला असता परंतु याच वेळी शेरखानाने बिहार प्रांतावर आपले पूर्ण वर्चस्व प्रस्थापित करून हुमायूनशी युद्धासाठी संज झाला होता. अशा वेळी प्रथम कोणाबरोबर युद्ध करावे, या संभ्रमात हुमायूनने वेळ फुकट घालवला. गुजरातमधील नवीन जिंकलेल्या प्रदेशाच्या बंदोबस्तासाठी हुमायूनने आपला धाकटा भाऊ मिळाई अस्करीस ठेवले. परंतु बहादूरशाहाने पुन्हा आपले राज्य काबीज केले तेव्हा अस्करी पक्कून गेला. बहादूरशाहाने माळवा प्रांतसुद्धा जिंकून घेतला. त्यामुळे तिकडची हुमायूनची सत्ता संपुष्टात आली.

शेरखानाशी युद्ध : हिंदुस्थानात मोगलांची सत्ता वाढीस लागली असताना सर्व अफगाण सरदारांना एकत्र करून अफगाणांची सत्ता प्रस्थापित व्हावी म्हणून ज्याने प्रयत्न सुरु केले तो शेरखान होता. घोर प्रांतातील सूर वंशात शेरखानाचा जन्म झाला होता. त्याचे मूळचे नाव फरीद होते. एका शिकारीत फरीदखानाने तलवारीच्या एका वाराने वाघाला ठार केले, त्यामुळे त्याला 'शेरखान' हे नाव मिळाले. याच नावाने तो पुढे प्रसिद्धीस आला. त्याच्या वडिलांना बिहार प्रांतातील ससारामची जहाणीर मिळाली होती. ती तो चालवित होता. शेरखानाने फौज जमवून बाबर बादशाहाच्या नावाने प्रांत जिंकण्यास सुरुवात केली आणि आपला मुलूख वाढविला होता. जोनपूरवर आपला ताबा बसवून पूर्वेकडील अफगाण

सरदारात त्याने एकी निर्माण केली. बिहारचा सुलतान महंमदशाहा लोहानी मृत्यु पावल्यामुळे त्याचे सर्व अधिकार शेरखानास मिळाले. चुनारचा किल्ला हस्तगत केला. बंगालचा सुलतान महंमदशाहा त्याच्यावर चालून आला असता त्याचा सुरजगड येथे पराभव केला. हुमायूनने चुनार जिंकून शेरखानावर हल्ला केला होता. तेव्हा शेरखानाने शरण जाऊन आपला बचाव करून घेतला होता. परंतु हुमायून गुजरातच्या मोहिमेत गुंतल्याचे पाहून शेरखानाने पुन्हा आपली सत्ता वाढविण्यास सुरुवात केली.

हुमायून गुजरातची मोहीम आटोपून परत आल्यावर त्याला शेरखानाच्या बंडाची हकीकत समजली: गुजरातेत अस्करीचा पराभव झाल्याचीही बातमी कळली तेव्हा पुन्हा गुजरातेत जाणे भाग होते. परंतु हुमायूनने गुजरातेत जाणे तूर्त रद्द करून शेरखानावर चालून जाण्याचे ठरविले परंतु त्याने हा निर्णय तडकाफडकी घ्यावयास हवा होता. तो न घेतल्याने या विलंबाचा फायदा शेरखानाला मिळाला. शेरखान बंगालच्या मोहिमेत गुंतल्याचे पाहून सन १५३७ च्या जुलैमध्ये हुमायून शेरखानावर चालून गेला. चुनारगडाला वेढा दिला. तो किल्ला घेण्यास त्याला बरेच दिवस लागले. शेरखान या वेळी चांगल्या तयारीत होता. त्याने हुमायूनला अडवून ठेवण्यासाठी सर्वत्र नाकेबंदी करून आपले सैन्य तेथे ठेवले. बिहार प्रांतातून बंगालमध्ये उतरण्यासाठी राजमहालच्या डोंगरात खिंड आहे तेथून हुमायून उतरत असताना त्याला कोंडीत पकडण्याचा शेरखानाचा हेतू होता. हुमायून या मागाने बंगालमध्ये उतरला. गौड शहर जिंकले. त्यानंतर तो स्वस्थ बसला. याचा फायदा शेरखानाला मिळाला. याशिवाय नेमका याच वेळी पावसाळा सुरु झाल्याने गंगा नदीला पूर आला. हुमायूनचा तळ गौडनंजीक असल्याने त्याच्या फौजेचे मोठे नुकसान झाले. मलेरियाच्या साथीच्या आजारामुळेही त्याच्या फौजेतील संख्या कमी कमी होत गेली. पावसाळा संपताच शेरखानाने दुसऱ्या मार्गाने येऊन हुमायूनचे दलणवळण बंद केले. चुनारगड पुन्हा जिंकून घेतला. यामुळे हुमायूनला शेरखानाच्या हालचाली समजणे कठीण झाले. हुमायूनने बंगालमधून काढता पाय घेतला. बिहारकडे येत असता शेरखानाने त्याच्यावर छापा घालून मोंगीरजवळ हुमायूनचा पराभव केला.

चौसाची लढाई (इ.स. १५३९) : हुमायूनवर फार मोठे संकट या वेळी होते. राजधानीपासून तो दूर होता. दलणवळण तुटले होते. शेरखानाच्या फौजेची व्यवस्था व लढण्यात शिस्त मोठी चांगली होती. चुनारगड त्याच्या ताब्यात होता. त्यातच शेरखानाने रोहतस किल्ला जिंकून घेतला. अशा तळ्हेने सर्व बाजूने हुमायूनचा कोंडमारा झाल्यावर तो जागा झाला. पावसाळ्यामुळे सैन्याच्या हालचाली करणे

कठीण होत होते. त्यामुळे हुमायून परत फिरला. गंगेच्या काठी बकसारजवळ चौसा येथे आला असता, २७ जून १५३९ रोजी शेरखानाने हुमायूनच्या सैन्यावर अचानक हल्ला केला. हुमायूनची लढण्याची तयारी नसल्यामुळे मोठी पंचाईत झाली. शेरखानाने त्याच्या हालचालीस पायबंद घातला त्यामुळे लढाई करणे भाग पडले. हुमायूनच्या सैन्याची दाणादाण उडाली. हुमायूनला पळून जाण्याशिवाय दुसरा मार्ग उरला नाही. शेवटी हुमायूनने गंगा नदीत उडी टाकली. तेव्हा भिस्त्याने त्याचा जीव वाचवला. शेरखानाने पुढे त्याचा पाठलाग केला नाही.

या पराभवानंतर हुमायून तडक आग्रा येथे गेला. शेरखानाशी युद्ध करण्यात त्याची दोन वर्षे फुकट गेली. बाबराच्या वेळचे उत्कृष्ट सैन्य युद्धात आणि साथीच्या रोगाता बळी पडले. तसेच नदीच्या पुरात काही बुद्धन मेले. विजयानंतर शेरखानाने स्वतः स बादशाह महणून घोषित केले. तो आता 'शेरशाह' झाला.

कनौजची लढाई (इ.स. १५४०) : चौसाच्या लढाईनंतर दोधेही काही काळ शांत होते. हुमायून आपल्या भावाची भांडणे मिटवीत होता तर शेरशाह आपल्या जिंकलेल्या प्रदेशाची व्यवस्था लावीत होता. हुमायूनचा दरबारी दराराही कमी झाला होता. सन १५४० च्या एप्रिलमध्ये हुमायून सैन्याची जमवाजमव करून पुन्हा शेरशाहाशी सामना करण्यासाठी निघाला. शेरशाहाही तयारीनिशी पुढे आला. कनौजजवळ हरदोई जिल्ह्यात बिलग्रामजवळ दोन्ही सैन्याची गाठ पडली. हुमायूनने गंगेवर होड्यांचा पूल बांधून आपली फौज नदीपार केली. परंतु लढाईत हुमायूनच्या पराभव झाला. हुमायूनला वाहत्या गंगेत हत्तीवर बसून पळ काढावा लागला. त्याने आपला जीव कसाबसा वाचवला. ह्या लढाईस 'गंगेची लढाई' असेही म्हणतात. हुमायूनने कामरानकङ्गून मदतीची अपेक्षा धरून लाहोरकडे निघाला परंतु कामरानने मदत केली नाही. त्याला फसविले. शेरशाह लगोलग दिल्लीवर चालून आला तेव्हा कामरानने त्याला पंजाब प्रांत देऊन त्याच्याशी सख्य केले. स्वतःचा जीव वाचवून तो काबूलला निघून गेला परंतु हुमायूनला मदत केली नाही. हिंदालनेही हुमायूनला आश्रय दिला नाही. अस्कारीनेही मदत केली नाही. शेवटी हुमायूनला वनवास पत्करावा लागला. राज्य गेल्याने त्याची भटकंती सुरु झाली.

(आ) शेरशाह सूर

शेरशाह सूरची कारकीर्द (१५४० ते १५४५) : शेरशाहने सन १५३९ मध्ये गौड येथे राजपद धारण केले. दिल्ली ताब्यात आल्यानंतर त्याने दिल्लीला सूर घराण्याची स्थापना केली. त्याला राजपद स्वीकारल्यानंतर पुष्कळ शत्रूंना तोंड देणे आवश्यक झाले.

शेरशाहने रोठस किल्ल्याचे नव्याने मजबूत बांधकाम केल्यानंतर खवासखान नावाच्या सरदारास तेथे नेमले. बंगालमध्ये खिजरखानाने बंड केल्याची बातमी कळताच तेथे स्वतः जाऊन त्याचे पारिपत्य केले. बंगाल प्रांताचे विभाग पाडून तेथे नवीन व्यवस्था केली. त्याने इतक्या वेगाने या हालचाली केल्या की, शेवटच्या खिजरखान त्याला शरण आला. पुन्हा बंड होऊ नये यादृष्टीने तेथे शेरशाहने बंदोबस्त केला. त्यानंतर १५४२ मध्ये मध्य हिंदुस्थानातील ग्वालहेर, रतनभोर हे प्रसिद्ध किल्ले जिंकून घेतले. त्यानंतर माळव्यावर स्वारी केली. कारण माळव्याचा राजा बहादूरशाहा १५३७ मध्ये मृत्यू पावला होता. त्यादरम्यान रामसीनचा ठाकूर प्राणमल्ल याच्याकङ्गून काही आगळीक झाल्यामुळे रायसीन किल्ल्याला वेढा घातला. तो सहा महिने चालला. शेवटी प्राणमल्ल शेरशाहाला शरण गेला. त्यानंतर शेरशाहने माळव्याच्या मल्लूखानाचा (कादरशाह) पराभव करून त्याचे राज्य जिंकून घेतले आणि त्याला बंगालमध्ये एक जहागीर दिली. यानंतर शेरशाह राजपुतान्याकडे वळला. जोधपूरचा राजा मालदेवावर चालून गेला. मालदेवाने निकराचा सामना केला. तेव्हा शेरशाहने बनावट पत्र पाठवून राजपुतांत फितुरी करण्याचा प्रयत्न केला. मालदेवाला हे कपट लक्षात आले नाही परंतु त्याचा रजपूत सरदार कुंभाच्या ते लक्षात आल्याने त्याने युद्ध चालू ठेवले. शेरशाहाचा पराभव होणार, अशी चिन्हे दिसत असतानाच नवीन कुमक शेरशाहाला येऊन मिळाल्याने कुंभाला विजय मिळाला नाही. मात्र शेरशाहाचे या स्वारीत मोठे नुकँसान झाले. युद्धाच्या वेळी शेरशाहाची ऐंशी हजार फौज होती तर कुंभाची फक्त बारा हजार होती. तरी त्याने निकराची झुंज दिली.

शेरशाहने अजमीर, चितोड, अबू यांसारख्या मोक्याच्या ठिकाणी बंदोबस्त केला. राजपुतांचे समूळ उच्चाटन करण्याच्या भानगडीत मात्र तो पडला नाही. बुंदेलखंडातील बळकट किल्ला कलिंजर होता. तो जिंकण्यासाठी त्याने बुरुज बांधून किल्ल्याच्या तटावर दारूचे गोळे फेकत असता त्यातील एक गोळा तटावरून परत बुरुजावर येऊन पडला. त्यामुळे दारूच्या कोठारास आग लागली. त्या वेळी झालेल्या स्फोटात शेरशाह ठार झाला.

शेरशाहने पाच वर्षे राज्य केले. त्याची कारकीर्द युद्धाच्या घडामोङीने भरलेली आहे. तो युद्धात गुंतलेला असतानाही त्याने प्रजाहिताकडे दुर्लक्ष केले नाही. त्याने अनेक महत्वाच्या सुधारणा केल्या.

शेरशाहाची राज्यव्यवस्था : थोडी वर्षे राज्य करूनही उत्तम राज्यकर्ता म्हणून शेरशाहने मोठे नाव मिळवले. त्याने हिंदू व मुसलमान यांना समानतेने वागवून त्यांची मर्जी संपादन केली. राज्याची सर्व अधिकारसूत्रे राजाच्या हातात केंद्रित

व्हावी आणि प्रांताधिकारी शिरजोर होऊ नयेत, या दृष्टीने त्याने आपल्या राज्याची व्यवस्था केली. त्यासाठी राज्यातील विभाग सुभा, सरकार, महाल (परगणा) व खेडेगाव असे विभाग केले होते. त्यातील सुभा हा मोठा विभागच काढून टाकला. त्यामुळे प्रांताधिकारी शिरजोर होण्याची संधीच ठेवली नाही. प्रांताच्या संरक्षणाची जबाबदारी शिककेदाराकडे असे. वसुलीच्या कामासाठी वरिष्ठ सरकारकडून अधिकारी नेमले जात. राज्यातील पुष्कळसे गुन्हे सरकारी अंमलदारांनी त्याकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे घडतात, हे लक्षात घेऊन ठिकठिकाणच्या पोलीस अधिकाऱ्यावरच गुन्ह्याची जबाबदारी टाकली. एखाद्या गावात चोरी झाल्यास तेशील मुकादमाने चोरी पकडून दिला पाहिजे किंवा चोरीचा मार्ग पुढील गावापर्यंत दाखवून दिला पाहिजे. चोर न सापडल्यास त्या चोरीमुळे झालेले नुकसान ज्या खेडेगावापर्यंत चोराचा माग लागला असेल त्या खेडेगावास भरून द्यावे लागे असा नियम केलेला होता.

लष्करव्यवस्था : राज्याला बळकटी आणण्याच्या दृष्टीने त्याने प्रथम लष्करात सुधारणा केल्या. या सुधारणा करताना त्याने संरजामशाही पद्धती मोडण्याकडे भर दिला. कारण या पद्धतीमुळे फौजेतील शिपाई राजाशी एकनिष्ठ राहण्याएवजी आपल्या जवळच्या अंमलदाराच्या तंत्राने वागत. त्यासाठी सैन्य भरतीचे काम त्याने स्वतःकडेच घेतले होते. त्यांचा पगार, भत्ता, बढती, इत्यादी त्याने स्वतः ठरवून दिले. त्याच्या सैन्यात पायदळ, घोडदळ व तोफखाना असे. जहागिरी देण्याची पद्धती त्याने बंद केली. सैन्यास कवायतीचे शिक्षण देऊन लष्कर सुसज्ज केले. सैन्यातील घोड्यांना डाग देऊन त्यांना नंबर देण्याची व्यवस्था त्याने केली. त्यामुळे सैन्यातील खोटी खोगीर भरती दाखवून होणारे गैरप्रकार बंद झाले. तसेच त्यामुळे सैन्यावर वचक बसला. त्याच्या सैन्यात हिंदूचाही भरणा होता.

जमीन महसूल : शेरशाहाने जमिनीची पाहणी व मापणी करून सरकारसारा ठरवून दिला. तो एक चतुर्थांशापेक्षा जास्त नव्हता. वसुलीच्या खात्यात त्याने सुधारणा केल्या. वसूल गोळा करण्यात खर्च होऊ नये म्हणून त्याने शेतकऱ्यांना सारा एकदम सरकारी कचेरीत भरण्यास उत्तेजन दिले. शेतकारा देण्याबद्दल शेतकऱ्यांकडून कबुली लिहून घेऊन त्यांना सरकारात एक पट्टा देण्यात आला. सारा आकारणी करताना ती उदारपणाने व सवलतीने करावयाची परंतु त्याची वसुली मात्र काटेकोरपणे, कडकपणाने करावयाची असे धोरण ठेवलेले होते.

इतर सुधारणा : शेरशाहाने प्रजेच्या कल्याणाच्या दृष्टीनेही कामे केली. बंगालमधील सोनार गावापासून ते सिंधू नदीपर्यंत दोन हजार मैलांच्या रस्त्यावर त्याने दर दोन मैलास विहिरी व धर्मशाळा बांधल्या. अन्नछात्रांची सोय केली. त्यामुळे वाटसरू व व्यापाऱ्यांचीही चांगली

सोय झाली. रस्त्याच्या दुतर्फा झाडे लावून लोकांच्या सोयीसाठी घोड्यांची टपालव्यवस्था ठेवली. सर्व राज्यांत वजने व मापे यांची एकच पद्धत चालू ठेवली. अस्सल चांदीचे नाणे - रुपया हे त्यानेच प्रथम सुरू केले. व्यापाराची बाढ व्हावी म्हणून सरहदीवरील जकातीच्या नाक्याशिवाय इतर ठिकाणची राज्यातील सर्व नाकी त्याने बंद केली. राजा तोडरमल याने मुलकी वसुलीच्या बाबतीत मोठी मदत केली. शेरशाहाजवळ तो तयार होऊन पुढे अकबराच्या वेळेस प्रसिद्धीस आला. या सर्व सुधारणांमुळे त्याच्या राज्यास चांगली बळकटी आली. यावरून राज्यकर्ता या नात्याने त्याचा लौकिक मोठा होता. त्याने बांधलेल्या इमारतीत किंवा केलेल्या सुधारणांमध्ये कलाकौशल्यापेक्षा लोकहित आणि लोकहितापेक्षाही राज्याचा सुरक्षितपणा हा हेतू साध्य करण्याकडे त्याचा जास्त कल होता. याशिवाय त्याने सर्व राज्यभर गुप्त पोलिसांचे जाळे पसरून ठेवले होते. न्यायावान हे राज्यकर्त्याचे पवित्र कार्य समजत असे. निःपक्षपातीपणे न्यायावान करण्यावर त्याचा भर होता. त्यासाठी प्रसंगी जवळच्या नातलगांनाही त्याने कठोर शिक्षा केल्या होत्या. न्यायालयासमोर समानता हे तत्त्व त्याने लागू केले होते. आपल्या प्रशासनात त्याने हिंदूनाही वरच्या जागा दिलेल्या होत्या. इस्लाम धर्माचा तो कट्टर अभिमानी असला तरी हिंदू धर्माची प्रतिष्ठा त्याने राखली. त्यांचा 'हिंदू' म्हणून कधी छळ केला नाही.

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात एक आदर्श व प्रजाहितदक्ष राजा म्हणून शेरशाहाचे नाव घेतले जाते. त्याने जी कार्यक्रम व लोककल्याणकारी प्रशासन यंत्रणा उभी केली तिच्याच पायावर पुढे सम्राट अकबराने आपल्या प्रशासनाची उभारणी केली. त्या दृष्टीने 'त्याने अकबराच्या कार्याची पाश्वर्भूमी तयार करून ठेवली होती. दुर्दैवाने तो अपघाती निधन पावला. तसे झाले नसते तर अकबराच्या मोगल बादशाहीचा उदय च होऊ शकला नसता', असा दृष्टिकोन आढळतो.

शेरशाहाने केलेल्या लोकोपयोगी कामे व कार्यक्रम प्रशासन, इत्यादी कामगिरीवरून शेरशाहाची योग्यता लक्षात येते. शेरशाहाच्या कारकिर्दीचा इतिहास पुढे अकबराच्या आदेशानुसार अब्बासखान साखानी याने 'तारिखी शेरशाही' या नावाने लिहिला. या ग्रंथातील काही मतांशी आंगल इतिहासकार व्हीलर सहमत नाही. शेरशाहाच्या मृत्युनंतर लोकप्रिय असलेला जलालखान गादीवर आला. त्याच्यानंतर आलेले राज्यकर्ते कर्तवगार नसल्याने सूरवंशाचा शेवट झाला. त्याचा फायदा घेऊन हुमायूने दिल्लीचे राज्य पुन्हा मिळविले.

(इ) हुमायूनचा वनवास व पुन्हा राज्यप्राप्ती

हुमायूनचा पराभव शेरशहाने केल्यानंतर राज्यपदास मुकलेल्या हुमायूनला पंधरा वर्षे सतत भटकत वनवास सहन करावा लागला. उमरकोट येथे आश्रयास असताना त्याची गरोदर पत्नी बाळळत होऊन १४ ऑक्टोबर १५४२ रोजी तिला मुलगा झाला हाच प्रसिद्ध अकबर होय. पुढे हुमायूनने इराणचा शाह तहामास्य याची मदत मिळविली. त्यासाठी त्याने शिया पंथाचा स्वीकार करण्याचे मान्य केले. ही मदत घेतल्यानंतर हुमायूनने प्रथम मिर्जा अस्करी व नंतर कामरान यांचा पाडाव करून कंदाहार व काबूल जिंकले. तेथे तो काही दिवस होता. तेथे आपला अंमल प्रस्थापित करण्यास त्याला सहा वर्षे लागली. या काळात हिंदुस्थानात बंडाळी माजलेली पाहताच त्याने हिंदुस्थानवर चाल केली. या वेळी दिल्लीच्या गादीवर सिंकंदर शाह होता. हुमायूनने त्याच्यावर स्वारी करून सरहिंद येथे त्याचा पराभव केला. अशा तऱ्हेने १५ वर्षांपूर्वी गमावलेले दिल्लीचे तख्त हुमायूनने परत मिळविले. (१५५). मात्र या विजयानंतर कष्टाने मिळविलेल्या राज्याचा उपभोग घेण्यास तो फार दिवस जगला नाही. तो जिन्यावरून काठी टेकत खाली उतरत असताना पडला आणि त्यातच त्याचा अंत झाला. (इ.स. १५५६). त्याच्या अंगी धरसोड वृत्ती, विचार-शून्यता, अनिश्चितता गुण होते. त्यामुळे तो आयुष्यात अपयशी ठरला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोंबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (०१) बाबराच्या मृत्युनंतर त्याचा वडील मुलगा नसिरुद्दीन महंमद हुमायून दिल्लीचा बादशहा झाला. ( )
- (०२) हुमायून याचा अर्थ ‘सुदैवी’. ( )
- (०३) हुमायूनच्या अंगी धरसोड वृत्ती असल्यामुळे त्याला यश मिळणे कठीन होत गेले. ( )
- (०४) चंपानेरचा अत्यंत दुर्भेद्य किल्ला तटाला खिले ठोकून हुमायूनने ताब्यात घेतला. ( )
- (०५) शेरखानने मोगलांची सत्ता वाढीस लागत असताना सर्व अफगाण सरदारांना एकत्र करून सत्ता स्थापण्याचे जोरदार प्रयत्न केले. ( )
- (०६) हुमायूनने चिनार जिंकून शेरखानावर हल्ला केला तेव्हा शेरखान त्यास शरण गेला नाही. ( )
- (०७) शेरखानाला चुनारगड हुमायूनकडून परत जिंकता आला नाही. ( )
- (०८) ‘गंगेची लढाई’ हुमायूनने जिंकली. ( )

(०९) शेरशहाने हिंदू व मुसलमान यांना समान वागणूक दिली. ( )

(१०) शेरशहाने राज्याची विकेंद्रित पद्धती स्वीकारली. ( )

(११) शेरशहाने जमिनीची पाहणी व मापणी न करताच सरकारसार ठरविला. ( )

(१२) व्यापारात वाढ होण्याच्या दृष्टीने शेरशहाने अनेक सुधारणा केल्या. ( )

(१३) मध्यरुगीन भारताच्या इतिहासात एक आदर्श व प्रजाहितदक्ष राजा म्हणून शेरशहाचे नाव घेतले जाते. ( )

(१४) सम्राट अकबराने जी कार्यक्षम व लोककल्याणकारी प्रशासन यंत्रणा उभारली तिची पाश्वर्भूमी शेरशहाने निर्माण केली. ( )

(१५) शेरशहाचे अपघाती निधन झाले नसते तर अकबराच्या मोगल बादशाहीचा उदयच झाला नसता, असे म्हणण्यात येते. ( )

१.२.३ सम्राट अकबर व मोगल साम्राज्याची उभारणी (इ.स. १५२६ ते १६०५)

(अ) अकबराचा जन्म आणि राज्यारोहण

शेरशहाकडून पराभूत झाल्यानंतर हुमायून आश्रयासाठी भटकत असताना त्याला अकबर नावाचा मुलगा अमरकोट येथे सन १५४२ मध्ये झाला. त्यामुळे अकबराचे बालपण हालअपेष्टात गेले. मुलाच्या जन्माचा आनंद हुमायूनला मोठ्या प्रमाणावर साजारा करता आला नाही. परंतु आपल्या लोकांत कस्तुरी वाटताना तो म्हणाला, ‘या कस्तुरीप्रमाणे अकबराची किर्ती जगभर पसरेल’. त्याचे हे शब्द पुढे खरे ठरले. हुमायूनच्या मृत्यूच्या वेळी अकबर १४ वर्षांचा होता. या वेळी दिल्ली, आग्रा व पंजाब एवढेच प्रदेश मोगलांच्या ताब्यात राहिलेले होते. बालपणी अकबराला शिक्षण घेता आले नाही परंतु आलेल्या अनुभवातून तो बरेच काही शिकला. त्याची बुद्धी तीव्र असल्यामुळे अनुभवातून मिळालेल्या शिक्षणाचा ठसा त्याच्या मनावर चांगलाच उमटला. हुमायूनचा एकनिष्ठ सरदार बहरामखान हा त्याचा गुरु व पालक बनला. हुमायूनच्या मृत्यूच्या वेळी अकबर बहरामखानाबरोबर पंजाबच्या मोहिमेत होता. ती मोहीम सोडून अकबर लगेच दिल्लीस परतला. त्याला ‘बादशाहा’ म्हणून घोषित करण्यात आले. सुरुवातीला बहरामखान राज्याचा सर्व कारभार पाहत होता. राज्य हाती आल्यानंतर अकबराला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. सिंकंदरशहा सूर हा मोठी फौज घेऊन पंजाबमध्ये तळ ठोकून होता. सर्व शत्रू अकबराच्या विरुद्ध उठलेले होते. दिल्लीही

सुरक्षित नवहती. रजपूत राजे स्वतंत्र झाले होते. माळवा, गुजरात, ओरिसा, वगैरे दूरदूरची राज्ये स्वतंत्र झाली होती. बाबराच्या तालमीत तयार झालेली माणसे जाग्यावर नवहती. अशा परिस्थितीत टप्प्याटप्प्याने अकबराने समस्यांना तोंड दिले.

(आ) पानिपतची दुसरी लढाई (१५८६)

दिल्ली मोगलांच्या ताब्यात होती. परंतु अकबराला तेथे राहणे सुरक्षित नवहते. त्यामुळे दिल्लीचे रक्षण करण्याचे काम तारदीबेग याच्याकडे सोपवून बहरामखानाने अकबराला लाहोर येथे नेले. त्या वेळी सूरवंशीय मोहंमदशहा याचा हिंदू सरदार हिमू होता. त्याने सैन्य व तोफखाना घेऊन दिल्लीवर चाल केली. दिल्ली व आग्रा जिंकून घेतले. तारदीबेग यांस हाकलून देऊन दिल्लीचा कारभार आपल्या ताब्यात घेतला. या वेळी बहरामखान व अकबर पंजाबमध्ये होते. तेथे त्यांना काही सरदार येऊन मिळाले. अकबरावर हा मोठा आणीबाणीचा प्रसंग होता. सरदारांचे म्हणणे असे होते की, हिमूशी युद्ध करणे योग्य होणार नाही. काबूलला निघून जावे. परंतु बहरामखाने ठरविले की, हिमूशी लढाईचे केली पाहिजे. एकदा का शत्रू प्रबल झाला की तो संपूर्ण राज्य बळकावून बसेल. तेव्हा ते पुन्हा जिंकून परत मिळविण्यास मोठी किंमत द्यावी लागेल. त्याप्रमाणे अकबराने युद्ध करण्याचे ठरविले. त्याचे सैन्य दिल्लीकडे येऊ लागले तेव्हा हिमूशी आपली फौज घेऊन निघाला. दोन्ही सैन्याची गाठ पानिपत या ठिकाणी पडली. नोव्हेंबर १५८६ मध्ये निकराची लढाई होऊन हिमू जखमी झाला. त्याला पकडून ठार करण्यात आले. अकबराचा हा मोठा विजय ठरला. याच पानिपतवर तीस वर्षांपूर्वी बाबराने इब्राहिम लोदीचा पराभव करून विजय मिळवला होता. पानिपतच्या या दुसऱ्या लढाईतील अकबराच्या विजयाचे अनेक महत्त्वाचे परिणाम झाले. या विजयामुळे सूरवंशाचा कायमचा बंदोबस्त झाला. अकबराला अशा मोठ्या फौजेबोर लढण्याचा अनुभव मिळाला. मात्र अशा मोठ्या फौजेशी लढण्याचा त्याला पुन्हा प्रसंग आला नाही. दिल्ली व आग्रा ही शहरे अकबराच्या ताब्यात आली. अकबर निर्वेद झाला.

(इ) अकबराची राज्यउभारणी

अकबराच्या ताब्यात दिल्ली, आग्रा व पंजाब एवढेच प्रदेश होते. जोनपूर, बंगाल व बिहार प्रांतात अफगाणांचे प्राबल्य होते. अकबराने अजमेर व ग्वालहेर जिंकून राज्यविस्तारास सुरुवात केली. त्याच्या या कारकिर्दीचे चार भाग पडतात.

(१) इ.स. १५८६ ते ६२ पर्यंत त्याने दिल्लीच्या आसपासचे प्रदेश जिंकून घेतले.

(२) इ.स. १५६२ ते ७६ या काळात स्वतंत्रपणे मोहिमेची सूत्रे आपल्यां हाती घेऊन राजपुतान्यापासून ते पूर्वेस बंगालपर्यंतचा टापू म्हणजे जवळ जवळ संपूर्ण उत्तर हिंदुस्थान ताब्यात आणला.

(३) इ.स. १५७६ ते १५९६ पर्यंत काबूल, कंदाहार, काश्मीर, सिंध, बलुचिस्थान, इत्यादी वायव्येकडील दूरदूरचे प्रदेश जिंकून उत्तर हिंदुस्थानची सरहद अगदी दूरपर्यंत वाढविली.

(४) इ.स. १५९६ ते १६०५ या काळात दक्षिणेकडील वन्हाड, खानदेश, अशिरगड, इत्यादी ताब्यात आणले.

(ई) बहरामखानाचा बंदोबस्त

बाबर व हुमायून यांच्या तालमीत तयार झालेला बहरामखान हा अकबराचा पालक होता. तो हुशार, शू व कर्तव्याच मदतीने अकबराने पानिपतची दुसरी लढाई जिंकली. अकबर जसज्जास मोठा होत गेला तसतसा तो कारभार अकबराच्या हाती देईना. बहरामखानाने अकबराच्या राज्याचा विस्तारही केला होता. त्याचे सरदारांवर वजन होते. अकबराने कारभार आपल्या हाती घेऊन बहरामखानास मक्केस जाण्यास सूचना केली. त्याला ते आवडले नाही. अकबराच्या सूचनेप्रमाणे मक्केस जाण्यास तो निघालाही. पण वाटेतच त्याने बंड केले. अकबराने हे बंड मोडून त्याला त्याच्या अपराधाची क्षमा केली. मोठा हुद्दा देऊ केला. पण बहरामखानास ते आवडले नाही. नंतर तो मक्केला जाण्यास निघाला असता गुजरातमधील पाटण येथे त्याचा खून झाला. त्याच्या मुलास मात्र अकबराने मानाने वागविले.

(उ) अकबराचे विजय

अकबर सतेवर आला त्या वेळी त्याचे राज्य अगदी लहान होते. त्याचा विस्तार करण्याचे कार्य त्याने टप्प्याटप्प्याने सुरु केले.

उत्तर भारतातील विजय : प्रथमत: बहरामखानाच्या मदतीने जोनपूर, लखनौ, अजमेर, ग्वालहेर वगैरे प्रदेश आपल्या राज्यात सामील करून घेतले जात होते. अफगाणांचा पूर्णपणे बिमोड झालेला नव्हता. अकबराची आई महाम अनगा ही हुशार, खटपटी बाई होती. तिच्या आदमखान या मुलाला अकबराने अधिकारपदावर चढवावे अशी तिची इच्छा होती. माळव्याचा सरदार बाज्जबहादुर स्वतंत्र वागत होता. तेव्हा अकबराने आदमखानास त्याच्यावर पाठविले. त्याने बाज्जबहादुरचा पराभव करून त्याची सुंदर स्त्री रूपमती हिचा

छळ सुरू केला. तेव्हा तिने विष खाऊन आत्महत्या केली. आदमखानाने स्त्री हत्येबरोबरच मिळालेली लूटही आपल्याकडे ठेवून गुन्हा केला होता. अकबराला हे कळताच तो स्वतः तेथे गेला. बाझबहादूरला तछतावर बसवून आदमखानाला पकडून आणले. आणखी एका केलेल्या गुन्ह्यावरून आदमखानाला कडेलोटाची शिक्षा दिली. यानंतर त्याने आपले लक्ष राजपुतांकडे वळवले. रजपूत राजांची मने आपल्याकडे वळवून त्यांच्या संतोषाने आपले राज्य सुरक्षित करण्याचा त्याने निश्चय केला. राजपुतांबरोबर सामोपचाराचे धोरण ठेवण्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्याला मुख्यतः दोन प्रबळ शत्रू होते. एक अफगाण व दुसरे राजपूत. पैकी अफगाणांवर विसंबून राहणे योग्य नाही, हे त्याच्या लक्षात आले होते. त्यामुळे त्याने राजपुतांचा विश्वास संपादन करण्याचा प्रयत्न केला. यात त्याची दूरदृष्टीही होती. हिंदुस्थानात मोगल सत्ता मजबूत करावयाची असेल तर राजपुतांची व हिंदूंची मने न दुखवता त्यांच्या संतोषाने राज्याचा पाया भक्कम करता येईल, हे शेरशहाप्रमाणे त्यानेही ओळखले होते. १५६२ पर्यंत त्याने बहुतेक राजपूत राजांस आपलेसे केले. जयपूरचा राजा बिहारीमल याने आपली मुलगी अकबरास दिली. तिलाच पुढे सलीम नावाचा मुलगा झाला. बिहारीमलचा मुलगा भगवानदास याला अकबराने दरबारात मानाची जागा दिली. भगवानदासाने आपली मुलगी मानबाई सलीमला दिली. तिचाच मुलगा खुसरौ होता. भगवानदासाचा पुतृण्या मानसिंह हा अकबराच्या दरबारी नामांकित वजनदार मनसबदार होता. राजपुतांबरोबर अकबराने वैवाहिक संबंध जोडल्यामुळे राजपूत घराणी बादशहाबरोबर आपलेपणाने जोडली गेली. दिल्लीच्या तछताशी इमान राखणारा, राजनिष्ठ असा शूर राजपुतांचा वर्ग निर्माण होण्यास मदत झाली.

गोंडवनावर विजय : अकबराने राज्यात निर्माण झालेले सरदारांचे दंगे मोदून काढल्यानंतर (१५६० ते १५६७) त्याने राज्यविस्तारास सुरुवात केली. नमिद्याच्या उगमाजवळ गढ मंडळा किंवा गोंडवन हा एक विस्तीर्ण संपन्न प्रदेश होता. येथील भौगोलिक परिस्थितीमुळे दिल्लीच्या सुलतानांना किंवा इतर आक्रमकांना गोंडवन कधीच जिंकता आले नाही. गोंडवनची राणी दुर्गावती एक राजपूत राजकन्या, रथ आणि महोबाचा चंदेल राजा शालिवाहन याची मुलगी, गोंड राजा संग्रामशहाची सून आणि गढचा राजा दलपत याची विधवा स्त्री होती. सन १५४८ साली दलपतच्या मृत्यूनंतर राणी दुर्गावतीने वीर नारायण या आपल्या पाच वर्षांच्या मुलाने राज्यकारभार सुरू केला. आपले शौर्य, औदार्य, चातुर्य यांच्या जोरावर तिने सर्व गोंडवनाचे राजकीय ऐक्य घडवून आणले. तिचा राज्यकारभार अतिशय चोख होता. तिच्या राज्यातल्या २३,००० गावांपैकी १२,००० गावे तिच्या मांडलिकाच्या हाती होती. तिने वीस

हजार घोडेस्वार, एक हजार हत्ती व बरेच मोठे पायदळ असे सुसज्ज सैन्य खडे केले होते. तिने मालव्याच्या बाझबहादूरचा पराभव केलेला होता. तिच्या शौर्याची किर्ती सर्वत्र पसरलेली होती. अकबराचा कारमणिपूर्वक सुभेदार असफखान याने राणीच्या उत्तरेकडील भाग (हल्लीचे रेवा) जिकून घेतल्यामुळे त्याचा गोंडवनाशी संबंध आला. त्याने तेथील सखोल माहिती गोळा केली. अकबराच्या परवानगीने गोंडवन जिकून घेण्याचे निश्चित केले. उत्तर हिंदुस्थान ताब्यात आणण्याच्या दृष्टीने अकबराने योजना आखलेली होतीच. असफखान आपल्या मोठ्या सैन्यासह दमोद गावाजवळ पोचला. राणीचे या वेळी सैन्य विखुरलेले होते. जवळ फक्त ५०० शिपायांचीच तुकडी होती. ताबडतोब तिने सैन्याची जमवाजमव करून शत्रूचा प्रतिकार करण्याची तयारी केली. असफखानावर ती चालून गेली. नन्हीच्या खिंडीजवळ मोठी लढाई झाली. (१५६४). तिचा मुलगा वीर नारायण जखमी झाला. शेवटी राणीने युद्धातून पळ न काढता आणि शत्रूच्या हाती जिवंत सापडले ज्ञाऊ नये म्हणून छातीत खंजीर खुपसून आत्महत्या कें शूलदवऱ्याप्रमाणे तिचा शेवट झाला. अबुल फळालने तिच्याविषयी म्हटलेले आहे, ‘अकबराला शरण जाऊन त्याचे वर्चस्व कबूल न करणे हा एकच दोष तिच्यात होता’. त्याने तिची तोंड भरून स्तुतीच केलेली आहे.

राजपूत राज्ये : अकबराने १५६२ पर्यंत बहुतेक राजपूत राजांना आपलेसे केले होते. जयपूरच्या राजाबरोबर वैवाहिक संबंध जोडले. त्यानंतर जोधपूरच्या राजाचा मेडते किल्ला घेण्यासाठी मिर्जा शरीफुद्दीन हुसैन यास पाठविले. तेथील राजा मालदेव अकबरास शरण गेला. त्याचा अकबराने सन्मान करून दरबारी मानाची जागा दिली. राजकीयदृष्ट्या महत्वाचे असलेले जयपूर-जोधपूर, मेरठ त्याच्या ताब्यात आल्यानंतर संपूर्ण राजस्थानवर आपले अधिपत्य स्थापन करण्याचा अकबराचा मार्ग सुकर झाला. राजस्थान जिंकावयाचे असल्यास तेथील प्रमुख राज्य मेवाड हे प्रथम सत्तेखाली आणावयास हवे, हे अकबर ओळखून होता.

चितोडवर स्वारी : मेवाडचा राणा उदयसिंह याने अकबराचे सार्वभौमत्व मान्य केले नाही. तो स्वतःला स्वतंत्र व सार्वभौम राजा समजत असे. अकबराची प्रचंड शक्ती व मेवाडचा पाडाव करण्याचा दृढ निश्चय लक्षात घेऊन, चितोडच्या रक्षणाची जबाबदारी, मेरठचा किल्ला लढवणारा जयमल राठोड याच्यावर सोपवून राणा उदयसिंह उदेपूर व कुंभलगडच्या आश्रयास गेला. चितोडगडच्या रक्षणासाठी त्याने आठ हजार सैनिकांचा बंदोबस्त केला होता. अकबर स्वतः मालव्यातून तोडरमल, शुजायतखान, असफखान, इत्यादी सरदारांना घेऊन, तोफांसह चितोडगडावर चालून गेला. (इ.स. १५६७). किल्ल्यावर तोफ डागण्याची सज्जता

पाहून रजपूत लष्कर घाबरून गेले. तहाची बोलणी सुरु केली. पण वाटाघाठी फिसकटल्या. अकबराने किल्ल्याभोवती सुरुंग पेरले. पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. अकबराने तोफखाना सतत चालू ठेवला होता. त्यातच 'संग्राम' नावाच्या बंदुकीची गोळी लागून जयमल ठार झाला. सैन्याचा धीर सुटला. शत्रूबोबर निकराचा लढा देण्याची राजपुतांनी तयारी केली. अबू रक्षणासाठी स्त्रियांनी निरनिराळ्या ठिकाणी जोहार केला. शूर रजपुतांनी केसरी वस्त्रे परिधान करून निर्धाराने लढा दिला. पराक्रमाची शर्थ केली. शेवटी किल्ला शत्रूच्या ताब्यात गेला. चितोडगडावर अकबराला जय मिळाला. राजपुतान्यातील इतर राजे स्वसंरक्षणासाठी अकबराला शरण गेले, उदयसिंह राणा मात्र शरण गेला नाही. तो सन १५७२ मध्ये मरण पावला. त्याचा मुलगा प्रतापसिंह शूर, मानी व स्वातंत्र्यप्रिय होता. त्याने अरवलीच्या डोंगरात आपली राजधानी स्थापन केली. त्याला वडिलांच्या स्मरणार्थ 'उदेपूर' असे नाव दिले. प्रतापसिंहाने आपल्या राज्याचा विस्तार करण्यास सुरुवात केली. मोगलांच्या सैन्याबोबर समोरासमोर युद्ध करणे अशक्य आहे, हे ओळखून त्याने गनिमी काव्याच्या तंत्राचा अवलंब केला. चितोड पुन्हा हस्तगत केल्याशिवाय राजमुकूट डोक्यावर धारण करणार नाही, अशी त्याने प्रतिज्ञा केली. अकबराने त्याच्या या स्वातंत्र्यप्रियतेचे कौतुक केले आहे. एकदा मानसिंहाने प्रतापसिंहास भेटण्याची इच्छा व्यक्त केली, तेव्हा प्रतापसिंहाने ती आनंदाने स्वीकारली. मात्र ऐनवेळी त्याला स्वतः भेटण्यास न जाता त्याने आपल्या मुलास पाठविले. राजा मानसिंहास हा अपमान सहन न होऊन त्याने अकबराकडे प्रतापसिंहाशी युद्ध करण्यावर भर दिला. या वेळपावेतो रजपूत राजांमधील चितोडचे घराणे वगळता सर्व रजपूत राजे अकबराला शरण आलेले होते. याचे अकबराच्या मनात शल्य होतेच. तेव्हा अकबराने आपला मुलगा सलीम व मानसिंह यांच्या नेतृत्वाखाली सैन्य पाठविले. पण प्रतापसिंहाने त्यांना दाद दिली नाही. शेवटी इ.स. जून १५७६ मध्ये हळदीघाट येथे मोठी लढाई झाली. इतिहासात ही 'हळदीघाटची लढाई' प्रसिद्ध आहे. मोगलांचे सैन्य फारच मोठे होते. या निकराच्या लढाईत प्रतापसिंहास अनेक जखमा झाल्या. प्रतापसिंह आपल्या आवडत्या 'चेतक' घोड्यावरून युद्धाच्या धूमश्चक्रीतून निसटला. चेतक धावण्याच्या अतिश्रमामुळे मरण पावला. युद्धातील पराजयामुळे प्रतापसिंहास अत्यंत वाईट वाटले. त्याने चितोड काबीज केल्याशिवाय राजचिन्हे धारण करावयाची नाहीत, अशी प्रतिज्ञा केली. शेवटपर्यंत त्यासाठी त्याने प्रयत्न केले. शेवटी तो इ.स. १५९७ मध्ये मृत्यू पावला. या वेळपर्यंत त्याने चितोड व अजमीरशिवाय राजपुतान्यातील सर्व प्रदेश जिंकलेले होते. चितोड

जिंकण्यासाठी सरदारांकडून वचन घेतल्यानंतरच त्याने प्राण सोडला.

जवळ जवळ २५ वर्षे अकबर व प्रतापसिंह यांच्यात संघर्ष चालू राहिला. अकबराचे आक्रमक धोरण यात दिसून येते. प्रतापसिंहाचे धोरण बचावात्मक असून त्याच्या प्रदेशापुरतेच मर्यादित होते. अकबराने आपल्या साम्राज्याची सर्व शक्ती या कामी पणाला लावली होती. परंतु शेवटी प्रतापसिंहच विजयी ठरला. आपल्या घराण्याचा अभिमान व राज्याचे स्वातंत्र्य या दोनच गोर्टीवर प्रतापसिंहाचा भर होता. मोगलांचे वर्चस्व मान्य करणार नाही, अशी त्याची ठाम भूमिका होती. म्हणूनच त्याने अतुल स्वार्थत्याग करून अकबराला जन्मभर कडवा विरोध केला.

अकबराचे रजपूतविषयक धोरण व त्याचे परिणाम : मोगल सत्तेच्या स्थापनेपूर्वी अल्लाउद्दीन खिलजीसारख्या सत्ताधिशांनी केवळ राज्यविस्ताराचे धोरण ठेवलेले होते. मात्र अकबराचा यासंदर्भातील दृष्टिकोन वेगळा दिसून येतो. रजपूत प्रशासनात मोगलांचा प्रत्यक्षपणे हस्तक्षेप जरी नसला तरी मोगलांच्या प्रभावाखालीच सर्व राज्ये होती. त्याला कारण अकबराचे रजपूतविषयक वेगळे धोरण होते. त्याने रजपुतांबरोबर सलोख्याचे व ममतेचे धोरण स्वीकारलेले होते. राजपुतांबर जुलूम न करता त्यांच्याशी सामोपचाराचे धोरण ठेवले तर त्यांची मने आपल्याकडे वळवून घेता येईल, हे त्याने ओळखले. याशिवाय विरोधकांचा, शत्रूंचा नायनाट करण्यासाठी प्रामुख्याने अफगाण शत्रूंचा निःपात करण्यासाठी राजपुतांची मदत हवी होती. त्यासाठी त्याने एका वेगळ्या धोरणाचा अवलंब केला.

- (१) रजपुतांची राज्ये त्याने खालसा न करता त्यांना परत देऊन त्यांना आपले मांडलिक केले.
- (२) रजपूत घराण्यांबरोबर वैवाहिक संबंध जोडले. त्यामुळे त्याच्या शक्तीची वाढ होण्यास मदत झाली.
- (३) अकबराने रजपुतांना आपल्या दरबारात मानाच्या जागा दिल्या. त्यामुळे अकबराचे राजपुतान्यातील विरोधक कमी होत गेले.
- (४) हिंदूवर असलेला जिझिया कर त्याने रद्द केला तसेच यात्रा कर रद्द केला.

या अकबराच्या रजपूतविषयक धोरणामुळे अकबराला, विरोधकांचा - इराणी, तुराणी आक्रमकांचा बंदोबस्त करण्यास रजपुतांची मदत झाली. मोठे विश्वसनीय सैन्य उभारता आले. ज्या रजपुतांना त्याने जहागिरी दिल्या होत्या त्यांनी आपले सैन्य उभारले ते राज्याच्या मदतीसाठी घेता येणे शक्य झाले. अकबराने असे धोरण ठेवले नसते तर कदाचित परिस्थिती वेगळी झाली असती. रजपुतांनीही सतत युद्धाची

परिस्थिती ठेवली नाही. त्यांच्या राज्यात त्यांना शांतता ठेवता आली. याशिवाय मांडलिक राजांना त्यांच्या अंतर्गत कारभाराचे स्वातंत्र्य होते. काहींना दरबारातील मानाच्या जागा मिळाल्या. रजपूत राजांना त्यांच्या वंशपरंपरागत वारसा हक्काता बाधा आली नाही. दुर्बल राज्यकर्त्यांना ही स्थिती मानवणारी ठरली. जहागिरी मिळाल्याने रजपुतांना उत्पन्नाचे आणखी एक नवे साधन उपलब्ध झाले. याशिवाय त्यांना परंपरागत सण-समारंभ साजरे करण्याला स्वातंत्र्य होते.

गुजरातवर स्वारी : चितोडगडावर अकबराला विजय मिळाल्यामुळे राजपुतान्यात स्वस्थता होऊन बहुतेक राजे स्वसंरक्षणार्थ शरण आले. सन १५६९ मध्ये अकबराने रेतनभोर व कलिंजर ही रजपुतांची ठिकाणे ताब्यात आणली. सन १५७० मध्ये बिकानेरचा राजा कल्याणमल्लने अकबराशी आपल्या घराण्याचे वैवाहिक संबंध जोडले. लष्करातील मनसबदारी स्वीकारली. अशा तळेने राजपुताना व माळवा ताब्यात आल्यानंतर अकबर गुजरातकडे वळला. गुजरात स्वारीची कारणे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात -

(क) महत्वाकांक्षी व दंगेखोर लोकांना आश्रय : अकबराच्या दरबारातील अब्दुलखान, उझबेक, असफखान अशा प्रबळ बंडखोर सरदारांना मिळांसारख्या महत्वाकांक्षी व दंगेखोर नातेवाईकांना गुजरातमध्ये आश्रय मिळाला होता.

(ख) अंतर्गत कलह : १५७० च्या दरम्यान अंतर्गत कलहामुळे गुजरातमध्ये गोंधळ माजला होता. १५३७ मध्ये बहादूरशहाच्या मृत्यूनंतर तेथे विशेष कर्तृत्ववान राजा झाला नाही.

(ग) संधीसाधू : संधीसाधूंनी गुजरातमधील प्रदेशावर ताबा मिळविण्यासाठी प्रयत्न चालविले होते.

(घ) मदतीची याचना : अहमदाबादच्या ऐतीमदखानाने अकबराची मदत मागितली. या संधीचा फायदा घेऊन अकबराने गुजरातवर स्वारी केली.

(च) समृद्ध प्रांत : गुजरात एक समृद्ध प्रांत समजला जात होता. याशिवाय वायव्येकडील आशियायी देश, युरोपमधील देश यांबरोबर गुजरातमधील बंदरातून मोठा व्यापार चालत होता.

(छ) साम्राज्य स्थापना : मक्केला आणि अरबस्थानातील इतर पवित्र स्थळांना जाणारे यात्रेकरू गुजरातमधील बंदरावरूनच प्रवासास निघत. याकडे अकबराचे लक्ष होते. हिंदुस्थानातील निरनिराळे प्रांत ताब्यात आणुन साम्राज्य स्थापन करण्याचा अकबराचा हेतू होता.

यातूनच अकबर सप्टेंबर १५७२ मध्ये मोहिमेवर निघाला. गुजरातेतील पाटणचा सुलतान मुळाफरशहाने अकबरास शरण येऊन सर्व राज्य त्याच्या स्वाधीन केले. तेथे अकबराने आपला सुभेदार नेमून प्रांताचा बंदोबस्त केला. सुरत,

भડोच, चंपानेर हस्तगत केले. अहमदाबादेस आपला सरदार खान-इ-अझमं यास ठेवून तो परत आगच्यास आला असता मिळां नावाच्या लोकांनी बंड केल्याची बातमी आली. त्या वेळी अकबराने सहाशे मैलाचे अंतर अवघ्या अकरा दिवसांत तोडले आणि ते बंड मोडून काढले. पुढे तो सुरतेस गेला. पोर्टुगीज लोकांची भेट घेऊन त्यांच्याशी मैत्रीचा तह केला. या वेळेपासून ते बाजीराव पहिला याच्या काळापर्यंत गुजरात मोगलांच्या ताब्यात होते.

बंगालवर स्वारी : बंगाल, बिहार प्रांतात सूरवंशी सुलतानाचे अफगाण अंमलदार स्वतंत्र कारभार पाहत होते. बंगालचा दाऊदखान अकबराला जुमानित नव्हता तेव्हा अकबराने तेथे स्वारी केली. (१५७५). तुकरोई येथे मोठी लढाई होऊन दाऊदखानाचा पराभव झाला. अकबराच्या ताब्यात बंगाल, बिहार व उडिसा हे तीनही प्रांत आले. (१५७६). या वेळपर्यंत अकबराच्या ताब्यात जवळ जवळ संपूर्ण उत्तर हिंदुस्थान आला. यानंतर अकबराने मोहिमांची जबाबदारी सरदार राजा मानसिंह, तोडरमल, अब्दुल रहिम यांच्यावर सोपवून आपले लक्ष राज्यकारभाराकडे केंद्रित केले.

(झ) वायव्येकडील विजय (इ.स. १५८३-१५९५) :

काबूलच्या कारभारावर महंमद हकीम मिळां होता. त्याने राज्यविस्तार करण्याच्या हेतूने पंजाबवर स्वारी केली. पंजाबातील राजा मानसिंहाचा त्याने पराभव केल्याचे वृत्त कळताच अकबर स्वतः तेथे गेला तेव्हा हकीम काबूलास पळून गेला. तेव्हा अकबराने मोठे सैन्य पाठवून अफगाणिस्तानात हकिमचा पराभव केला. काबूल प्रांताचा कारभार त्याच्याकडे सोपवला. परंतु त्याच्यावर जयपूरचा राजा भगवानदासाचे नियंत्रण ठेवले. हकिमच्या मृत्यूनंतर राजा मानसिंहाची काबूलला नेमणूक केली.

काश्मीर (१५८७) : काश्मीरचा सुलतान युसूफ अकबराचे सार्वभौमत्व मान्य करीत नव्हता. तेव्हा अकबराने नामांकित सरदाराबरोबर सैन्य पाठविले. त्या वेळी काश्मीरचा राजा पकडला गेला. काश्मीर प्रांत अकबराच्या साम्राज्यात जोडला गेला. यानंतर अफगाण जिंकण्याची अकबराची इच्छा होती, परंतु ती पूर्ण झाली नाही. अफगाण मोगलांच्या अंमलाखाली कधीच आले नाहीत. मात्र अफगाण मोहिमेत राजा बिरबल व त्याचे आठ हजार लोक ठार झाले. (१५८६).

सिंध प्रांत (सन १५९२) : सिंध प्रांतात इराणी सरदारांचा अंमल होता. त्यांचे आपापसात संघर्ष चालू होते. या संधीचा फायदा घेऊन अकबराने सैन्य पाठविले. मिळां

जानीबेग सिंधचा स्वतंत्र कारभार पाहत होता. तो आपली फौज व मोठा तोफऱ्याना घेऊन निघाला. सुरुवातीला त्याची सरशी होत होती. नंतर मात्र मोगलांचा विजय झाला.

कंदाहार (१५९४) : इराणच्या शहाच्या ताब्यात कंदाहार होते. अकबराने जेव्हा तेथे फौज पाठविली तेव्हा लढाईशिवाय किल्ला व सभोवारचा प्रदेश अकबराच्या ताब्यात आला. कंदाहार हाती आल्याने अकबराच्या ताब्यात उत्तर अफगाणिस्तानापासून बंगलच्या उपसागरापर्यंतचा सर्व प्रदेश आला.

(ए) दक्षिणेकडील विजय (इ.स. १५९८-१६०१)

हिंदुस्थानचा सार्वभौम सत्ताधीश होण्याची अकबराची इच्छा होती. उत्तरेकडे विजय मिळवित असताना त्याचे दक्षिणेकडेही लक्ष होते. त्याने खानदेश, अहमदनगर, विजापूर, इत्यादी ठिकाणच्या सुलतानाकडे आपले अधिराज्य कबूल करण्यासंदर्भात पत्रे पाठविली. परंतु त्याचा काही उपयोग न झाल्याने अकबराने आपला मुलगा मुराद व अब्दुल रहीम यांना सैन्य देऊन दक्षिणेत पाठविले. त्यांनी अहमदनगरवर हल्ला केला, तेव्हा अहमदनगरच्या फौजेचे नेतृत्व चांदबीबीने स्वीकारून मोगलांशी लढण्याची तयारी केली. चांदबीबी ही हुसेन निजामशहाची मुलगी आणि विजापूरच्या सुलतान अली आदिलशहाची पत्नी होती. परंतु आदिलशहाच्या मृत्युनंतर ती अहमदनगरास परत आली. तेथे भावाच्या मृत्युनंतर कारभार पाहण्यास सुरुवात केली. तिने किल्ल्याच्या रक्षणाची उत्तम व्यवस्था करून शत्रूच्या फौजेला टोंड देण्याची तयारी केली. स्वतः तटावर पहारा ठेवला. विजापूर, गोवळकोङड्याची मदत मागितली. ती मदत येण्याआधीच किल्ला जिंकून घेण्याचे मोगलांचे प्रयत्न सुरु झाले. किल्ल्याच्या तटाखाली सुरुंग लावून तटास खिंडार पाडले. पण चांदबीबीने न डगमगता शत्रूला टोंड दिले. रातोरात खिंडार बुजविले. मोगलांबरोबर आपला निभाव लागणार नाही, हे ओळखून तिने तह केला. परंतु दरबारात तिच्याविरुद्ध कारस्थाने सुरु झाली. त्याच्यावर तिचे नियंत्रण राहिले नाही. याचा फायदा मोगलांनी घेतला. त्यांनी किल्ल्याला वेढा दिला. चांदबीबीचा दरबारातील सरदारांकडून खून झाला. मोगलांना शेवटी विजय मिळाला. अहमदनगर मोगलांच्या ताब्यात आले. (इ.स. १६००). यानंतर मोगलांनी आपला मोर्चा अशीरगडकडे वळवला. हा किल्ला मजबूत व अभेद्य समजला जात असे. मुख्य किल्ल्याभोजती तीन मजबूत किल्ले व भक्कम टटबंदी असल्याने हा किल्ला जिंकणे अवघड होते. शेवटी अकबराने लाच देऊन अशीरगडचा किल्ला ताब्यात आणला. त्यानंतर खानदेश प्रांतावरही ताबा मिळवला.

सलीमचे बंड व अकबराचा मृत्यू (इ.स. १६०५)
: अकबर अशीरगड घेण्यामध्ये गुंतलेला असतानाच त्याचा

मुलगा सलीम उर्फ जहांगीर याने बंड केले. बंगाल प्रांतात उद्भवलेले बंड मोडण्याचे निमित्त करून तो निघाला. अलाहाबादचा खजिना ताब्यात घेऊन स्वतःला बादशाहा म्हणून त्याने घोषित केले. तेव्हा अकबराने अबूल फजलला त्याच्याकडे पाठविले असता त्याची हत्या झाली. याचे अकबराला फार वाईट वाटले. अकबराचा दुसरा मुलगा दानियाल हाही मृत्यू पावला. (१६०४). याचा अकबराला धक्का बसला. यातच तो आजारी पडला. शेवटी १७ ऑक्टोबर १६०५ रोजी तो मृत्यू पावला.

अकबराची जगातील थोर राज्यकर्त्यांत गणना केली जाते. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत अकबराने साम्राज्य उभारले. राज्याची चोख व्यवस्था लावली. तो राजकारणपटू, शूर, धाडसी, उत्तम सेनानायक होता. धार्मिक बाबतीत त्याचे सहिष्णूतेचे धोरण होते. प्रजेच्या कल्याणासाठी त्याने बरेच प्रयत्न केले. त्यामुळे हिंदुस्थानच्या इतिहासात तो एक श्रेष्ठ सम्राट म्हटला गेला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (/) अशी खूण करा.

(०१) हुमायूनचा मुलगा बहरामखान अकबराचा गुरु व पालक बनला. ( )

(०२) हिमूशी झालेल्या युद्धात विजय हा अकबराचा मोठा विजय मानला जातो. ( )

(०३) पानिपतच्या दुसऱ्या लढाईत अकबराचा पराभव झाला. ( )

(०४) अकबर जसजसा मोठा होत गेला तसेतसा बहरामखान अकबराच्या ताब्यात राज्यकारभार देण्याला नाखूष होत गेला. ( )

(०५) बहरामखानने मात्र अकबराविरुद्ध कधीही बंड केले नाही. ( )

(०६) अकबराने आदमखानास त्याच्या कृत्याची शिक्षा म्हणून कडेलोटाची शिक्षा दिली. ( )

(०७) अकबराने राजपुतांबरोबर कधीही सामोपचाराचे धोरण स्वीकारले नाही. ( )

(०८) अकबराने राजपुतांपेक्षा अफगाणांवर विसंबून राहणे पसंत केले. ( )

(०९) राणी दुर्गावितीने अकबराला शरण न जाता छातीत खंजीर खुपसून वीरमरण पत्करले. ( )

(१०) राजस्थान जिंकण्यासाठी तेथील प्रमुख राज्य मेवाड हे प्रथम सतेखाली आणणे महत्वाचे आहे, हे अकबराने ओळखले. ( )

- (११) मेवाडचा राणा उदयसिंह याने अकबराचे सार्वभौमत्व मान्य केले. ( )
- (१२) हळदीघाटच्या लढाईत प्रतापसिंहाचा पराभव झाला. ( )
- (१३) जवळ जवळ २५ वर्षे अकबर व प्रतापसिंह यांच्यात संघर्ष सुरु होता. परंतु शेवटी घराण्याचा अभिमान व राज्याचे स्वातंत्र्य या दोन गोष्टींवरील दृढ विश्वासाने प्रतापसिंहाने अकबराशी संघर्ष केला. ( )
- (१४) अफगाण मोगलांच्या अंमलाखाली कधीच आले नाहीत. ( )
- (१५) कंदाहार येथे अकबराने फौज पाठविली तेब्बा युद्धाशिवाय किल्ला व सभोवतालचा प्रदेश अकबराच्या ताब्यात आला. ( )

अकबराची राज्यव्यवस्था : अकबर वयाच्या १६ व्या वर्षी सत्तेवर आला. राज्यकारभाराविषयीचे बरेच धडे त्याला त्याच्या गुरुपेक्षा अनुभवातून जास्त मिळाले असे लक्षात येते. त्यानुसारच त्याने राज्यकारभारासंबंधी आपली धोरणे ठेवली. अकबराच्या दरबारातील अबूल फजलने त्याच्या ‘आइन-इ-अकबरी’ या ग्रन्थात अकबराच्या कारकिर्दीची माहिती दिलेली आहे. त्याने राजाची प्रजेच्या संदर्भातील काही गुणवैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे -

- (१) प्रजेवर राजाचे पुत्रवत प्रेम असावे.
- (२) उदारमतवादी, क्षमाशील असावे.
- (३) ईश्वरनिष्ठा असावी.
- (४) राजाच्या या गुणवैशिष्ट्यांबरोबर राजाचे काही अधिकारही सांगितलेले आहेत. अकबराच्या हाती सर्व अधिकार एककेंद्रित झालेले असले तरी त्याने त्याचा दुरुपयोग केला नाही. हिंदू-मुस्लिम यांना समानतेने वागविले. राज्याचा युद्ध खर्च वाढला तरी त्याची तरतूद करण्यासाठी प्रजेवर अधिक कर लादला नाही.

मंत्रिमंडळ : अकबराने सुरु केलेली राज्यव्यवस्था म्हणजे त्याच्या कुशाग्र बुद्धीचे प्रतीक म्हटले जाते. अकबराचे राज्य मोठे होते. त्याने राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी एकंदर अठरा विभाग पाडले होते. त्यात मोठे १५ व छोटे ३ होते. त्या प्रत्येकाला ‘सुभा’ म्हटले जाई. या प्रत्येक सुभ्यावर एकेके सुभेदार नेमलेला होता. हे सुभे (१) अलाहाबाद (२) आग्रा (३) अयोध्या (४) अजमेर (५) अहमदाबाद (६) बिहार (७) बंगल (८) दिल्ली (९) काबूल (१०) लाहोर (११) मुलतान (१२) मालवा (१३) वन्हाड (१४) खानदेश (१५) अहमदनगर असे होते. या प्रत्येक सुभ्यात जिल्हे असत. जिल्ह्याच्या लहान विभागास ‘महाल’ म्हणत. त्याच्यापेक्षा

लहान विभागास ‘दस्तुर’ म्हणत. सुभ्यातून जमीन महसूलाचे . व जकातीचे उत्पन्न मिळे. अकबराच्या राज्याचे उत्पन्न चालीस कोट रुपये असल्याचा उल्लेख आढळतो. राज्याच्या सोयीच्या दृष्टीने त्याने अनेक खाती पाढून ती निरनिराळ्या अधिकाच्यांकडे सोपविलेली होती. हे अधिकारी पुढीलप्रमाणे होते -

- (१) वकील किंवा मुख्य प्रधान : हा सर्वांत श्रेष्ठ अधिकारी होता.
- (२) वडीर किंवा दिवाण : याच्याकडे फडणविसाचे काम सोपवलेले होते.
- (३) बक्षी उर्फ लष्करी दिवाण : फौजेतील शिपायांचा तसेच नोकरांचा पगार देण्याचे त्याच्याकडे काम असे.
- (४) धर्ममंत्री उर्फ सदर : याच्याकडे धर्मखाते सांभाळण्याची जबाबदारी असे.
- (५) काङ्गी : हा न्यायखात्याचा प्रमुख होता.
- (६) कोतवाल : हा पोलीस खात्याचा मुख्य होता.
- (७) वाकनीस : हा दत्तरखात्याचा मुख्य होता.

याप्रमाणे प्रत्येक प्रांतातूनही प्रांतिक अधिकाच्या हाताखाली वरीलप्रमाणे अधिकारी असत. अकबराने सुरु केलेल्या या पद्धतीचा अवलंब नंतरच्या काळातही झालेला दिसून येतो. त्याची महत्वाची सुधारणा म्हणजे सरंजामी पद्धती बंद केली. सरंजामदाराच्या जहागिरी खालसा करून त्यांचा बादशाही जमिनीत समाविष्ट केल्या.

मुलकी व्यवस्था : जमिनीच्या वसुलीची व्यवस्था लावण्याचे श्रेय मुख्यतः राजा तोडरमलकडे दिले जाते. हिंदुस्थानात सरकार उत्पन्नाची मुख्य बाब जमीन महसूल असल्याने हा महसूलाचा मोठा महत्वाचा भाग म्हटला जातो. अलाउद्दीन खिलजी, शेरशहा यांनी याबाजतीत बरेच नियम तयार केले होते. अकबराने असदखानास सुरुवातीला जमाबंदीच्या कामावर नेमले होते. नंतर मुझफरखानाकडून जमाबंदी करून घेतली. त्यानंतर राजा तोडरमलकडून हे काम करवून घेतले. राजा तोडरमल अत्यंत प्रामाणिक व उद्योगी होता. तो पैशाचा लोभी नवहता. अबूल फजलनेही याचा गुणगैरव केलेला आहे. तोडरमलने शेरशहाच्या हाताखाली काम केलेले होते. अकबराने गुजरात प्रांत काबीज केल्यानंतर तेथे त्याने आपल्या या पद्धतीची सुरुवात केली. तोडरमलने राज्यातील जमिनीची पाहणी व मापणी करून जमिनीच्या उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ अशा प्रती ठरवून दिल्या. त्याप्रमाणे सरकार सारा ठरवून दिला. निव्वळ उत्पन्नाचा १/३ सारा प्रत्येक शेतकऱ्याने धान्याच्या रूपाने द्यावा, असे ठरले होते. पुढे पैशाच्या रूपानेही हा सारा वसूल केला जाऊ लागला. दर दहा वर्षांनी पुन्हा सारा ठरविला जाई. सान्याची आकारणी

झाल्यावर 'कबुलायत' लिहून घेतली जाई. कुळास सरकारकडून 'पट्टा' दिला जात असे. या पद्धतीला 'बंदोबस्त' असे नाव होते. पुढे ही पद्धती 'तोडरमल बंदोबस्त' नावाने ओळखली गेली.

वसुलीसाठी अधिकारी नेमण्यात आले. त्यांच्या कामावर सक्त नजर असे. जमीन कोणाजवळ किती आहे, जमिनीची प्रत कोणती, सारा किती आला आणि किती येणे बाकी यासंबंधी पत्रक तयार केलेले असे. पडीक जमीन लागवडीस आणण्यासाठी उत्तेजन दिले जाई. त्यासाठी कर्जाची योजना केलेली होती. अवर्षण व दुष्काळ पडल्यास अकबर सारामाफी देई. शेतकऱ्यास तगाईही देत असे. त्याने काही नियमही तयार केले होते. त्यानुसार आपण शेतकऱ्यांचे निकट व जिवलग दोस्त आहोत, असे सर्वदा मनात बाळगावे, शेतकऱ्यांशी स्वतः व्यवहार करावा, मध्यस्थीची जरूर ठेवू नये, शेतकऱ्यांस जरूरीच्या प्रसंगी कर्जाऊ पैसे द्यावे आणि त्यांची फेड पुढे सवडीसवडीने करून घ्यावी. ठरलेल्या रकमेपेक्षा जास्त सारा वसूल न होईल, याची खबरदारी ठेवावी. वसूल गोळा करण्याचे कामी जोरजबरी करू नये. कित्येक निर्धक व त्रासदायक करांच्या बाबी आहेत, त्या वसूल करू नयेत. यावरून अकबराचा शेतकऱ्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन, मुलकी कारभारातील काटेकोरणा लक्षात येतो. आपले कर्तव्य काय आहे हे तो जाणून होता. ही महसूल पद्धती निश्चितच चांगली केलेली होती. परंतु काहीच्या मते १/३ सारा वसुलीचा निश्चित केलेला दर मुळातच जास्त होता. या महसूल पद्धतीत दोषापेक्षा गुण जास्त आढळतात म्हणून ती पद्धती जास्त परिणामकारक ठरली.

लष्करी सुधारणा (मनसबदारी पद्धती) : अकबराने आपल्या साग्राज्याच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने लष्करी व्यवस्था चांगली केलेली होती. लष्करात अमीर, मनसबदार, आसामदार असे लष्करी अधिकारी असत. अमीर हा सर्वांत मोठा लष्करी अधिकारी असून त्याच्याजवळ पाच हजारांपेक्षा जास्त सैन्य असे. अमिराची जागा शहाजाद्यांशिवाय इतरांस मिळत नसे. त्या खालोखाल मनसबदार असत. ऐने अकबरीमध्ये या लष्कर व्यवस्थेचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आढळते.

'अकबर हाच आपल्या लष्कराचा मुख्य सेनापती असून, लष्कराच्या हालचाली कशा व्हाव्या, हे तो सांगे..... लष्कर अवाढव्य असल्याने त्याने त्याचे निरनिराळे विभाग पाढून राज्यात शांतता राखली. मनसबदार, अदहादी, दाखिली व पायदळ असे त्याच्या लष्कराचे मुख्य विभाग होते. दहा स्वारांवरील अधिकाऱ्यास 'दहाशी' असे म्हणतात. दहा हजारांवरील अधिकाऱ्यांस दहा हजारी ही संज्ञा असे.... दहा हजारी मनसबदारास महिना साठ रुपये पगार मिळे. मनसबदाराच्या पथकात फौजेच्या संख्येनुसार

श्रेणी व पगार ठरविला जाई. मनसबदाराला मोठा मान व दर्जा होता.

मनसबदाराशिवाय खालच्या दर्जाचे लहान लहान असामदार पुष्कळ होते. तसेच अहंदी नावाचे एकएकटे चाकी करणारेही होते. अमीर व मनसबदार यांची संख्या सुमारे ४१५ होती. मनसबदाराचा पगार श्रेणीनुसार दरमहा दीडशे रुपयाहून कमी किंवा सातशेपेक्षा जास्त नसे. पूर्वीची लष्करखर्चासाठी दिली जाणारी जहागिरी पद्धती बंद करून रोख रक्कम देण्यावर भर दिला. हजेरीपत्रक ठेवलेले असे. त्यात इसमांच्या ओळख देणाऱ्या खाणाखुणांची नोंद असे. घोड्यांना राजचिन्हांचा डाग दिला जाई. त्यामुळे सैन्यव्यवस्थेत गैरप्रकार होण्यावर मर्यादा आली. राजपुतांस मात्र तो जहागिरी देई. लष्कर भरतीच्या वेळी हिंदू किंवा मुसलमान असा भेदभाव केला जात नसे. प्रत्येक सुभेदाराच्या हाताखाली लष्करी अधिकारी असत. लष्करातील लोकांनी उत्तम काम केले तर त्यास तो उमराव, अमीर, खानखानान, वगैरे पदव्या देत असे.

इतर सुधारणा : अकबराने राज्यात ठरीव वजने व मापे सुरू केली. नाणी पाढण्यासाठी टांकसाळ घातली. टपळाची व्यवस्था चोख राहण्यासाठी दर दहा मैलांवर टपालाचे शिपाई ठेवलेले असत. माणसे व पशू बळी देण्याची प्रथा त्याने बंद केली. राज्यात अनेक पाठशाळा सुरू केल्या. न्यायदानाची ही सोय चांगली केलेली होती. त्यासाठी मुसलमान काझी व हिंदू पंडित यांची न्यायाधीश म्हणून नेमणूक केली जाई.

दीने-इ-लाही : अकबराने मूळचा धर्म इस्लाम असला तरी पुढे पुढे त्याच्या धर्मविचारात मोठे बदल होत गेले. आपल्या राज्याचे एक राष्ट्रीय स्वरूप टिकवून त्याला चिरंतनत्व प्राप्त करून देण्यासाठी अकबराने 'दीने-इ-लाही' या नव्या धर्माची स्थापना केली. त्या आधी मोठमोठ्या पंडित व विद्वानांबरोबर २५ वर्षे चर्चा केली. निरनिराळ्या धर्मातील तत्त्वे एकत्र केली. त्यातून हा नवा धर्म स्थापन केला. या धर्माचा अकबर हा पहिला पैगंबर झाला तर अबूल फजल हा त्याचा पहिला शिष्य झाला. हिंदूंची सूर्योपासना, पारशांची अग्निपूजा, इत्यादीचा त्यात समावेश होता. ईश्वर एक आहे हे तत्त्व त्याच्या धर्माने मान्य केले होते. त्याने राज्यात गोवध बंद केले, त्यामुळे मुसलमान लोक रुष्ट झाले असले तरी राज्यातील सर्व लोक एका छत्राखाली, एका धर्माच्या झेंड्याखाली यावेत, अशी अकबराची इच्छा होती. अकबराबरोबरच त्याचा धर्म लोप पावला. बिहरीज या लेखकाने आपले मत पुढीलप्रमाणे व्यक्त केलेले आहे - 'सोलाव्या शतकात पृथ्वीवरील थोर मङ्डळींत अकबर हा निःसंशय एक महान व प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेला. हिंदुस्थानच्या इतिहासात तर त्याचे नाव अप्रतिम व अनुपमेय आहे.'

अकबराने चित्रकला, संगीत, शिल्पकला व रंगकाम यांना उत्तेजन दिले. अनेक उत्तमोत्तम ग्रंथ त्याच्या काळी निर्माण झाले. सूरदास हा अंध कवी त्याच्या दरबारी होता. तानसेनची कवने व त्याच्या संस्कृत आणि हिंदी चिजा प्रसिद्ध आहेत. अकबराने महाभारत व रामायणाचे फारसी भाषांत बदाउनीकडून करवून घेतले. अथर्ववेद व लीलावती या ग्रंथांचेही भाषांतर केले होते. 'तवारीख' हा ग्रंथ म्हणजे अकबराच्या कारकिर्दीचा इतिहास आहे. त्याच्या ग्रंथालयात चोवीस हजार ग्रंथ होते. अकबराजवळ अनेक गुणी व विद्वान लोक होते. त्यातील (१) अबूल फजल (२) फैजी (३) मुल्ला दोपाजा (४) राजा मानसिंह (५) राजा तोडरमल (६) राजा बीरबल (७) तानसेन (८) बदाउनी (९) हकीम हुमाम हे नऊ विद्वान म्हणजे 'नवरत्ने' म्हटले जाई. त्याने आपले राज्य मोठ्या मुत्सद्देशीरीने चालविले. भारताचे सामर्थ्य हिंदू-मुस्लीम ऐक्यात आहे, दुहीत नाही हे जाणणारा अकबर हा पहिला भारतीय राज्यकर्ता होता, असे म्हटले जाते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (/) अशी खूण करा.
- (०१) राज्यकारभाराविषयीचे ज्ञान अकबराला गुरुपेक्षा स्वतःच्या अनुभवातूनच जास्त मिळाले. ( )
- (०२) अबूल फजलने 'आइन-इ-अकबरी' या ग्रंथात अकबराच्या कारकिर्दीची माहिती दिली आहे. ( )
- (०३) अकबराच्या हाती सर्व अधिकार केंद्रित झालेले होते, म्हणून त्याने त्याचा दुरुपयोग केला. ( )
- (०४) राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी अकबराने राज्याचे १८ विभाग पाडले. ( )
- (०५) अकबराने सरंजामी पद्धती बंद न करता त्यास अधिक प्रोत्साहन दिले. ( )
- (०६) विविध कर, मोठा शेतसारा यांद्यारे अकबराने शेतकऱ्यांची अडवणूक केली. त्यांना त्रास दिला. ( )
- (०७) अकबराने लष्करभरतीच्या वेळेस हिंदू किंवा मुसलमान असा भेद कधीही केला नाही. ( )
- (०८) अकबराने राज्यात ठरीव वजने व मापे सुरू केली. ( )
- (०९) अकबराने 'दीने-इ-लाही' या धर्माची स्थापना केली. ( )
- (१०) 'तवारिखा' हा ग्रंथ म्हणजे अकबराच्या कारकिर्दीचा इतिहास आहे. ( )

१.२.४ जहांगीरचे सत्तारोहण आणि नूरजहान (इ.स. १६०५ ते १६२७)

अकबराच्या मृत्युनंतर थोडचाच दिवसांनी त्याचा थोरला मुलगा सलीम गादीवर आला. त्याने स्वतला 'जहांगीर' म्हणजे 'जग जिंकणारा' असे नाव धारण केले. त्या वेळी त्याचे वय सदतीस वर्षांचे होते. अकबर व जहांगीरच्या स्वभावात मोठा फरक होता. अकबराप्रमाणे तो खंबीर मनाचा नव्हता. कामाचा उरकही त्याला नव्हता. अफू व दारूचे त्याला व्यसन होते. ख्याली-खुशाली, विलासात रममाण होणे त्याला आवडे. त्याच्या अंगी काही दुर्उणही होते. अकबराने राज्याची चोख व्यवस्था लावलेली होती. त्यात जहांगीरने बदल केला नाही. त्यामुळे त्याची कारकीद शांततेची झाली. धर्मिक बाबतीत तो अकबराप्रमाणे उदारमतवादी होता, परंतु आग्रही नव्हता. राजसत्ता हाती आल्यानंतर त्याने प्रजेच्या कल्याणाच्या दृष्टीने बारा फर्माने काढली. त्यावरून हा प्रजाहितदक्ष राजा होईल, असे वाटले. त्याने वडिलांच्या वेळच्या अनुभवी कामदारांना कायम ठेवले. जकात वसुलीत उपयुक्त असे बदल केले. न्याय मागण्यांसाठी घंटेची सोय केली. त्याला वेळेचे बंधन नव्हते. कोणीही केव्हाही बादशाहाकडे न्याय मागण्यास घंटा वाजवून जाऊ शकत असे. त्यामुळे न्यायीपणाबद्दल त्याची ख्याती झाली. त्याने अनेक चांगल्या सुधारणा केल्या. राज्यात अनेक मशीदी, शाळा, रुग्णालये व पथिकालये बांधली. त्याच्या कारकिर्दीची माहिती सर टॉमस रो, फादर काटरू, कॅप्टन हॉकिन्स यांसारख्या पाश्चात्य प्रवाशांनी लिहिलेली आहे. त्यामुळे या काळासंबंधी बरीच माहिती मिळते.

(अ) खुसरौचे बंड

जहांगीरच्या काळात फार युद्धे झाली नाहीत. तो गादीवर आला त्याच वेळी त्याचा मुलगा खुसरौने बंड केले. त्याला प्रथम आग्रा येथे कैदेत ठेवले होते. तेथून तो निसटला व लाहोरकडे गेला. तेथे त्याने साथीदार मिळवले तेव्हा त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी जहांगीर निघाला. त्या वेळी खुसरौने लाहोर जिंकण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. त्यानंतर तो अफगाणिस्तानकडे जात असता मोगल सैन्याने त्याला पकडून जहांगीरकडे नेले. त्याने पुन्हा बंड करू नये म्हणून त्याचे डोळे शिवून पुन्हा कैदेत टाकले. पुढे त्याचा बुन्हानपूर येथे खून झाला. (इ.स. १६२१).

(आ) जहांगीरचे रजपूतविषयक धोरण

जहांगीरचे जयपूर व मारवाडच्या राजांबरोबर चांगले संबंध असल्याने त्यांच्याबरोबर जहांगीरचा युद्धाचा प्रसंग आला नाही. परंतु उदयपूरच्या राजाबरोबर युद्धाचा प्रसंग उद्भवला.

राणा प्रतापचा मुलगा अमरसिंह उदयपूर येथे राज्य करीत होता. उदयपूरच्या घराण्याने या वेळपर्यंत मोगलांचे स्वामित्व स्वीकारलेले नव्हते. त्यामुळे जहांगीरने ते राज्य जिंकण्यासाठी तयारी केली. त्याने आपला सेनापती महाबतखानास पाठविले, परंतु त्याचा पराभव झाला. लागोपाठ दोन्ही लढाईत मोगलांचा पराभव झाल्याने मेवाडचे वैभव वाढले. शेवटी सन १६१३ मध्ये शहाजादा खुर्रमला या मोहिमेवर पाठविले असता त्याने राजपुतांना जेरीस आणले. तह झाल्यानंतर जहांगीरने अमरसिंहाचा मुलगा कर्णसिंह याला सन्मानाने वागविले. त्याला मनसबदारी दिली. अशा प्रकारे उदयपूरवर अकबराला विजय मिळवता आला नाही. तो जहांगीरने मिळवला. या विजयानंतर जहांगीरने अमरसिंहाशी कडकपणाचे धोरण ठेवले नाही. उलट त्याला चितोडही परत केले.

(इ) जहांगीरचे दक्षिण धोरण

अकबराने अहमदनगरवर स्वारी केल्यानंतर खानखानान नावाच्या सरदाराची दक्षिणच्या सुभ्यावर नेमणूक केली होती. खानखानान हा बहरामखानाचा मुलगा होता. त्याच्या हातून दक्षिणेचा बंदोबस्त योग्य होईना तेव्हा जहांगीरने महाबतखान व खानजहान लोदी यांना टिकडे पाठवून खानखानानला परत बोलावले. या पाठीमागे आणखी एक कारण होते, ज्या वेळी शहाजहानने जहांगीरविरुद्ध बंड केले, त्यात त्याचाही सहभाग होता. पुढे सन १६१६ मध्ये जहांगीरने खुर्रम (शहाजहानला) दक्षिण मोहिमेवर रवाना केले. त्याने अहमदनगर जिंकून मोगलांच्या ताब्यात आणले. अहमदनगरची निजामशाही आणि विजापूर व गोवळकोंडा यांच्यातील संघर्षाचा फायदा शहाजहानने घेतला. विजय मिळवल्यानंतर तो जहांगीरला जाऊन भेटला तेव्हा जहांगीरने त्याचे प्रेमाने स्वागत करून त्याला 'शहाजहान' हा किताब दिला.

अकबराप्रमाणे जहांगीरलाही दक्षिणेकडील बंदोबस्त ठेवण्याकरिता बरेच कष्ट घ्यावे लागले. शहाजहानने दक्षिणेत विजय मिळवून व्यवस्था लावली परंतु ही व्यवस्था फार दिवस टिकली नाही. त्यामुळे शहाजहानला पुन्हा दक्षिणेच्या बंदोबस्तासाठी यावे लागले. दक्षिणेत निजामशाहीचे रक्षण करण्यास मलिकंबर हा सरदार पुढे आला. त्याने मराठे सरदारांना पदरी बाळगून त्यांची गनिमी काव्याची पद्धती उचलली. दौलतबाबाद किल्ल्याजवळ खडकी येथे निजामशाहीची नवी राजधानी स्थापन केली. त्याने सन १६१० मध्ये मोगलांच्या खानखानानचा पराभव करून त्याला बुन्हाणपूरकडे पिटाळून लावले होते. मोगलांची दक्षिणची राजधानी बन्हाणपूरला त्याने वेढा घातला. मांडवगडापर्यंतच्या प्रदेशात लुटालूट आरंभिली. शहाजहानने अवघ्या सहा महिन्यांत बन्हाणपूरचा वेढा उठवून मलिकंबरास मागे रेटीत नेले. खडकी शहर

धुळीस मिळविले. मलिकंबरचा पराभव करून त्याच्याकडून १८ लाख रुपये खंडणी वसूल केली. जहांगीरच्या दक्षिण स्वारीत पूर्णपणे यश न येण्याची काही कारणे आढळतात. जोपर्यंत तेथे मलिकंबर होता तोपर्यंत मोगलांना दक्षिणेत यश मिळणे कठीण झाले. दक्षिण स्वारीचा खर्च मात्र झाला. मोगल सरदारातील आपापसातील हेवेदावे, द्वेष यांमुळे विजय मिळविण्यात अडचणी येत गेल्या. दक्षिणेत डोंगरावर किल्ले बांधणे सोपे पण जिंकणे अवघड, ही परिस्थिती मोगलांच्या लक्षात आली नाही. मोगलांना गनिमी काव्याला तोंड देता आले नाही. दक्षिणेवर मोहीम जाताना वाहतूक व दलणवळण सुरक्षीत ठेवण्यात अडचणी येत गेल्या. मोगलांच्या स्वारीतील गलथानपणामुळे दक्षिण राज्यकर्त्याना युद्धाला तोंड देण्याची तयारी करण्यास संधी मिळाली.

(ई) जहांगीरचे मध्य आशियाविषयक धोरण

इराणबरोबर तसेच मध्य आशियावरोबर संपर्क साधण्यास काही धोरणे कारणीभूत ठरली. बाबराच्या वेळपासून मोगलांच्या ताब्यातील मध्य आशियातील प्रदेशाबरोबर संपर्क साधून जहांगीरला तेथे ताबा मिळवावयाचा होता. याशिवाय तुर्की सुलतानाबरोबर इराणच्या शहाने जे डावपेच खेळण्यास सुरुवात केली होती, त्यातून राजकीय संघर्ष निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण झाली होती. अशा वेळी तुर्की सुलतानाने मोगलांच्या मदतीची अपेक्षा धरली. इराणशी मोगलांचे संबंध चांगले राहिलेले होते. सांस्कृतिकदृष्टच्या त्यांना जवळीक वाटत होती. तसेच काही वैवाहिक संबंध जुळल्यामुळे जवळीक निर्माण झालेली होती, परंतु अकबराच्या काळात हे संबंध टिकले नाहीत. त्याने आपले पूर्वजांचे प्रदेश जिंकण्यापेक्षा वायव्य सरहदीचा बंदोबस्त करण्याकडे आपले लक्ष केंद्रित केले होते. जहांगीरनेही मध्य आशियात संघर्ष टाळण्याचे धोरण ठेवले. परंतु अकबराच्या मृत्यूनंतर कंदाहारवर इराणने आक्रमण केले तेव्हा कंदाहारचा मोगल सुभेदार शाहबेग खानने सिंधची मदत घेऊन हे आक्रमण परतवले. त्यानंतर इराणच्या शहाने याबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली. जहांगीरकडे नजराणा देऊन दूत पाठवला. जहांगीरनेही जास्त आढेवेढे न घेता त्याला मान्यता दिली. परंतु त्याची पाठ वळते न वळते तोच सन १६२२ मध्ये कंदाहारला इराणच्या शहाने वेढा दिला. या काळात जहांगीर दुसऱ्या मोहिमेत गुंतला होता. शहाजहानने बंड केले होते. या परिस्थितीत कंदाहारकडे जहांगीरचे दुर्लक्ष झाल्याने कंदाहार इराणच्या ताब्यात गेले. यानंतर इराणबरोबर मोगलांचे पूर्वप्रमाणे चांगले संबंध राहिले नाहीत.

(उ) नूरजहान (पूर्ववृत्त)

इराणमधील गियासबेग आपले नशीब काढण्यासाठी

हिंदुस्थानात येण्यास निघाला असता वाटेत त्याला दरोडेखोरांनी लुटले. सर्व चीजवस्तू चोरांनी नेल्या. अशा परिस्थितीत कंदाहार येथे तो येऊन पोचला. तेथे त्याला १५७९ मध्ये जी मुलगी झाली तिचे नाव मेहरून्नीसा (स्त्रियांमध्ये सूर्य) असे ठेवण्यात आले. पुढे गियासबेगने अकबराच्या दरबारी नोकरी धरली. सन १५९४ मध्ये गियासबेगने मेहरून्नीसाचा विवाह अकबराच्या दरबारी असलेल्या अलीकुलीखान (शेर अफगन) या इराणी सरदाराशी लावून दिला. जहांगीरने बंड केले त्या वेळी अलीकुलीखान त्याच्याकडे होता. पुढे जहांगीर बादशाह झाल्यानंतर तो बंडात सामील झाल्याचा संशय आल्याने बंगालच्या सुभेदाराला त्याला कैदेत टाकण्याबद्दल लिहिले. परंतु त्यात सुभेदार व अलीकुलीखान दोघेही ठार झाले. यानंतर मेहरून्नीसा आपल्या वडिलांकडे परतली. आग्रा येथे जहांगीरच्या आईच्या तैनातीत ती असताना जहांगीरच्या नजरेस पडली. जहांगीरने १६११ मध्ये तिच्याशी विवाह केला. जहांगीरवर तिने आपले एवढे वजन बसवले की जहांगीर सर्वस्वी तिच्या तंत्राने वागू लागला. जहांगीरने तिचे नाव 'नूरजहान' (जगातील ज्योत) असे ठेवले.

नूरजहानचा कारभार : लग्न झाल्यानंतर राज्य-कारभार नूरजहानवर सोपवून जहांगीर विलासात दंग असे. तिचे या वेळी वय चौतीस वर्षांचे होते. ती हुशार, रसिक व गुणी होती. घोड्यावर बसणे, नेम धरणे यात तरबेज होती. फारशी भाषा तिला चांगली अवगत होती. जहांगीरची व्यसने तिने बरीच मर्यादित केली. नूरजहानच्या सन १६११ ते १६२७ या १६ वर्षांच्या कारभाराचे दोन भाग पडतात.

(१) सन १६११ ते १६२२ : या कालखंडात तिची महत्त्वाकांक्षा व कारस्थाने झाली. खुर्म व कारस्थानी नूरजहान यांच्यात एकी राहिली. पुढे ती टिकली नाही. दोघांमध्ये विरोध निर्माण झाला.

(२) सन १६२२ ते १६२७ : हा तिच्या कारकिर्दीचा दुसरा खंड जहांगीरच्या मृत्यूपर्यंत राहिला. तिने आपल्या हाती सत्ता येताच आपल्या नातलगांना मोठ्या अधिकाराच्या जागा दिल्या. इराणी सरदारांची भरती केली. मोगल दरबारास इराणी वळण लागले.

(अ) शहाजहानचे बंड

नूरजहानचा भाऊ असफखान याची मुलगी अजुमंद बानू (मुमताजमहल) ही शहाजहानला दिलेली होती. सुरुवातीला नूरजहान व शहाजहान एकविचाराने वागत. पुढे शहाजहान तिच्या तंत्राने वागेनासा झाला. तेव्हा जहांगीर

नंतर शहाजहानला राज्यपद मिळू नये यादृष्टीने तिचे प्रयत्न सुरु झाले. तिचे हे कारस्थान असफखान व खानखानान यांना पसंत नव्हते. त्यांनी शहाजहानची बाजू घेतली तर सरदार महाबतखानाने नूरजहानला पाठिंबा दिला. नूरजहानने शहाजहानला कंदाहारच्या स्वारीवर जाण्यास सांगितले असता नूरजहानचा रोख ओळखून त्याने ते नाकबूल केले व बंडाचे निशाण उभारले. त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी महबतखान व पर्विझ यांची नेमणूक झाली. परंतु त्यांना शहाजहानचा पूर्ण बंदोबस्त करता आला नाही. पुढे शहाजहानने दिल्लीची गादी मिळविल्यानंतर, 'आपले आता काही चालणार नाही', हे ओळखून तिने राजकारणातून आपले अंग काढून घेतले. ती १६४९ मध्ये मृत्यू पावली.

(ए) परकीयांचा प्रवेश

बाबराच्या पूर्वीच पोर्टुगीज लोक हिंदुस्थानात स्थायिक झाले होते. दीव, दमण, गोवा, सुरत वगैरे ठिकाणी त्यांची ठाणी होती. जहांगीरच्या वेळी त्यांनी मोगलांच्या व्यापारी जहाजाना त्रास देण्यास सुरुवात केली. मोगलांची बरीच जहाजे पकडून लोकांचा छळ सुरु केला. इ.स. १६०८ मध्ये कॅप्टन हॉकिन्स या इंग्रजाने बादशाहाकडून व्यापारी सवलती मिळविण्याचा प्रयत्न केला. यातूनच पोर्टुगीजांनी मोगलांच्या जहाजांना त्रास देण्यास सुरुवात केली. तेव्हा जहांगीरने सन १६१६ मध्ये इंग्रजांच्या मदतीने पोर्टुगीजांच्या दमणवर हल्ला करून त्यांचा बंदोबस्त केला. त्यांना अनेक सवलती दिल्या होत्या. त्या काढून घेण्यात आल्या.

पोर्टुगीजांप्रमाणे इंग्रजही हिंदुस्थानात व्यापारासाठी येऊ लागले. सन १६०८ मध्ये इंग्रजांचा कॅप्टन हॉकिन्स व सन १६१५ मध्ये इंग्रजांचा वकील सर टॉमस रो जहांगीरकडे व्यापारी सवलती मागण्यासाठी आले होते. रोने जहांगीरच्या दरबारच्या हकीकीतीचे मनोरंजक वर्णन लिहून ठेवले आहे. सर टॉमस रोबरोबर टेरी नावाचा धर्मोपदेशक आला होता. तो तीन वर्षे हिंदुस्थानात होता. त्यानेही तत्कालीन हिंदुस्थानचे वर्णन लिहून ठेवले आहे. त्यावरून या काळच्या घटना लक्षात घेता येतात.

(ऐ) जहांगीरचा मृत्यू व योग्यता

नूरजहानसारखा कर्तृत्ववान मुलगा व महाबतखानासारखा सरदार असल्याने जहांगीरने राज्यकारभाराकडे लक्ष दिले नाही. सन १६२१ पासून तो आजारी होता. शेवटी काशमीरहून परत येत असताना वाटेतच जहांगीरचा मृत्यू झाला. (१६२७). जहांगीर अकबराप्रमाणे कर्तव्याकार नव्हता. परंतु त्याने राज्यात शांतता व चांगली व्यवस्था ठेवली. न्यायदान चांगले व्हावे

म्हणून न्यायशृंखला राजवाड्यात टांगली होती. त्याच्या काळात, शेती, उद्योगधंडे, व्यापार, संगीत, शिल्पकला, चित्रकला, इत्यादींची चांगलीच प्रगती झाली. त्याने विद्येस उत्तेजन दिले होते. तो स्वतः चांगला लेखक होता. त्याने आपले आत्मचरित्र लिहिले होते. तो मद्यपी होता परंतु दुसऱ्याने मद्यप्राशन केल्यास त्याला तो कडक शिक्षा करी.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) अकबराच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा सलीम गादीवर आला. ( )
- (२) अकबराने लावलेल्या राज्याच्या व्यवस्थेत जहांगीरने काहीही बदल केला नाही. ( )
- (३) सलीम उर्फ जहांगिराच्या काळात अनेक युद्धे झाली. ( )
- (४) जहांगिराने जयपूर व मारवाड्याच्या राज्यांशी चांगले संबंध राखले नाहीत. ( )
- (५) अकबराप्रमाणेच जहांगिरालाही दक्षिणे-कडील बंदोबस्त ठेवण्यासाठी मोठे कष्ट घ्यावे लागले. ( )
- (६) नूरजहानच्या कारकीर्दीत मोगल दरबारास इराणी वळण लागले. ( )
- (७) जहांगीर अकबराप्रमाणे कर्तबगार नव्हता परंतु त्याच्या कारकीर्दीत शेती, उद्योग, व्यापार, कला, शिल्पकला यांत चांगली प्रगती झाली. ( )

१.२.५ शहाजहानची कारकीर्द : मोगल बादशाहीचा सुवर्णकाळ (इ.स. १६२७ ते १६५८)

जहांगीरला खुसरौ, पर्विज्ञ, खुर्रम आणि शेर्हर्यार असे चार मुलगे होते. त्यात खुर्रम उर्फ शहाजहान हा पराक्रमी व कर्तबगार होता. शहाजहानचा जन्म ५ जानेवारी १५९२ रोजी झाला. वयाच्या ३६ व्या वर्षी तो गादीवर आला. खुसरौ व पर्विज्ञ हे जहांगीर असतानाच मरण पावले होते. सतेवर आल्यानंतर शहाजहानने असर्फखानाकरवी शेर्हर्यारला मारून टाकले. अशा तन्हेने वारसदारास मारून टाकून गादीच्या वारसाबदलची आपल्या मागची कटकट मिटवून टाकली. राज्यरोहणप्रसंगी त्याने मोठा उत्सव केला. आपल्या तारुण्याच्या काळात त्याने जो उत्साह दाखविला तो त्याच्या उतारवयात

मागे पडला. पुढे तो ऐषारामी, सुस्त, विषयासक्त व विलासी बादशाहा बनला. आपल्या सरदारांवर व मुलांवर मोहिमांची जबाबदारी टाकून त्याने दिल्ली व आग्रा या ठिकाणी मोठमोठ्या इमारती बांधण्याकडे लक्ष दिले. तो एक प्रेमळ राजा होता. प्रजेची चांगल्या प्रकारे दाद घेई. हिंदु-मुस्लीम यांना समानतेने वागवित असे. धार्मिक बाबतीतही त्याचे उदारतेचे धोरण होते. तो मोठा कर्तृत्ववान व न्यायी म्हणून प्रसिद्ध होता. त्याची एकूण ३१ वर्षांची कारकीर्द शांततेची व भरभराटीची गेली म्हणून हा काळ 'मोगल बादशाहीचा सुवर्णकाळ' म्हटला जातो.

(अ) शहाजहानच्या राज्यकारभारातील टप्पे

अंतर्गत उठावांचा बंदोबस्त : बुंदेलंचे बंड (१६२८) : राज्यरोहणाचा समारंभ झाल्यानंतर जुझारसिंगच्या नेतृत्वाखाली बुंदेलांनी उठाव केला. जुझारसिंग उर्फ नरसिंगदेव हा अबूल फजलचा मारेकरी वीरसिंह बुंदेलाचा मुलगा होता. त्याने शहाजहानच्या राज्यरोहणानंतर बादशाहाच्या परवानगीशिवाय राजधानी सोडली. यासंदर्भात शहाजहानने क्रोधित होऊन त्याचे स्पष्टीकरण मागितले. त्याला जुझारसिंगने जुमानले नाही. तेव्हा शहाजहानने महाबतखान, माळब्याचा खान-इ-जहान आणि कनोजचा फिरोझ जंग यांना बुंदेलखंडाकडे रवाना होण्याचे आदेश दिले. एवढ्या मोठ्या सैन्यानिशी आपल्यावर स्वारी होईल याची झुजारसिंगला कल्पना नव्हती. झालेल्या संघर्षात झुजारसिंगचा किल्ला गेला. दोन हजारपेक्षा जास्त सैन्य ठार झाले. याशिवाय एक हजार सोन्याच्या मोहरा व १५ लाख रुपये खंडणी देणे भाग पडले. झुजारसिंगाची जहांगीर जप्त करण्यात आली. यानंतर मात्र बुंदेलखंडात कायमचा बंदोबस्त होऊन स्वस्थता निर्माण झाली.

खानजहान लोदीचे बंड (१६२९) : खानजहान लोदी हा दौलतखान लोदीचा मुलगा. तो जहांगीरच्या काळात प्रसिद्धीस आला. बादशाहने त्याला खानजहान ही पदवी दिली. त्याचे मूळ नाव पीरखान होते. नूरजहानने त्याला पर्विज्ञबरोबर दक्षिणेच्या सुभेदारीवर पाठवून दिले होते. परंतु पर्विज्ञ मृत्यू पावला आणि खानजहान एकटाच दक्षिणेचा सुभेदार बनला. सन १६२६ मध्ये मलिकंबर मृत्यू पावल्यानंतर त्याने मलिकंबरच्या मुलापासून (फतेखान) भरपूर लाच घेऊन बालाघाट ते अहमदनगरपर्यंतचा मोगलांनी जिंकलेला प्रदेश निजामशाहीस देऊन टाकला. या पाठीमागे संधी साधून त्याला दिल्लीची गादी मिळवावयाची होती, म्हणून त्याने जहांगीरच्या मृत्यूनंतर बंड पुकारले. तेव्हा शहाजहानने त्याच्यावर चाल केली. खानजहानने मदतीसाठी विजापूर, निजामशहाकडे गेला परंतु त्याला तेथे मदत मिळाली नाही. खानजहान बुंदेलखंडात

कलिंजर किल्ल्याकडे जात असता शहाजहानच्या सैन्याने त्याला गाठले. त्यात तो ठार झाला.

पोर्टुगिजांचा पाडाव (१६३२) : युरोपीयनांचा हिंदुस्थानात प्रवेश होऊ नये म्हणून शहाजहानने विशेष खबरदारी घेतली होती. बंगालच्या उपसागरात चित्तगावचे चाचे जहाजास उपद्रव देत. तो पोर्टुगिजांनी बंद करावा या अटीवर जहांगीरने पोर्टुगिजांना हुगळी बंदरात वर्खारी घालण्याची परवानगी दिली. पोर्टुगिजाने चाच्यांचा बंदोबस्त करण्याएवजी त्यांच्याशी सख्य केले. ज्या वेळी शहाजहान बंड करून बंगालमध्ये पळाला त्या वेळी पोर्टुगिजांकडून त्याने मदत मागितली होती. परंतु त्या वेळी त्यांनी ती दिली नाही, याचा राग शहाजहानच्या मनात होताच. तेव्हा सन १६३२ मध्ये त्याने हुगळीवर फैज पाठवून तेथील सर्व पोर्टुगीज लोकांना पकडून आग्रा येथे नेले. काहीना तेथे गेल्यावर मुसलमान केले. अनेकांची कत्तल केली.

दक्षिणेवर स्वारी : खानजहानने बंड केले तेव्हापासून शहाजहानचे लक्ष दक्षिणेकडे होते. निजामशाही बुडवून टाकण्याचा त्याने चंग बांधला. मलिकंबरच्या मृत्युनंतर त्याचा मुलगा फतेखान हा शहा मूर्तजा यांचे न पटून मूर्तजाने फतेखानाला कैदेत टाकले तेव्हा शहाजी हा निजामशाहीच्या दरबारी प्रमुख बनला. परंतु शहाजहानने शहाजीच्या जहांगीरीस मान्यता देऊन त्याला मनसबदार केले. हा काळ मोठा दुष्काळाचा होता. सर्व मुलूख हैराण झाला होता. निजामशाहीत ज्या घडामोडी घडत होत्या, त्यामुळे निजामशाही आयतीच आपल्याला मिळेल असे वाढून शहाजहानने शहाजी व अदिलशहा यांच्याकडे दुर्लक्ष केले. तेव्हा या दोघांनी प्रसंग ओळखून निजामशाहीचे रक्षण करण्याचे ठरविले. त्यातच १६३६ मध्ये अदिलशहाने मोगलांपुढे आपला निभाव लागणार नाही म्हणून तह केला. शेवटी शहाजीदेखील नाईलाजाने तहास तयार झाला. निजामशाहीचे राज्य मोगल आणि विजापूरकर यांनी वाढून घेतले. खानदेश, वन्हाड, नांदेड, अहमदनगर हे प्रांत मोगलांना मिळाले. त्यावर शहाजहानने औरंगजेबाची सुभेदार म्हणून नेमणूक केली.

कंदहारविषयक धोरण : जहांगीरच्या काळात इराणच्या शहाने कंदहार जिंकून घेतला होता. त्यावर अलिवर्दीखान किल्लेदार होता. त्याने सन १६३८ मध्ये तो किल्ला शहाजहानच्या ताब्यात देऊन मोगल दरबारी नोकरी स्वीकारली. तेव्हा इराणच्या शहाने कंदहारला वेढा घातला. तेथे औरंगजेब पोचण्याआधीच शहाने कंदहार ताब्यात घेतले. औरंगजेबाने सन १६४९ आणि सन १६५१ अशा दोन वेळेस कंदहार जिंकण्याचे प्रयत्न केले. परंतु त्याला यश आले नाही. तेव्हा शहाजहान औरंगजेबाच्या जागी दाराची नेमणूक केली. त्याला 'बुलंद इकबाल' म्हणजे

सिकंदर नशिबाचा' असा किताब देऊन कंदहारवर पाठविले परंतु त्यालाही अपयश आल्याने पुढे शहाजहानने कंदहार जिंकण्याचा नाद सोडून दिला. अशा तंहेने वायव्य सरहद जिंकण्यात बारा कोट रुपये खर्च करूनही यश मिळाले नाही.

बालक बदक्षान : हे प्रांत पुन्हा जिंकून थेट समरकंदपर्यंतचा मुलूख मिळविण्याची शहाजहानची महत्वाकांक्षा होती. हिंदुकूश पर्वताच्या उत्तरेकडे उतरणीवर पश्चिमेस बालक व पूर्वेस बदक्षान हे प्रांत म्हणजे बाबराचे मूळ ठिकाण होते. त्यामुळे स्वस्थाने मिळाल्यावर शहाजहानने आपल्या फौजा तिकडे पाठविल्या. औरंगजेबला दक्षिणेच्या सुभेदारीवरून काढून त्याच्यावर नेमले परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही.

वारसा हक्काचे युद्ध : सन १६५७ मध्ये शहाजहान आजारी पडला. त्याची राणी मुमताज ही सन १६३१ मध्येच मरण पावली होती. तिच्यापासून झालेल्या चौदा मुलांमध्ये चार पुत्र व दोन मुली जिवंत होत्या. त्यातील दारा हा सर्वांत वडील मुलगा. हा ४३ वर्षांचा बुद्धिमान, धर्मसहिष्णू पण तापट, उतावळा, गर्विष्ठ होता. दुसरा मुलगा शुजा ४१, औरंगजेब ३९ व मुराद ३२ वर्षांचा होता. शुजा बंगालचा सुभेदार, शू पण विलासी, आळशी होता. औरंगजेब कर्तबगार, धूर्त, निर्व्यसनी, महत्वाकांक्षी पण कपटी व विश्वासधातकी होता. अनेक ठिकाणी सुभेदारीचा त्याने अनुभव घेतलेला होता. मुराद गुजरातच्या सुभ्यावर होता. तो शूर पण भोळा व मूर्ख होता. शहाजहान दाराला शक्यतो आपल्याजवळ ठेवीत असे. लेनपूलने म्हटले आहे की, 'आपले सिंहासन कायम राहावे म्हणून बादशाहाने आपल्या राजदंडाचे चार तुकडे चौधांस वाढून दिले. परंतु झाले काय की त्या तुकड्याचे सर्प बनून ते आपासात भांडले व त्यातील एक इतरांस मारून सर्वांत प्रबळ झाला व शेवटी सिंहासनच गटू करून बसला'.

सामुगडची लढाई : शहाजहान आजारी पडल्याची बातमी कळताच सर्वजण गादी मिळविण्याच्या मागे लागले. औरंगजेबाने मुरादला आपल्या बाजूस वळवून घेऊन 'दिल्लीचे राज्य तुला मिळवून देतो' असे वचन दिले. भोळा मुराद त्याला फसला. तो आपल्या सैन्यासह औरंगजेबाला मिळाला. शुजाने आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले व तो राजधानीकडे निघाला. मुराद व औरंगजेबाने मिळून दारावर स्वारी केली. तेव्हा सामुगड येथे लढाई होऊन दाराचा पराभव झाला. नंतर औरंगजेब मुरादसह आग्रा येथे गेला. विश्वासधाताने शहाजहानास कैद केले. मुरादलाही कैद केले. दाराचा विश्वासधाताने खून करविला आणि शेवटी तो सन १६५८ मध्ये बादशाहा झाला. शहाजहान मरेपर्यंत औरंगजेबाच्या कैदेतच होता. सन १६६१ मध्ये तो मरण पावला.

शहाजहानची राज्यव्यवस्था : शहाजहानने तीस वर्षे राज्य केले. त्याची सुरुवातीची व शेवटची दोन युद्धे सोडल्यास त्याची कारकीर्द शांततेची झाली. त्याचा सासरा आसफखान हा त्याचा मुख्य वजीर होता. त्याच्या मृत्यूनंतर (सन १६४०) सादुल्लाखान अल्लामी हा वजीर झाला. त्याची कीर्ती फार मोठी होती. त्याच्यासारखे हुशार व प्रामाणिक प्रधान इतिहासात फार कमी आढळतात. औरंगजेबानेही त्याची स्तुती केली आहे. शहाजहानचा कारभार चांगल्या प्रकारे चालण्यास हे दोन प्रधान मुख्य कारणीभूत होते. त्याच्या हाती सर्व अधिकार दिल्याने प्रजेस त्रास झाला नाही. दरबारी इराणी वळण वाढविण्यात अली मर्दीनखान हा हुशार मुत्सदी कारणीभूत होता. राजा विहारीमल म्हणतो, ‘शहाजहानच्या वेळेस जमिनीची सुपीकता फार वाढली.... राज्याचा विस्तार वाढूनही फिरार्दीची संख्या इतकी थोडी होती की, आठवड्यातून एक दिवस न्यायाच्या कामासाठी बादशाहास पुरत असे.’

एकंदर माहितीवरून असे लक्षात येते की, या काळात राज्याची भरभराट चांगली झाली. दरबारचे वैभव अतोनात वाढले. त्याच्या राज्याचे बावीस सुधे होते तर उत्तन छत्तीस कोट रुपयांपर्यंत होते. त्याचा खजिना संपत्तीने भरलेला होता. त्याने सर्व प्रांतातून न्यायकोटीची स्थापना केलेली होती. जमीन - महसुलाची व्यवस्था चोख ठेवली होती. त्याच्या कारकिर्दीचे वर्णन विविध धर्माच्या ग्रंथकारांनी केलेले आहे. टेक्हर्नियरने म्हटले आहे, ‘शहाजहान हा राजाप्रमाणे रयतेवर अंमल गाजवीत नाही, तर जसा पिता आपल्या मुलाबालांशी वागतो त्याप्रमाणे हा प्रजेवर प्रिती करतो’.

दुष्काळात अन्नछत्रे चालू करून आपली प्रजा उपाशी राहू नये म्हणून तो काळजी घेई. विद्वानांस त्याच्या दरबारी आश्रय मिळे. प्रसिद्ध हिंदी पंडित जगन्नाथ पंडित हा त्याच्या दरबारी होता. त्याने संस्कृत विद्येस आश्रय दिला होता. खाफीरखानने म्हटले आहे, ‘अकबर हा मोठा योद्धा व कायदे करणारा होता, म्हणून तो श्रेष्ठ असेल तर असो, परंतु आपल्या मुलुखाचा व महसुलाचा बंदोबस्त करून राज्यातील प्रत्येक खात्याची व्यवस्था बांधून देण्यात शहाजहानची बरोबरी करणारा दुसरा राज्यकर्ता आजवर झालाच नाही.’

शहाजहानने उत्कृष्ट तोफखाना बाळगला होता. त्यावर युरोपीयन अधिकारी ठेवले होते. शहाजहानच्या कारकिर्दीत शांतता, सुव्यवस्था व भरभराट यांमुळे व्यापार वाढला व देशात अगणित संपत्ती येऊ लागली. दरबारी डामडौल, भपका व वैभव यात शहाजहानची बरोबरी करू शकेल, असा दुसरा मोगल बादशाहा झाला नाही. असे ओवेनने मत व्यक्त केलेले आहे. शहाजहानने हिंदू-मुस्लीम ऐक्याचा प्रयत्न केला. तो ललित कलांचा भोक्ता होता. संगीत त्याला आवडे.

कलाकौशल्याची त्याने अनेक कामे केली. त्यासाठी अमाप पैसा खर्च केला. त्यामुळे त्याची कीर्ती अजरामर झाली.

‘मोठमोठी ओसाड पडलेली शहर, धुळीस मिळालेले राजवाडे, बुजून गेलेले पाण्याचे नळ तसेच जंगलातील मोठमोठे तलाव व धरणे, राजमार्गवरील अद्याप शाबूत असलेले पूल, विहिरी व धर्मशाळा, वगैरे जी आपणांस आज ठिकठिकाणी प्रत्यक्ष दिसतात, त्यावरून त्या वेळच्या विपुल वैभवाची चांगली अटकळ होते’, असे वर्णन या काळासंदर्भात केलेले आढळते.

कलाकौशल्याची कामे : शहाजहानने शिल्पकलेस मोठे उत्तेजन दिले. हल्लीचे दिल्ली शहर यमुनेच्या तीरावर शहाजहानने वसवले. त्यास शहाजहानाबाद हे नाव दिले. या शहराचे बांधकाम दहा वर्षे चालले होते. या शहराच्या संपत्तीचे व वैभवाचे वर्णन अनेक लेखकांनी केलेले आहे. त्याने दिल्ली व आग्रा ही शहरे नटवली. याची साक्ष आजही आपल्याला पाहावयास मिळते. जुम्मा-मशीद, मोती मशीद, दिवाण-इ-आम, दिवाण-इ-खास, घुसलखाना, वगैरे प्रेक्षणीय इमारती आहेत. त्या वेळी आग्रा शहरात प्रवाशांसाठी ऐंशी धर्मशाळा होत्या. त्या तीन मजली होत्या, असे सन १६३८ साली प्रत्यक्ष पाहिलेल्या मंडेल स्लो या जर्मन प्रवाशाने केलेले वर्णन आढळते. शहाजहानने त्याची राणी मुमताज महल हिला वचन दिल्याप्रमाणे दुसरे लग्न केले नाही व तिचे स्मारक बांधले. हे स्मारक म्हणजे संगमरवरी नयनमनोहर इमारत-ताजमहाल. याच्या बांधकामाची सुरुवात सन १६३१ मध्ये होऊन सन १६४३ मध्ये ते पूर्ण झाले. त्यासाठी त्याने काही कोटी रुपये खर्च केले. ही इमारत जगातील सर्व इमारतीत अप्रतिम सौंदर्यमुळे प्रथमस्थानी गणली गेली आहे. अनेक देशांचे कारागीर बारा वर्षे सतत काम करीत होते. हे एक जगातील आश्चर्य समजले जाते. शहाजहानने जवाहीरखान्यात पुष्कळ रत्नसंचय झाल्याने त्यातील निवडक रत्ने घेऊन मंथूर सिंहासन बनविले. ते जगप्रसिद्ध आहे.

शहाजहानच्या कारकिर्दीत अनेक युरोपीयन प्रवासी हिंदुस्थानात आले होते. त्यांनी या काळचे वर्णन लिहून ठेवलेले आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) शहाजहानचा काळ हा मोगल बादशाहीचा सुवर्णकाळ मानला जातो. ( )
- (२) युरोपीयनांचा हिंदुस्थानात प्रवेश होऊ नये म्हणून शहाजहानने विशेष काळजी घेतली. ( )

- (३) शाहजहानने आपल्या कारकिर्दीत आर्थिक सुवर्ता प्राप्त केली. ( )
- (४) शाहजहानने न्याय व्यवस्थेकडे फारसे लक्ष विले नाही. ( )
- (५) शाहजहानने हिंदू-मुस्लीम ऐक्यासाठी प्रयत्न केला नाही. ( )
- (६) कंदाहार जिंकण्यास शाहजहानला यश न आल्याने त्याने शेवटी कंदाहार जिंकण्याचा नाव सोङ्ग दिला. ( )
- (७) शाहजहान रयतेवर मोठा अंमल गाजवीत असे. ( )

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

सिक्रीची लढाई : बाबर व राणासंगाच्या दरम्यान खानवा (कण्वा) येथे लढाई झाली. हे ठिकाण सिक्रीच्या जवळ असल्याने 'सिक्रीची लढाई' म्हणून ओळखले जाते.

गंगेची लढाई : शेरशहा व हुमायून यांच्या दरम्यान कनोज-जवळ हरदोई जिल्ह्यात बिलीग्रामजवळ गाठ पडली. हुमायूनने गंगेवर होड्यांचा पूल बांधून आपली फौज तडिपार केली. परंतु लढाईत पराभव झाल्याने हुमायूनला वाहत्या गंगेत हत्तीवर बसून पळ काढावा लागला. या लढाईस गंगेची लढाई असे म्हणतात.

महाल : अकबराने सुरु केलेल्या राज्यव्यवस्थेत जिल्ह्याच्या लहान विभागास महाल म्हणत.

बङ्गीर किंवा दिवाण : फडणवीसांचे काम करणारी व्यक्ती. काङ्गी : न्यायव्यवस्थेचा प्रमुख.

वाकनीस : दप्तरखान्याचा प्रमुख.

धर्ममंत्री उर्फ सदर : धर्मखाते सांभाळण्याची जबाबदारी असणारी व्यक्ती.

जहांगीर : जग जिंकणारा.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✓),
(५) (✓), (६) (✓), (७) (✗), (८) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
(५) (✓), (६) (✗), (७) (✗), (८) (✗),
(९) (✓), (१०) (✗), (११) (✗), (१२) (✓),
(१३) (✓), (१४) (✓), (१५) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✓),
(५) (✗), (६) (✓), (७) (✗), (८) (✗),
(९) (✓), (१०) (✓), (११) (✗), (१२) (✓),
(१३) (✓), (१४) (✓), (१५) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✓),
(५) (✗), (६) (✗), (७) (✓), (८) (✓),
(९) (✓), (१०) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✗),
(५) (✓), (६) (✓), (७) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✗),
(५) (✗), (६) (✓), (७) (✗).

१.५ सारांश

दिल्लीवर सुलतानशाहीचा अंमल असताना बाबराने अनेक हेतू मनात ठेवून हिंदुस्थानवर स्वारी केली. त्या वेळी दिल्लीवर लोदी घराण्यातील इब्राहिम लोदी हा सुलतान होता. सन १५२६ मध्ये बाबर व इब्राहिम लोदी यांच्यात पानिपतची पहिली लढाई झाली. त्यात बाबराचा विजय होऊन दिल्लीवर त्याची सत्ता प्रस्थापित झाली. अशाप्रकारे हिंदुस्थानात मोगल सत्तेची स्थापना झाली. बाबराला राजपुतांचा विरोध झाल्याने मेवाडच्या राणासंगाबरोबर खानवा येथे युद्ध करावे लागले. त्या वेळी बाबराने कठीन प्रसंगाला तोंड देऊन विजय मिळवला. ही सिक्रीची लढाई म्हणून ओळखली जाते. या विजयानंतर बाबराचे राज्य वाढले. दिल्लीचे आसन स्थिर झाले. त्याने पूर्वेकडील अफगाणांचा बंदोबस्त करून पूर्वेकडील प्रदेश आपल्या ताब्यात आणले.

बाबराच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा हुमायून बादशहा झाला. परंतु त्याच्या काही वृत्तिमुळे हे राज्य त्याला टिकवता आले नाही. त्याला शत्रूचा पुरता बीमोड करता आला नाही. याशिवाय जिंकलेल्या प्रदेशाची नीट व्यवस्था लावली नाही. त्यामुळे त्याला एका वेळी अनेक शत्रूशी तोंड घावे लागले. याचा फायदा शेरशाहा सूरने घेतला. त्याने हळूहळू प्रदेश जिंकून आपले राज्य निर्माण केले. हुमायूनचा चौसाची लढाई आणि कनौजच्या लढाईत पराभव केला. दिल्ली जिंकून घेतली. सूर घराण्याची सत्ता स्थापन केली. शेरशाहाने राज्यविस्तार करीत असताना राज्याचा नीट बंदोबस्त करून राज्यात चांगल्या सुधारणा केल्या. राज्यात सुरक्षा चोख ठेवली. लष्करात सुधारणा केल्या. जमीन महसूल व्यवस्था नीट लावली. वाहतूक व दळणवळण चांगले व्हावे या दृष्टीने सोयी केल्या. न्यायालयासमोर सर्वांना समान लेखले. त्याच्या या कामगिरीमुळे तो एक आदर्श व प्रजाहितदक्ष राजा म्हणून गणला गेला. त्याच्यानंतर सूर घराण्यात कर्तवगार राजे झाले नाहीत. याचा फायदा हुमायूनने घेतला व आपले गेलेले राज्य पुन्हा मिळविले.

हुमायूनंतर त्याचा मुलगा अकबर हा दिल्लीचा बादशहा झाला. सुरुवातीला त्याला त्याचा गुरु बहरामखानकळून मार्गदर्शन मिळाले. त्याला हिम्बूरोबर युद्ध करावे लागले. ही पानिपतची दुसरी लढाई सन १५५६ मध्ये झाली. त्यात अकबराचा विजय झाला. त्याचे अनेक परिणाम झाले. अकबराने स्वतंत्रपणे राज्यकारभारास सुरुवात केल्यानंतर उत्तरेकडे राज्यविस्ताराचे धोरण ठेवले. त्यात राजपुतांबरोबर त्याने सामोपचाराचे, मैत्रीचे धोरण ठेवले. त्यामुळे दिल्लीच्या तखाशी इमान राखणारा राजनिष्ठ वर्ग त्याला मिळाला. गोंडवनचे राज्य त्याच्या ताब्यात युद्धानंतर मिळाले. राजपुतांमध्ये मेवाडच्या राणाने अकबराचे सार्वभौमत्व मान्य केले नाही. उदयसिंहाने युद्ध केले परंतु त्यात त्याला यश मिळाले नाही. उदयसिंहानंतर त्याचा पुत्र प्रतापसिंहाने स्वतंत्र राज्य चालविले. त्यालाही अकबराशी युद्ध करावे लागून हळदीघाटच्या लढाईत त्याचा पराभव झाला. परंतु अकबराला शरण न जाता तो शेवटपर्यंत झुंजत राहिला. पुढे अकबराने गुजरातवर स्वारी करण्यांचे ठरविले. त्याची अनेक कारणे होती.

गुजरात ताब्यात आल्यानंतर अकबराने पूर्वेकडे आपले लक्ष वळवले. तेथील प्रदेश आपल्या ताब्यात आणले. त्यानंतर काशमीर, सिंध जिंकून वायव्य सरहद सुरक्षित केली. उत्तर हिंदुस्थान आपल्या ताब्यात आणला. दक्षिणेकडील परिस्थितीचा फायदा घेऊन तेथे आपली फौज पाठविली.

विजापूर वरै प्रांत ताब्यात आणले. शेवटी सन १६०५ मध्ये तो मृत्यू पावला. त्याने आपल्या राज्याची व्यवस्था चोख राहावी म्हणून प्रयत्न केले. मंत्रिमंडळ नेमले. मुलकी व्यवस्था लावली. शेती क्षेत्रात सुधारणा केल्या. लष्करामध्येही सुधारणा करून मनसबदारी पद्धती लागू केली. याशिवाय अनेक सुधारणा केल्या. आपल्या राज्याचे एकराष्ट्रीय स्वरूप टिकावे म्हणून दीने-इ-लाही या नव्या धर्माची स्थापना केली. त्याच्या मृत्यूबरोबरच हा धर्म संपुष्टात आला. त्याच्या दरबारी अनेक गुणी व विद्वान होते. त्यांना 'नवरत्ने' म्हटले जात.

अकबराच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा सलीम उर्फ जहांगीर सत्तेवर आला. त्याने प्रजेच्या कल्याणाच्या दृष्टीने काही सुधारणा केल्या. त्याच्या मुलाने बंड केले. त्याचा बंदोबस्त करावा लागला. राजपुतांबरोबर युद्धात विजय मिळवून तह केला. दक्षिणेतील अहमदनगर जिंकले. तेथे शहाजहानने मोठा विजय संपादन केला. परंतु दक्षिणेवर ताबा मिळविणे कठीण झाले. इराणच्या शहाबरोबर त्याला संघर्ष करावा लागला. जहांगीरचा विवाह नूरजहानबरोबर झाला होता. तिचे जहांगीरवर मोठे वर्चस्व राहिल्याने जहांगीर तिच्या तंत्राने वागू लागला. राज्यकारभार तिच्या हाती गेला. शहाजहानने बंड पुकारले तेव्हा तिला त्याचा बंदोबस्त करता आला नाही. या काळात व्यापाराच्या हेतूने पोर्तुगिजांचा प्रवेश झाला होता. सन १६२७ मध्ये जहांगीरचा मृत्यू झाला.

जहांगीरनंतर त्याचा पराक्रमी व कर्तवगार पुत्र शहाजहान गादीवर आला. त्याने आपल्याला विरोध होऊ नये म्हणून वारसदारांचा बंदोबस्त केला. त्याच्या कारकिर्दीत त्याने प्रथम अंतर्गत उठावाचा बंदोबस्त केला. बुंदेलांचे बंड मोडले. खानजहान लोदीचा बंदोबस्त केला. पोर्तुगिजांवर सैन्य पाठवून त्यांचा पाडाव केला. त्यानंतर त्याने दक्षिणेकडे लक्ष वळवले. तेथील काही प्रदेश ताब्यात आल्यानंतर औरंगजेबाची तेथे सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. दोन वेळेस त्याने कंदाहार जिंकण्याचे प्रयत्न केले. पुढे त्याचा नाद सोडून दिला. तो आजारी पडल्याचे वृत्त समजताच त्याच्या मुलांनी गादी मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले. शेवटी औरंगजेबाने दिल्लीचे तखत मिळवले व शहाजहानला शेवटपर्यंत कैदेतच ठेवले. शहाजहानच्या काळात शांतता, सुव्यवस्था व भरभराट होती. त्यामुळे हा काळ वैभवशाली काळ म्हटला गेला. या काळात अनेक चांगल्या इमारती बांधल्या गेल्या. त्यातील ताजमहाल ही अप्रतिम इमारत म्हटली जाते.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळीत उत्तरे लिहा.

- (०१) पानिपतच्या पहिल्या लढाईची कारणे व परिणाम स्पष्ट करा.
- (०२) राणासंगाने बाबराला केलेल्या प्रतिकाराची माहिती लिहा.
- (०३) हुमायूनला वनवास का स्वीकारावा लागला, ते स्पष्ट करा.
- (०४) शेरशहाच्या प्रशासन व्यवस्थेबद्दल माहिती लिहा.
- (०५) प्रानिपतच्या दुसऱ्या लढाईचे महत्त्व लिहा.
- (०६) अकबराने उत्तर हिंदुस्थानमध्ये आपला राज्यविस्तार कसा केला, ते विशद करा.
- (०७) हल्दीघाटच्या लढाईची कारणे व परिणाम लिहा.
- (०८) अकबराच्या राज्यव्यवस्थेचे वर्णन करा.
- (०९) जहांगीरच्या रजपूतविषयक धोरणांची माहिती द्या.
- (१०) शाहजहानला राज्यरोहणानंतर कोणत्या बंडांना तोंड घावे लागले ?
- (११) शाहजहानचा काळ वैभवशाली काळ म्हणून का ओळखला जातो, ते स्पष्ट करा.

(आ) टिपा लिहा.

- (१) खानवाची लढाई
- (२) चौसाची लढाई
- (३) कनौजची लढाई
- (४) दीने-इ-लाही
- (५) अकबराचे रजपूतविषयक धोरण

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (०१) ओतूरकर रा. वि., 'हिंदुस्थानचा सोपपत्तिक इतिहास'.
- (०२) सरदेसाई गो. स., 'मुसलमानी रियासत'.
- (०३) चितळे वि. सी., 'नवभारताचा सांस्कृतिक इतिहास'.
- (०४) देशमुख मा. म. 'मध्ययुगीन भारताचा इतिहास'.
- (०५) गोळे रा. मा. (अनु.) 'सम्राट अकबर'.
- (०६) Meera Singh, 'Medieval History of India'.
- (०७) Abul Fazl, 'Akbarnama' Vol. - III.
- (०८) Tara Chand, 'Influence of Islam on Indian Culture'.
- (०९) Tripathi R. D., 'Some Aspects of Muslim Administration'.
- (१०) Satish Chandra, 'Medieval India'.
- (११) Hans Raj, 'History of Medieval India'.
- (१२) Khurana K. L., 'The Mughal Empire'.

घटक २ : मोगलांचा इतिहास : औरंगजेब ते मोगलशाहीचा अंत

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
  - २.२.१ औरंगजेब (१६५८-१७०७)
  - २.२.२ बहादूरशाह ते मोहम्मदशाह (१७०७ ते १७४८)
  - २.२.३ मोगलशाहीची अखेर (१७४८ ते १८०६)
  - २.२.४ मोगलकालीन राज्यकारभार आणि लोकजीवन
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

- हा घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -
- ★ औरंगजेबाने सत्ता कशी मिळविली ते सांगता येईल.
  - ★ सत्तेवर आल्यावर औरंगजेबाचे तीन उद्देश स्पष्ट करता येतील.
  - ★ औरंगजेबाचे धार्मिक धोरण स्पष्ट करता येईल.
  - ★ औरंगजेबाचे जाट, राजपूत यांच्या प्रति असणारे धोरण, त्यांच्यावर केलेल्या स्वान्या याचे स्पष्टीकरण देता येईल.
  - ★ औरंगजेबाच्या दक्षिणेतील स्वारीची कारणे सांगता येतील.
  - ★ औरंगजेबाच्या पराभवाची कारणे स्पष्ट करता येतील.
  - ★ औरंगजेबाची राज्यव्यवस्था स्पष्ट करता येईल.
  - ★ बहादूरशाही कारकीर्दी स्पष्ट करता येईल.
  - ★ अहमदशाह, शाहआलंम यांच्या कारकीर्दी स्पष्ट करता येतील.
  - ★ मोगलांच्या विनाशाची कारणे विशद करता येतील.

- ★ मोगलकालीन राज्यकारभाराचे वर्णन करता येईल.
- ★ मोगलकालीन सामाजिक जीवन, उद्योगांदे व व्यापार यांची प्रगती आणि वाढमय व कला क्षेत्रातील प्रगती स्पष्ट करता येईल.

२.१ प्रास्ताविक

शाहजहान आजारी पडताच त्याच्या मुलांमध्ये गादीवारसासंबंधात संघर्ष झाले. त्या संघर्षात औरंगजेब कसा यशस्वी झाला, हे मागील घटकात आपण पाहिले आहे. औरंगजेब सत्तेवर आल्यानंतर हिंदुस्थानातील मोगलांच्या मोठ्या साम्राज्याचा बंदोबस्त नीट ठेवणे आवश्यक होते. अकबराने संघर्ष टाळून, प्रसंगी युद्धे करून आपला राज्यविस्तार केला होता. राजपूतविषयक आणि दक्षिणविषयक त्याने वेगळे धोरण ठेवले होते. त्यामुळे साम्राज्याची उभारणी होऊन त्याचा नीट बंदोबस्त त्याला करता आला. त्याच्यानंतर आलेल्या जहांगीर व शाहजहानच्या काळात आर्थिक समृद्धीबोराच सांस्कृतिक जीवनाचाही विकास होत गेला. औरंगजेबाने सत्तेवर आल्यानंतर ज्या वेगळ्या धोरणाचा पुरस्कार केला त्याचे अनेक परिणाम झाले. त्याला शत्रूचा बंदोबस्त करण्यासाठी सतत कष्ट घ्यावे लागले. याशिवाय त्याने ज्या धार्मिक धोरणाचा पुरस्कार केला त्याचेही अनेक परिणाम त्याच्या प्रशासनावर झाले. त्याच्या मृत्यूनंतर मोगल सत्तेची अधेगती होण्यास सुरुवात झाली. त्याच्यानंतर आलेले मोगल बादशाहा यांना सत्ता सांभाळता आली नाही. दक्षिणेतील मराठ्यांचा राज्यविस्तार, पाश्चात्यांचा हिंदुस्थानात प्रवेश आणि राजकारणात हस्तक्षेप होण्यास सुरुवात झाली. शेवटी मोगल सत्ता संपुष्टात कशी आली ते आपण आता पाहणार आहोत. ब्रिटिशांच्या राज्यस्थापनेनंतर त्यांनी हिंदुस्थानातील राज्ये जिंकून घेण्यास सुरुवात केली. शेवटी सन १८१८ मध्ये पेशवाई संपुष्टात आली. पुढे सन १८५७ च्या उठावाने हिंदुस्थानचा कारभार ब्रिटिशांच्या हाती आला. तोपर्यंत

मोगल काळात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय जीवन कसे होते, हे लक्षात घ्यावयाचे आहे. प्रथम आपण औरंगजेबाची कारकीर्द लक्षात घेऊ या.

२.२ विषय - विवेचन

२.२.१ औरंगजेब (सन १६५८ ते १७०७)

शहाजहानचा तिसरा मुलगा औरंगजेब याने आपल्या बादशाहा होण्याच्या महत्त्वाकांक्षेमुळे आपल्या तीन भावांचा नायनाट करून आणि शहाजहानला कैदेत टाकून सत्ता मिळविली. आपल्या वयाच्या चाळीसाव्या वर्षी त्याने स्वतःला 'आलमगीर' हे नाव धारण करून तो दि. २६ मे, १६५८ रोजी गादीवर बसला. याच काळात इंग्लंडमध्ये क्रॉमवेल सत्तेवर होता. दोघांच्या स्वभावातील साधर्म्यामुळे इतिहासकारांनी त्यांची तुलना केलेली आहे. धर्माच्या नावावर राजकीय महत्त्वाकांक्षा पुरी केल्याचा दोष दोघांनाही दिला जातो.

औरंगजेबाने सत्तेवर आल्यानंतर तीन उद्देश गृहीत घरलेले होते.

- (१) अकबराच्या वेळेपासून बिघडलेली दरबारची नीती सुधारणे.
- (२) मुसलमानी धर्माची त्याच्यापर्यंतची परिस्थिती लक्षात घेऊन सुनी पंथाचा प्रसार करणे.
- (३) दक्षिण प्रदेश जिंकणे, औरंगजेबाच्या महत्त्वाकांक्षेत या तीन गोष्टी महत्त्वाच्या होत्या. त्या साध्य करण्याच्या दृष्टीने त्याने प्रयत्न सुरु केले. त्यानुसार त्याच्या कारकिर्दीचे तीन भाग लक्षात येतात. ते म्हणजे सन १६५८ ते १६६४ पर्यंत त्याने शत्रूंचा पाडाव करून नवीन शासन पद्धती लागू केली.

सन १६६५ ते १६८१ या काळात त्याने वायव्येकडे राहून धर्मप्रसारासाठी प्रयत्न केले. परंतु त्यात त्याला यश आले नाही. यानंतर सन १६८१ ते १७०७ या काळात जवळ जवळ २५ वर्षांच्या कालावधीत दक्षिणेत राहून दक्षिण जिंकण्याचे प्रयत्न केले. परंतु तेथेही त्याला यश मिळाले नाही. औरंगजेब सन १६५८ ते १७०७ या ५० वर्षांच्या काळात सत्तेवर होता. त्याची कारकीर्द अकबराच्या कारकिर्दीएवढी मोठी झाली परंतु अकबराने जेवढ्या काळात मोगल साम्राज्याला मोठे स्वरूप प्राप्त करून दिले तेवढ्याच काळात औरंगजेबाने मोगल साम्राज्याच्या विनाशाची पार्श्वभूमी तयार केली. औरंगजेब

शौर्य आणि कर्तृत्वाच्या दृष्टीने अकबराहून कमी नव्हता. त्याने सत्तेवर येण्यापूर्वी अनेक जबाबदाच्या पार पाडल्या होत्या. परंतु प्रशासनासंदर्भातील त्याची धोरणे भिन्न होती. शौर्य, दीर्घीद्योग, विद्वत्ता, धर्मनिष्ठा, साधेपणा यात तो सरस होता. परंतु चुलूम, कपट, विश्वासघात, दुराग्रह, संशय, इत्यादी त्याच्या दुर्गुणामुळे त्याच्या कार्यात तो अपयशी ठरला. तो कडवा धर्मनिष्ठ होता. कुराणाच्या आज्ञेप्रमाणे वागून प्रार्थना, धर्मदाय, उपवास वगैरे, तो मोठ्या आस्थेने करीत असे. कुराण त्यास तोंडपाठ होते. त्याच्या हस्तलिखित प्रती करून त्याने त्या विकल्या. पैगंबराने प्रत्येक मुसलमानास काहीतरी धंदा करावयास सांगितला आहे. त्याला अनुसून तो टोप्या तयार करून त्या विकत असे. यातून मिळालेले उत्पन्न 'आपल्या और्ध्वदेहिक कार्यास लावावे' असे त्याने लिहून ठेवले होते. कलाकौशलाची व संगीताची त्याला आवड नव्हती. त्याची राहणी साधी होती. तो मद्यमांसास स्पर्श करीत नसे. त्याचा साधेपणा व धर्मनिष्ठा त्याच्या खाजगी जीवनापुरत्या मर्यादित राहिल्या नाहीत. इतरांनाही त्याने ते बंधनकारक केले. त्याच्या कारकिर्दीत त्याने इस्लामी धर्माचा हिंदुस्थानात प्रसार व्हावा म्हणून अविश्रांत प्रयत्न केले. शेवटी त्याचा परिणाम सर्व राज्य खिळखिळे होत गेले. तरीही त्याने त्याची पर्वा केली नाही. मोगल साम्राज्य नष्ट होण्यास जी कारणे दिसून येतात, त्यात औरंगजेबाचे हे धार्मिक धोरण एक महत्त्वाचे कारण दिसून येते.

औरंगजेबाची सुरुवातीची काही वर्षे शांततेत गेली. त्याला दिल्लीच्या मुख्य काजीने, शहाजहान जिवंत असल्यामुळे औरंगजेबास बादशाहा म्हणून कबूल केले नाही, तेव्हा त्या काजीस मक्केस पाठवून दिले. राजपद मिळविण्यासाठी त्याने जी घोर कृत्ये केली त्यामुळे अनेकांचा त्याला रोष पत्करावा लागला होता. तो कमी करण्यासाठी त्याने मोठी मेजवानी दिली. त्यात बाहेरच्या अमीर उमरावांबरोबर हिंदू राजेही सामील होते. त्यामुळे मुसलमानांच्या मनात तिरस्कार उत्पन्न झाला. तो दूर करण्यासाठी त्याने जे धोरण ठेवले त्यामुळे अनेक लोक दुखावले गेले.

(क) इस्लामास उत्तेजन आणि हिंदूंचा छळ

इस्लामी धर्माचा प्रसार करण्याचे औरंगजेबाचे धोरण होते. राज्यावर आल्याबरोबर त्याने मुसलमानी धर्माचा अभिमान व्यक्त करण्यास सुरुवात केली. हिंदूंचा छळ सुरु केला. अकबराने घालून दिलेली कालमापनाची पद्धत मोडून काढून गैरसोयीची अशी चांद्रमानाची पद्धत अंमलात आणली. आपली तवारीख लिहिण्यास बंदी घातली. जे हिंदू सरकारी नोकरीत होते त्यांना त्यांच्या पदावरून कमी केले. दरबारात कोणीही गंध लावून येऊ नये असा नियम केला. हिंदूंची नवी

देवळे बांधू नयेत व जुनी दुरुस्त करू नयेत असा जो कायदा केला, या कायद्याची अंमलबजावणी नीट व्हावी म्हणून स्वतंत्र अधिकारी नेमला. हिंदूचे सण, यात्रा, सार्वजनिक उत्सव यांवर बंदी घातली. दिवाळी, होळी यांसारखे सण गवाबाहेर साजरे केले जावेत असे फर्माविले. मुसलमान व्यापाच्यावरील जकात माफ करून त्याने हिंदू व्यापाच्यावर पाच टक्के जास्त जकाती लादल्या. सर्व मुसलमानेतरांकडून त्याने 'जिज्ञिया कर' सक्तीने वसुली करण्याचे फर्माविले. हिंदू पंडितांकडे काही मुसलमान शिकण्यासाठी जातात हे समजल्यावर त्याने हिंदूची देवळे, मठ व पाठशाळा पाडून टाकण्याचे आदेश दिले. त्याप्रमाणे काशी, मथुरा, सोमनाथ, वगैरे ठिकाणची मंदिरे पाडून टाकण्यात आली. या सर्व प्रकारामुळे हिंदूची मने दुखावली जाऊन असंतुष्ट झाली. अकबराच्या काळी जी प्रजा, राजाशी एकजीव झाली होती, ती आता औरंगजेबाच्या धोरणामुळे दुरावली. मात्र कोणी मुसलमानी धर्म स्वीकारल्यास त्याची पालखीतून मिरवणूक निघत असे आणि त्याला एकदम बढतीची जागा मिळे. राजकारणात औरंगजेबाच्या स्वतःच्या हिताच्या वेळी मात्र त्याचा धर्म त्याच्या आड येत नसे. यातून अनेक ठिकाणी लोक बंडास प्रवृत्त झाले.

(ख) सतनामी व इतर लोकांची बंडे

दिल्लीजवळ पतियाळा, मथुरा, दिल्ली, इत्यादी ठिकाणी सतनामी पंथांचे बैरागी राहत होते. हिंदूंचा होणारा छळ त्यांना आवडला नाही. तेव्हा त्यांनी विरोध करण्याचे ठरविले व बंड पुकारले. या बंडाचे एक निमित्त झाले. एका क्षुल्लक कारणावरून त्यांचा कोतवालाबोरबर तंटा झाला. त्यातूनच बंडाचा उठाव झाला. (सन १८७२). कोतवालाने लष्कराची मदत घेऊन त्यांची कत्तल केली. या बैराग्यांचा बंदोबस्त करण्यास औरंगजेबास तीन-चार वर्षे लागली. औरंगजेबाने मंदिरे पाडून मूर्ती भंग केल्या. याचा जाट लोकांना राग आला. जाटांचा पुढारी गोकुळ जाट होता. त्याने मथुरा, आग्रा येथील विभागात सैन्य उभारून बंड पुकारले. तेव्हा लष्कराच्या मदतीने औरंगजेबाने जाटांचा पराभव केला. गोकुळ जाटास फाशी देण्यात आले. बंडाचा बीमोड झाला तरी औरंगजेबाविरोधी जनमत कमी न होता ते वाढीस लागले. औरंगजेबाचे हे धार्मिक धोरण काही बाबींवर आधारित होते.

- (१) एक बादशाहा म्हणून वैयक्तिक धार्मिक दृष्टिकोन.
- (२) उलेमांविषयक त्याचे धोरण आणि इस्लामी राज्यनिर्मितीविषयक विचार.
- (३) इस्लामेतर लोकांविषयीचे त्याचे धोरण. यामध्ये सुरुवातीला ते राजकीय स्वरूपाचे असले तरी पुढे त्याला पूर्णतया धार्मिक स्वरूप येत गेले.

त्यातूनच मराठा, राजपूत, बुंदेला शीख, सतनामी यांनी विरोध करण्यास सुरुवात केली.

(ग) मीर जुम्ला

मीर जुम्ला हा इराणी व्यापारी होता. सुरुवातीला दिल्ली येथे त्याचे बस्तान नीट न बसल्याने तो गोवळकोंड्यास गेला. तेथे नोकरी धरली. तेथे असताना त्याला हिन्न्याची खाण सापडली. या व्यापारात त्याने अपार संपत्ती मिळविली. त्यातूनच पुढे तो गोवळकोंड्याचा वजीर झाला. ज्या वेळी औरंगजेब दक्षिणेस सुभेदार म्हणून होता, त्या वेळी त्याने मीर जुम्लास आपल्या बाजूस वळवून घेतले. त्याच्या मदतीनेच औरंगजेबाने गोवळकोंडा व विजापूर या राज्यांवर स्वारी केली होती. दिल्लीची गादी मिळविण्यात औरंगजेबाला त्याची भोठी मदत झाली होती. त्यासाठी त्याने मीर जुम्लास बंगालची सुभेदारी दिली. परंतु औरंगजेबाला त्याचा भरवसा न वाटल्याने व तो शिरजौर होऊ नये म्हणून त्याला आसामच्या स्वारीवर पाठविले. ते काम जुम्लाने चांगल्या रीतीने पार पाडले. आसामची राजधानी घेरगाव काबीज केली. मात्र तेथील हवा त्यास मानवत नव्हती. तरीही त्याने उत्तम कामगिरी केली. हा बलाढ्य सरदार आपल्यावर केव्हा ना केव्हा तरी उठेल अशी औरंगजेबाला भीती वाटे. त्यातूनच त्याने मीर जुम्लास चीन जिंकण्याचे फर्माविले. परंतु त्या मोहिमेत आजारी पद्धून मीर जुम्ला सन १६६३ मध्ये मरण पावला. मीर जुम्ला शहाणा, शूर व राजकारणात मुस्तदी होता. त्याचे योग्य चीज झाले नाही. त्याच्यानंतर बंगालच्या सुभेदारीवर औरंगजेबाने आपला मामा शायिस्ताखान याची नेमणूक केली.

(घ) शीख लोकांचा छळ

गुरु नानक यांनी शीख धर्माची स्थापना केली. मनोभावे ईश्वरसेवा करावी त्यानेच ईश्वर प्रसन्न होतो. त्याबाबत कोणावरही जबरदस्ती करू नये, अशी त्याची शिकवण होती. त्याच्यानंतर शिखांचे एकूण दहा गुरु झाले. त्यातील गुरु अर्जुनसिंग अकबराच्या वेळी होता. त्यानेच अमृतसरला शिखांचे सुवर्णमंदिर बांधले. त्याचा जहांगीरने वध केला होता. तेव्हापासून शिखांनी आपल्या धर्माच्या रक्षणासाठी हाती शस्त्र घेतले. औरंगजेबाच्या वेळी तेजबहादूर हा नववा गुरु होता. त्याने शिखांची संघटना केली. आपल्या अस्तित्वाच्या दृष्टीने हालचाली सुरु केल्या. औरंगजेबाला ते आवडले नाही. तेव्हा औरंगजेबाने त्याला पकडून देहांत शासन केले. (सन १८७५). तेजबहादूरचा मुलगा गुरु गोविंदसिंग हा शिखांचा दहावा गुरु झाला. त्याने शिखांना लष्करी स्वरूप दिले. त्याने पुढील पाच नियम केले.

(१) केस न कापणे

(२) कंगवा वापरणे

(३) लोखंडी कडे हातात घालणे

(४) कच्छ घालणे

(५) जवळ किरपाण बाळगणे

हे ते पाच नियम होत. याशिवाय शिखांमध्ये चांगली शिस्त निर्माण केली. गोवध बंद केला. हिंदूचे प्रेम संपादन केले. औरंगजेबाला हे आवडले नाही. तेव्हा काही कारणावरून त्याने गुरु गोविंदसिंगाच्या मुलांना ठार केले. पुढे गुरु गोविंदसिंगांचाही खून सन १७०८ मध्ये झाला.

स्वयं-अधिययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(०१) शहाजहानचा तिसरा मुलगा औरंगजेब याने आपल्या तीन भावांचा नायनाट करून व शहाजहानला कैदेत टाकून सत्ता मिळवली. ( )

(०२) दरबाराची नीती सुधारणे, सुन्नी पंथाचा प्रसार आणि दक्षिण प्रदेश जिंकणे हे तीन उद्देश औरंगजेबाने ठेवले. ( )

(०३) औरंगजेब अकबराइतकाच शौर्य व कर्तृत्वाच्या दृष्टीने मोठा होता. ( )

(०४) औरंगजेब कुराणाच्या आज्ञेप्रमाणे वागत असे. ( )

(०५) औरंगजेबाला कलाकौशल्य, संगीत याची आवड नव्हती. ( )

(०६) औरंगजेबाने इस्लाम धर्माचा हिंदुस्थानात प्रसार ब्हावा म्हणून फारसे प्रयत्न केले नाहीत. ( )

(०७) औरंगजेबाने हिंदूचा छळ केला. ( )

(०८) औरंगजेबास मराठा, राजपूत, बुदेला शीख यांनी विरोध केला.

(०९) औरंगजेबाचा मीर जुल्मावर मोठा भरवसा होता. ( )

(१०) गुरु नानक यांनी शीख धर्माची स्थापना केली. ( )

(च) औरंगजेबाचे राजपूतविषयक धोरण

(१६७८-८१)

सरहदीवरील टोळ्यांची वारंवार बंडे होत. प्राणापेक्षा स्वातंत्र्यप्रिय आणि शांततेपेक्षा लुटालूट प्रिय, असे त्यांचे धोरण होते. तेव्हा त्यांचा बंदोबस्त करण्यात औरंगजेबाने सन १६७२ ते ७६ पर्यंत आपला वेळ घालवला. तसेच या कामी पैसाही बराच खर्च झाला. हा बंदोबस्त करण्यात तो यशस्वी जरी

झाला तरी पुढे राजपुतांबरोबर झालेल्या युद्धात त्याला त्यांच्याकडून मदत मिळाली नाही.

औरंगजेबाला मारवाड जिंकावयाचे होते. त्यात त्याची काही धोरणे होती. राजपुतांचे दोन गट निर्माण केल्यास त्यांची आपापसांत युद्ध होऊन आपोआपच ती राज्ये नाश पावतील किंवा त्यांचा एकेक करून निःपात करता येईल, ही राज्ये संपुष्टात आली तर हिंदूकडून होणारा मोठा विरोध आपोआप नियंत्रणात येईल, असे औरंगजेबाला वाटत होते.

पूर्वीच्या अफगाण राज्यकर्त्यांनी हिंदूचा पाडाव करून मुसलमानी धर्माचा प्रसार करण्याचे प्रयत्न केले होते. परंतु त्याचा काही फायदा झाला नाही. हे लक्षात घेऊन मोगल बादशाहांनी या काळापर्यंत तसे धोरण ठेवले नव्हते. धर्माच्या बाबतीत त्यांनी शक्यतो हात घातला नव्हता. औरंगजेबाला हे धोरण पसंत नव्हते. हातात अधिकार मिळाल्यानंतर त्याने आपल्या धोरणाप्रमाणे हालचाली सुरु केल्या. सन १६६९ मध्ये विश्वनाथचे मंदिर पाडले. १६७० मध्ये मधुरा येथील मंदिर पाढून मूर्ती भंग केल्या. यातून काही बंडे उद्भवली होती ती त्याने मोढून काढली. या सर्वाचा परिणाम आजपर्यंत बादशाहीचे आधारसंभ असलेले राजपूत राजे औरंगजेबाविरुद्ध उठले तेव्हा औरंगजेबाने त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी आपले लक्ष वळवले. राजपुतान्यात या वेळी राज्य करीत असलेले राजे विशेष पराक्रमी होते. त्यांच्याशी अकबराने जसे समजुतीचे धोरण ठेवले होते, तसे औरंगजेबाने ठेवले असते तर त्याच्या हिताचे झाले असते. परंतु त्याने तसे केले नाही. राजपुतान्यातील प्रमुख संस्थानिक मोगलांचे वर्चस्व कबूल करून आपला कारभार पाहत होते. जोधपूरचा राजा जसवंतसिंग, उदेपूरचा राणा राजसिंह आणि जयपूरचा राजा जयसिंह हे प्रमुख होते. जसवंतसिंगाने एकदा औरंगजेबाला फसविले होते. त्याचा सूड घेण्यासाठी औरंगजेबाने त्याला वायव्य सरहदीवर स्वारीकरिता पाठवून दिले. त्याच्या मुलास दरबारी बोलावून विषारी पोशाख देऊन ठार मारले. त्यानंतर सन १६७८ मध्ये जसवंतसिंग मृत्यू पावला. याविषयी टॉडने म्हटले आहे की, ‘औरंगजेबाने त्याला गुप्तपणे विष घालून ठार मारविले’. जसवंताच्या मृत्यूनंतर त्याच्या गरोदर पत्नीस अजितसिंह नावाचा मुलगा झाला तेव्हा औरंगजेबाने त्याला राज्य दिले नाही उलट त्यास नजरकैद करून त्याला इस्लामी धर्माची दीक्षा देण्याचे ठरविले. तेव्हा सर्व राजपूत खवळून उठले. अजितसिंह व त्याची आई यांना दुर्गादास राठोड या शूर स्वामिभक्त सरदाराने सोडवून आणले. सर्व राजपुतांना एकत्र आणले. राणा राजसिंहाने अजितसिंहाचा पक्ष स्वीकारला. जिझिया कर न देता मोगलांशी लढण्याची त्यांनी तयारी चालविली. युद्ध करण्याशिवाय राजपुतांसमोर दुसरा पर्याय नव्हता. औरंगजेब त्यामुळे चवताळून उठला. त्याने युद्धाची जय्यत तयारी केली.

(छ) अकबराचे बंड (१६८९)

औरंगजेबाचा मुलगा अकबर याला पहिल्या अकबराप्रमाणे बादशाहा व्हावयाचे होते म्हणून त्याचा राजपुतांकडे थोडा कल होता. त्याने दुर्गादासबोर राज्य संगनमत करून १ जानेवारी १६८९ रोजी औरंगजेबाविरुद्ध बंड पुकारले आणि तो उघडपणे राजपुतांना जाऊन मिळाला.

राजपुतांनी या काळात औरंगजेबाला सळो की पळो करून सोडले होते. एका खिंडीतून तो जात असता राजपुतांनी वाटा बंद केल्यामुळे औरंगजेब अडचणीत सापडला होता. परंतु राजसिंहाने त्याला सोडून दिले आणि राजपुतांशी वैर न धरण्यासंबंधी बोलणी केली. परंतु ते न ऐकता औरंगजेब आणखीनच बिथरला. अशा परिस्थितीत अकबर अजमेरकडे औरंगजेबाविरुद्ध चाल करण्यास निघाला परंतु औरंगजेबापुढे त्याचे काही चालले नाही. शिवाय आपले राजपुतांकडून संरक्षण होणार नाही, असे समजून तो दक्षिणेत मराठ्यांकडे - संभाजीकडे आश्रयास गेला. या वेळी मोगलांविरुद्ध तोंड देणारा तेवढाच एक स्वतंत्र राजा संभाजी होता. परंतु तेथेही अकबराचा निभाव लागला नाही. शेवटी सन १६८६ मध्ये तो इराणकडे पक्कून गेला व पुढे सन १७०४ मध्ये तेथे तो मरण पावला.

राजपुतांन्यातील युद्धाचे अनेक परिणाम झाले.

(१) मोगलांवर विजय : जेरीस आलेल्या औरंगजेबाने युद्ध कसेबसे आटोपून राजसिंहाशी तह केला. या तहाने राजपुतांवरील जिजिया कर रद्द झाला. राजपुतांचा मुलूख त्यांना परत मिळाला. अजितसिंहाला आपले राज्य मिळाले. धर्माच्या बाबतीत बादशाहाने हात घालू नव्ये असे ठरले. राजपुतांनी मोगलांवर अशा प्रकारे विजय मिळविला. या अपयशामुळे मोगल बादशाहीची इभ्रत कमी झाली.

(२) अस्वस्थता : उत्तरेत अस्वस्थता निर्माण झाली. औरंगजेबाचा दारारा कमी झाला.

(३) द्रव्यहानी : युद्धात मोगलांची मोठी द्रव्यहानी झाली.

(४) स्वातंत्र्य : राजपुतांचा फायदा होऊन स्वातंत्र्य टिकले. यानंतर दक्षिणेत अकबराच्या बंदोबस्तासाठी औरंगजेबाला आपले लक्ष वळवावे लागले.

(ज) बुंदेलांचे स्वातंत्र्य

बुंदेलखंडाचा राजा चंपतराय याने औरंगजेबाला त्याचे राज्य मिळविण्याच्या वेळी मदत केलेली होती. परंतु ही गोष्ट विसरून औरंगजेबाने त्याच्याविरुद्ध चाल केली. बुंदेले राजपूत होते. स्वातंत्र्यप्रिय होते. आतापर्यंत त्यांनी मोगलांबोरेबर चांगले संबंध ठेवलेले होते. जहांगीरबोरही त्याचे स्नेहाचे संबंध होते. परंतु औरंगजेबाने हे सर्व सोडून त्यांच्याशी युद्ध पुकारले. बुंदेले राजपूत व दक्षिणेचे मराठे आपले स्वातंत्र्य राखून होते.

परंतु औरंगजेबाशी झालेल्या युद्धात बुंदेल्यांचा चंपतराय मारला गेला. त्याच्या मुलांची दुर्दशा झाली. त्याच्या मुलांपैकी छत्रसाल हा मिर्जा राजा जयसिंह याच्या लष्कराबोरेबर दक्षिणेकडे गेला. पुढे छत्रपती शिवाजीप्रमाणे आपणीही बुंदेलखंडात राज्य स्थापन करावे असे त्याने ठरविले. त्याप्रमाणे त्याने मोगलांशी सामना करून आपले स्वातंत्र्य टिकविले. आपले सामर्थ्य वाढवून राज्याचे रक्षण केले.

(झ) औरंगजेबाची दक्षिणेतील स्वारी - कारणे

मराठा साम्राज्य नष्ट करणे : दक्षिणेत यादव, निंबाळकर, सावंत, सुर्वे, शिर्के, भोसले अशी अनेक सरदार घराणी होती. यातील काही स्वपराक्रमाने उदयाला आलेली होती आणि आदिलशाही, निजामशाही या राज्यात सेनापतीपदापर्यंतही गेलेली होती. पण यांपैकी कोणीही मुस्लीम सत्ता नष्ट करून स्वराज्य स्थापन करण्याच्या प्रयत्नात पडली नव्हती. सर्वांनी इमाने-इतबारे, राजीखुषीनें, अवकलहुशारीने सुलतानाची सेवा करून वतने, जहागिन्या, मनसबदान्या मिळविण्यातच धन्यता मानत होती. बहामनी काळातील मराठा सरदारात एक पराक्रमी, कर्तविगार, चतुरस्र सरदार म्हणजे शहाजी राजे भोसले होते. नानासाहेब सरदेसाई म्हणतात, ‘शिवाजीला जर ‘राज्यसंस्थापक’ म्हणावयाचे तर शहाजीला ‘राज्यसंकल्पक’ असे पद देण्यास हरकत नाही. शहाजी राजांनी सन १६४० मध्ये पुण्याची जहागिरी शिवाजीकडे सुपूर्द्ध केली. त्यातूनच पुढे स्वराज्याची स्थापना झाली. (या संदर्भात सविस्तर विवेचन आपण या पुस्तकातील घटक ३ मध्ये पाहणार आहोत.) औरंगजेब सन १६५८ मध्ये बादशाहा झाल्यानंतर दक्षिणेत शिवाजीचा बंदोबस्त करण्यासाठी शाईस्तेखानास पाठविले होते. त्यातूनच पुरंदरचा तह झाला (१६६५). त्यानंतर शिवाजींची आग्रा भेट व तेथून सुटून आल्यानंतर शिवाजी महाराजांनी पुरंदराच्या तहाने गेलेले किल्ले परत जिंकून घेतले. छत्रपती शिवाजींच्या निधनानंतर छत्रपती संभाजी मराठी स्वराज्याचा राजा झाला. याच काळात राज्य मिळविण्याच्या दृष्टीने औरंगजेबपुत्र अकबर मदतीसाठी संभाजीच्या भेटीस आला होता. तेव्हा मराठा स्वराज्य नष्ट करण्याकरिता आणि अकबराला शासन करण्याकरिता आलमगीर औरंगजेब दक्षिणेकडे निघाला.

दक्षिण प्रदेश काबीज करण्याची जिद्द : अल्लाउद्दीन खिलजीच्या वेळेपासून राज्यकर्त्यांनी दक्षिण देश एकछत्री अंमलाखाली आणण्याचे प्रयत्न केले होते. परंतु त्यात ते यशस्वी झाले नाहीत. अकबराने अनेक प्रांत जिंकले. परंतु त्यास दक्षिणेत यश मिळाले नाही. जहांगीरच्या काळात हे काम झाले नाही. शहाजहानने शिकस्त करून निजामशाही तेवढी बुडविली होती. आलमगीर औरंगजेबाचे यापूर्वीचे आयुष्य बहुतेक

दक्षिणेत गेले होते. तेव्हा दक्षिण काबीज करणे हे आपले प्रथम मार्यांत त्याने मानले. त्यानुसार दक्षिण स्वारीची मोहीम आपल्या हाती घेतली.

विजापूर व गोवळकोंडा : दक्षिणेतील विजापूर व गोवळकोंडा ही राज्ये नष्ट करून ती त्याला आपल्या ताब्यात आणावयाची होती. औरंगजेब दक्षिणेत असताना त्याने येथील सर्व परिस्थिती पाहिलेली होती. त्यानुसार त्याने दक्षिण जिंकण्याच्या दृष्टीने आपली धोरणे ठरविली. आपल्या स्वारीची बातमी कळताच विजापूर व गोवळकोंड्याच्या राज्यकर्त्यांनी मराठ्यांची मदत घेतली तर मोगलांना ते जड जाणार होते. त्यासाठी काही पर्याय लक्षात घेतले होते. दक्षिणेतील काही राज्यांकडून जी खंडणी मिळत होती ती तशीच चालू ठेवावी. म्हणजे एकाच वेळेस अनेक शत्रूंबोर तोंड द्यावे लागणार नव्हते. परंतु विजापूर आणि गोवळकोंडा ही राज्ये खिळखिळी झाली होती. त्यामुळे ती जिंकून घ्यावयाची असे औरंगजेबाने ठरविले.

मराठ्यांविरुद्ध मदत : दुसरा पर्याय असा होता की, विजापूरकरांची मदत मराठ्यांच्याविरुद्ध घ्यावी. त्यासाठी विजापूरकर आणि मोगल बादशाहा यांच्यात वैवाहिक संबंध प्रस्थापित केले तर शिवाजीविरुद्ध लढण्यासाठी विजापूरकरांचे मोठ साहाय्य होऊ शकेल. परंतु ते शक्य झाले नाही आणि विजापूरकरांनी मोगलांविरुद्ध गोवळकोंडा व मराठ्यांबोर हातमिळवणी केली.

खंडणी : दक्षिणेकडून मिळणारी खंडणी वेळेवर आणि संपूर्ण येत नव्हती. जेवढ्या खंडणीची अपेक्षा होती, त्यापेक्षा खूपच कमी खंडणी गोळा होत होती. शिवाय खंडणी देण्यास दक्षिणेकडील मांडलिकांची चालाकल चालली होती. त्यांचाही बंदोबस्त औरंगजेबाला करावयाचा होता.

दक्षिण टोकापर्यंत लष्करी बंदोबस्त : नर्मदा नदी आणि विंध्य पर्वतामुळे हिंदुस्थानचा दक्षिण भाग निसर्गतः अलग झालेला होता. तेव्हा थेट दक्षिण टोकापर्यंत सर्व प्रदेशात लष्करी बंदोबस्त करून त्याची व्यवस्था दिल्लीहून ठेवावी किंवा विंध्यापर्यंतची मर्यादा ठेवावी, हे सरहदीच्या निश्चितीकरणातील दोन मार्ग होते. या काळात दलणवळणाची साधने सुलभ होती. डोंगरी व जंगली प्रदेशातून मार्ग जात असल्याने सैन्याच्या हातलचाली करण्यात अडचणी निर्माण होत होत्या. जो अधिकारी दक्षिण व्यवस्थेसाठी नेमला जाई तोच बादशाहास न जुमानता स्वतंत्र होण्याची शक्यता असे. यामुळे दक्षिण मोहीम औरंगजेबाने स्वतःकडे घेतली आणि तो दक्षिणेकडे निघाला (१६८२).

औरंगजेबाचे पूर्वायुष्य दक्षिणेत गेलेले होते. दक्षिणेत असतानाच त्याने राज्यप्राप्तीचे प्रयत्न केले. शहाजहान आजारी पडताच त्याने दक्षिणेत न राहता दिल्लीकडे गेला. त्यामुळे

दक्षिणेकडील त्याचे लक्ष काही काळ कमी झाले. तो जर दक्षिणेतच राहिला असता तर मराठ्यांच्या स्वराज्याच्या कार्यात अडथळे आले असते. आपल्या सर्व बादशाही डामडौलासह औरंगजेब १६८३ मध्ये अहमदनगर येथे येऊन पोहोचला. दक्षिणेच्या सुभेदारीवर असता त्याला येथील सर्व राजकारणाची माहिती झाली होती. त्याप्रमाणे त्याने आपल्या हालचाली सुरु केल्या. औरंगजेबाने आपले सरदार याआधीच दक्षिणेकडे स्वाना केले होते. बहादूरखानाने चांदवडजवळच्या अहिवंत किल्ल्याला वेढा घातला व आपला संचार सर्व परिसरात चालू ठेवला. त्याच्या मदतीला रणमस्तखान होता. शहाबुद्दीनखानाने सालहेर किल्ल्याला वेढा घातला. नाशिक जिल्ह्यातही मोगलांच्या हालचाली सुरु झाल्या. महाराष्ट्रभर मोगलांच्या आक्रमक हालचाली चालू असताना त्यांना दक्षिणेत मराठे, सिद्धी, पोतुर्गीज यांनाही तोंड देणे भाग होते. रणमस्तखान उत्तर कोकणात उतरला असता संभाजी महाराजांनी त्याचा कोंडमारा केला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात ( ) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) 'सरहदीवरील टोळ्यांचे प्राणापेक्षा स्वातंत्र्य प्रिय व शांततेपेक्षा लूटालूट प्रिय' असे धोरण होते. ( )
  - (२) राजपुतांमध्ये दोन गट निर्माण करून त्यांची राज्ये संपुष्टात आणणे व त्यातून हिंदूकडून होणारा विरोध आटोक्यात आणणे असा औरंगजेबाचा दुहेरी हेतू होता. ( )
  - (३) अकबराप्रमाणे औरंगजेबाने राजपुतांशी समझोत्याचे धोरण ठेवले असते तर ते त्याच्या हिताचे होते. ( )
  - (४) राजपुतान्यावरील युद्धाने राजपुतांनी मोगलांवर विजय मिळविला. ( )
  - (५) बुंदेलखंडाचा राजा चंपतराय याने राज्य मिळविण्याच्या वेळी औरंगजेबाला मदत केली नव्हती. ( )
  - (६) मराठा साम्राज्य नष्ट करणे व अकबराला शासन करण्याकरिता औरंगजेब दक्षिणेवर चालून गेला. ( )
  - (७) दक्षिणेकडील प्रदेश औरंगजेबाला पूर्णपणे नवखा होता. ( )

(ट) शहाआलम

मराठे आणि पोतुर्गीज यांच्यात फोंड्याची लढाई

चालू असतानाच बादशहाने मोठचा सैन्यानिशी शहाजादा शहाआलम यास कोकणात रवाना केले. दुसऱ्या फौजेचे नेतृत्व शहाबुद्दीनखानाकडे देऊन त्याला पुण्यावर स्वारी करण्यास पाठविले. विजापूर व गोवळकोंडा यांच्याकडून मराठ्यांना मदत मिळू नये म्हणून त्या बाजूला खानजहानची नेमणूक केली. शहाआलमच्या फौजेला धान्य व दारुगोळा पुरविण्याची जबाबदारी पोर्टुगिजांवर टाकली. अशा तळेने एकाच वेळी दोन-दोन, तीन-तीन ठिकाणी स्वाच्यांचे आयोजन होत होते. याशिवाय मोगल, पोर्टुगीज आणि सिद्धी यांचे एकमेकांशी संगनमत होते. त्यामुळे त्यांच्याकडून मोगलांना धोका राहिला नाही. अशा परिस्थितीत शहाआलमने साठ हजार पायदळ, चाळीस हजार घोडदळ, वीस हजार उंट आणि दोन हजार हत्ती घेऊन आला. त्याला पोर्टुगिजांनी मोगलांची धान्यसामग्रीची गलबत गोव्यास आली असता दिली नाही तेव्हा चिडून त्याने गोवा प्रांतात नासधूस सुरु केली. शहाबुद्दीन शहाजादाला मदत करण्यासाठी निघाला असता, मराठ्यांनी त्या दोघांची गाठ पडू दिली नाही. त्यामुळे हताश शहाजादाला माघार घ्यावी लागली. उन्हाळ्याचे दिवस, अन्नधान्य नाही, शिवाय मराठ्यांचे हल्ले यांमुळे हजारो माणसे व जनावरे तडफळून मेली. अशा परिस्थितीत तो अमहदनगरला औरंगजेबाकडे आला तेव्हा बादशहा भयंकर संतापला. त्याला चार वर्षांच्या मोहिमेत एकही विजय मिळाला नव्हता, तेव्हा त्याने आपले लक्ष विजापूर आणि गोवळकोंडचाकडे वळवले.

(ठ) विजापूर आणि गोवळकोंडचावरील विजय

विजापूरच्या अदिलशहाच्या मृत्यूनंतर (१६७२) अल्पवयीन सिंकंदर सत्तेवर आला. त्यामुळे सत्तेवर कुणाचाही अंकुश न राहिल्यामुळे राज्यात गोंधळ निर्माण झालेला होता. अशा परिस्थितीत औरंगजेबाने विजापूरवर दिलेरखानाला पाठविले. मराठ्यांना विजापूरकरांच्या सरदारांचा पाठिंबा मिळू न देण्याची खबरदारी घेतली. परंतु त्यात यश आले नाही. विजापूरकरांनी मराठे व गोवळकोंडचाच्या राज्यकर्त्यांनी तह केला होता. तेव्हा १६८५ मध्ये औरंगजेबाने विजापूरवर स्वारी केली. एक वर्षांच्या आत विजापूरवर ताबा मिळविला.

गोवळकोंडचावर अबुहसन राज्य करीत होता. त्याने राज्याची जबाबदारी मादन्ना व आकन्ना या दोन मंत्र्यांवर सोपवून निर्धास्त होता. परंतु मादन्ना व आकन्ना या दोन्ही भावांची हत्या झाल्याने सर्वत्र गोंधळ माजला. अशा परिस्थितीत औरंगजेबाने स्वतः गोवळकोंडचावर चाल केली. दुष्काळ आणि साथीच्या रोगाने थैमान घाटलेले होते. त्याला सर्व वैतागलेले होते. तेव्हा फितुरीचा अवलंब करण्यात आला.

शेवटी गोवळकोंडा राज्य मोगलांच्या ताब्यात आले. (१६८७).

गोवळकोंडचाचा कुतुबशहा वाटेल त्या अटी पत्करून राज्याचा बचाव करण्यास तयार होता. परंतु औरंगजेबाने या राज्याचा शेवट करण्याचा निर्धारच केला होता. शेवटी घरभेद्यापुढे कुतुबशाहीचे रक्षण होऊ शकले नाही. अशा प्रकारे विजापूर आणि गोवळकोंडचाची राज्ये बुडवून औरंगजेबाने आपल्या राज्यात सामील करून घेतली.

(ड) मराठ्यांशी युद्धे

वरील दोन्ही राज्ये खालसा झाल्यानंतर औरंगजेब मराठ्यांकडे वळला. तेव्हाही मराठे त्याला पुरुन उरले. पण बेसावध संभाजीस सरदार मुक्रबखानाने सन १६८९ मध्ये अचानकपणे पकडले. त्याचा औरंगजेबाने अत्यंत निर्दर्शीयणे वध केला. (११ मार्च, १६८९). संभाजीची पत्नी येसूबाई व पुत्र शिवाजी यांना कैद केले. यानंतर मराठे आपल्याला शरण येतील असे औरंगजेबास वाटले परंतु उलटेच झाले. मराठ्यांच्या राजाचा वध झाल्याने ते जास्तच चिडले. त्यानी मोगलांना सतावून सोडले. संभाजीचा भाऊ राजाराम मराठ्यांचा राजा झाला. धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे या सेनापतींनी मोगलांना यशस्वीपणे तोंड दिले. औरंगजेबाने मराठ्यांचे अनेक किल्ले काबीज करून घेतले होते. ते सर्व मराठ्यांनी पुन्हा जिंकून घेतले. सन १७०० मध्ये राजारामाचा मृत्यू झाल्यानंतरही मराठ्यांचा जोम कमी झाला नाही. मराठ्यांच्या गनिमी काव्याला तोंड देताना औरंगजेब पार मेटाकुटीला आला. त्याला अनेक वेळा आपल्या छावण्या बदलाव्या लागल्या. मराठ्यांच्या तडाख्यातून त्याची मोठ्या कष्टाने सुटका झाली. शेवटी तो सन १७०६ मध्ये अहमदनगरमधील बहादूरगडास येऊन पोहोचला. ज्या अहमदनगरातून २० वर्षांपूर्वी अवाढव्य सैन्यानिशी औरंगजेब बाहेर पडला होता, त्याच शहरी मोठ्या कष्टाने, निराश होऊन परत आला. शेवटी वृद्धापकाळामुळे थकलेला, निराश झालेला औरंगजेब वयाच्या एकूण नव्वदाव्या वर्षी सन १७०७ मध्ये अहमदनगर येथे मृत्यू पावला.

लेनपूलनी म्हटले आहे, ‘शहाजहानने कैदेत पडल्यावर आपली तलवार औरंगजेबाकडे पाठवून दिली. तिच्यावर ‘आलमगीर’ जगज्जेता हा फारशी शब्द कोरलेला होता. तेच नाव औरंगजेबाने स्वीकारले. पण तो जगज्जेता ठरला नाही.

अकबराचा सारासार विचार, शहाजहानचा ऐशाराम यांचा स्वीकार करण्यास त्याला स्वतःच्या मनाशिवाय दुसरी काही एक आडकाठी नव्हती.

‘धर्मशास्त्र बाजूला ठेवून केवळ व्यक्तिगतीकडे दक्षतेने लक्ष दिल्यानेच अकबराची भरभराट झाली होती’,

असे मत गो. स. सरदेसाई यांनी मांडलेले आहे. याप्रमाणे धोरण ठेवले असते तर अनेक अडचणीवर औरंगजेबाला मात करता आली असती. पण कडकडीत धर्मचरण हेच आपले मुख्य कर्तव्य समजल्याने त्याचे परिणाम औरंगजेबाला भोगावे लागले. व्यक्ती म्हणून औरंगजेब चांगला होता परंतु राजा या नात्याने त्याची योग्यता अत्यंत कमी दिसून येते. त्याचा कोणावरही विश्वास नसल्याने राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे त्याने आपल्या हाती ठेवली. त्याच्या या एकतंत्री कारभारामुळे कर्तबगार माणसे त्याच्यापासून दूर झाली. मोगल सतेचा न्हास होण्यास कर्तबगार व्यक्तींचा अभाव हे महत्वाचे ठरले.

(द) औरंगजेबाच्या पराभवाची कारणे

ऐषाराम : मोगल सैन्यात ऐषाराम वाढत गेल्याने तसेच ते आळशी, मिजाशी झाल्याने त्यांच्या हातून साहसाची व लढाईची कामे झाली नाहीत.

बादशाही थाट : दक्षिणेच्या प्रचंड स्वारीचे थाटाचे वर्णन अनेकांनी केलले आहे. ‘बादशाही वैभवाच्या मिरवणुकीने लोकांस घाबरवून सोडण्याचा औरंगजेबाचा उद्देश असल्याने ही स्वारी इतिहासात चिरस्मरणीय झाली’, असे म्हटले जाते. बादशाहाचा मुक्काम म्हणजे एक शहरच वाटत असे. मार्गी जाण्यासाठी भव्य रस्ते केले जात. त्यावर तोफखान्यांचा पहारा असे. डॉक्टर कॅरेडी नावाच्या इटालियन गृहस्थाने सन १६९५ मध्ये दक्षिणेत प्रत्यक्ष पाहिलेले जे लिहून ठेवलेले आहे, त्यानुसार बादशाहाची लढाऊ फौज साठ हजार स्वार, एक लक्ष पायदल, ओऱ्याकरिता पन्नास हजार उंट व तीन हजार हत्ती होते. छावणीतील एकंदर २५० बाजार असून त्याचा विस्तार सुमारे तीस मैलांपर्यंत असे.

यामध्ये अतिशयोक्ती सोडली तरी यातून औरंगजेबाच्या अपयशासाठी कोणती परिस्थिती कारणीभूत ठरली, याचा अंदाज बांधता येतो.

स्वतंत्र होण्याचे प्रयत्न : दक्षिणेच्या स्वारीची व्यवस्था पाहण्यास नेमलेले अधिकारी स्वतंत्र होण्याच्या प्रयत्नात राहिल्याने मोगलांना यश मिळणे अशक्य झाले.

प्रदेशाची माहिती नाही : दक्षिणेतील डॉंगराळ प्रदेशाची सवय नसल्याने अवाढव्य मोगली लष्कराच्या हालचाली लवकर होत नसत. त्यामुळे त्यांचे कित्येक बेत पूर्णत्वास येत नसत.

सैन्याची कार्यक्षमता : दक्षिण मोहिमेत औरंगजेबाची बरीच वर्षे गेल्याने उत्तरेकडील संबंध तुटत गेला. त्याचे अनेक परिणाम दिसून येत गेले. लष्करात नवी भरती करता आली नाही. त्यामुळे कार्यक्षम सैन्य राहिले नाही.

पूर, रोगराई : नद्यांचे पूर, साथीचे रोग याला बरेच मोगल सैन्य बळी पडल्याने अतोनात नुकसान झाले.

स्वाभिमान व धाडस : मोगलांना दक्षिणेत अनेक शत्रूंशी मुकाबला करावा लागला. त्यात योग्य डावपेच आखले गेले नाहीत. मराठे स्वाभिमानाने लढत. त्यांच्यात ऐषाराम वगैरे गोष्टी नव्हत्याच. त्यामुळे त्यांच्या हातून धाडसाची, साहसाची कामे झाली.

राजाच्या वधाचा सूड : संभाजीच्या वधानंतर मराठे त्वेषाने मोगल सैन्यावर तुटून पडले. आपल्या राजाच्या वधाचा सूड घेण्यास उद्युक्त झाले.

सैन्याची मंद हालचाल : मोगलांना परमुलुखात लढाई करावी लागली. त्यामुळे त्यांच्या सैन्याच्या हालचाली वेगाने होऊ शकत नव्हत्या.

गनिमी कावा : मोगल सैन्याला रणांगणावर समोरा-समोर युद्ध करण्याचा सराव असल्याने मराठ्यांच्या गनिमी काव्याला तोंड देता आले नाही. यश मिळविता आले नाही.

स्वराज्याची शक्ती : विजापूर आणि गोवळकोंडा ही राज्ये अगोदरच नष्ट केल्याने मोठी चूक झाली. कारण त्या राज्यातून मोकळे झालेले मराठे सरदार स्वराज्यात येऊन मिळाले. स्वराज्यासाठी त्यांची शक्ती वाढत गेली.

औरंगजेब सन १६८२ मध्ये दिल्ली सोडून दक्षिणेत आला. २५ वर्षे त्याने दक्षिणेत काढली. त्यानंतर मात्र त्याला दिल्ली पाहता आली नाही. दक्षिणेच्या स्वारीकरिता त्याने अफाट खर्च केला. त्यामुळे बादशाही खजिना रिकामा झाला. दक्षिणेत २५ वर्षांचा मोठा कालावधी घालविल्यामुळे उत्तरेकडील राज्याची घडी विस्कटली. त्यामुळे त्यांच्यानंतर मोगल राज्यात यादवी व दंगे होऊ लागली. त्याचा परिणाम मध्यवर्ती सत्ता कमकुवत होत गेली. सरदारांनी त्याचा फायदा घेण्यास सुरुवात केली.

(ए) औरंगजेबाची राज्यव्यवस्था

औरंगजेबाच्या हाती मोठे राज्य आल्यानंतर त्याने लोकतंत्राचा आधार घेऊन राज्याला बळकटी आणावयास हवी होती. सप्राट अकबराचे उदाहरण त्यांच्यासमोर होते. परंतु त्याने आपला कारभार वेगळ्या पद्धतीने चालवला. इराणी, पठाण व राजपूत असे निरनिराळे लोक नोकरीस ठेवून त्यांच्या आपसांतील वैमनस्याच्या जोरावर, एकमेकांची एकमेकांवर दहशत बसावी, अशी त्याने योजना केली होती. लष्करव्यवस्थेत मात्र त्याने फारसे बदल केले नाहीत. अधिकांशांच्या नेमणुका वंशपरंपरेनुसार नसल्यामुळे मयताच्या मुलास नोकरी देणे हे बादशाहाच्या मर्जीवर असे. त्यामुळे लोकांस फारशी स्वतंत्रता नव्हती.

फौजखात्याप्रमाणेच राज्यातील इतर खात्यांची व्यवस्था होती. दिवाणी व लष्करी अधिकार एकाच व्यक्तीन्ह्या हाती केंद्रित होते. त्यांचे तेथे वजन वाढू नये म्हणून बदल्या केल्या जात. त्यामुळे आपल्या प्रांतातून होईल तितका पैसा काढण्याकडे त्या त्या व्यक्तींचा कल असे. बादशाहाला मात्र एकंदर वसुलाचा पाचवा भाग पाठवावा लागे. न्यायालयीन क्षेत्रात अंतिम न्याय बादशहाशिवाय अन्य व्यक्तीकडे मागात येत नसे.

औरंगजेबाने सन १६७९ मध्ये मुसलमानांखेरीज इतर सर्वांवर 'जिझिया कर' बसविला. हिंदुस्थानात हा कर प्रथम अल्लाउद्दीन खिलजीने लागू केला होता. अकबर, जहांगीर, शहजहान यांच्या काळात हा कर लागू केलेला नव्हता. हा कर आंधळे, पांगळे, वृद्ध, स्त्रिया, चौदा वर्षाखालील मुले, सरकारी नोकर, गुलाम यांना माफ होता. श्रीमंतांना एक मोहोर, मध्यमवर्गीयांना अर्धा मोहोर आणि गरिबांना पाव मोहोर जिझिया कर द्यावा लागे. डच, इंग्रज यांनाही औरंगजेबाने हा कर लागू केला होता. हा कर देणाऱ्यास कनिष्ठ दर्जाचे समजले जाई. त्यामुळे लोकांची मने असंतुष्ट झाली.

औरंगजेब स्वतः जरी पक्षपाती, क्रूर किंवा अन्यायप्रिय नव्हता तरी त्याने केलेल्या नेमणुका सहेतुक असल्यामुळे व त्याच्या अत्यंत अविश्वासी स्वभावामुळे लोकांस सचोटीने काम करण्याची इच्छा होत नसे. औरंगजेबाच्या काळात त्याने काढलेल्या मोहिमा वगळता लोकांकडून दंगे झाले नाहीत. त्यामुळे त्याची एकंदर कारकीर्द शांततेत गेली असे दिसून येते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (०१) औरंगजेबाने एका वर्षात विजापूरवर संपूर्ण ताबा मिळविला. ( )
  - (०२) औरंगजेबाने गोवळकोंडा व विजापूर या राज्यांचा शेवट करण्याचा निर्धारिच केला होता. ( )
  - (०३) धनाजी जाधव, संताजी घोरपडे यांनी मोगलांना समर्थपणे तोंड दिले. ( )
  - (०४) औरंगजेबाचा कोणावरही विश्वास नसल्याने त्याने राज्यकारभाराची सूत्रे आपल्या हाती ठेवली होती. ( )
  - (०५) दक्षिणेतील डोंगराळ प्रदेशाची मोगल सत्तेला पूर्ण माहिती होती. ( )
  - (०६) विजापूर आणि गोवळकोंडा ही राज्ये अगोदरच खालसा केल्याने दक्षिणेतील स्वारीत त्याचा फायदाच झाला. ( )

- (०७) मराठ्यांच्या गनिमी काव्याला औरंगजेबाने अत्यंत समर्थपणे तोंड दिले. ( )
- (०८) दक्षिणेच्या स्वारीकरिता औरंगजेबाने मोठा खर्च केला नाही. ( )
- (०९) औरंगजेबाचे दक्षिणप्रमाणेच उत्तरेकडील संबंध दृढ होते. ( )
- (१०) मोगल राज्यांत यादवी व दंगे यामुळे मध्यवर्ती सत्ता कमुकवत झाली. ( )
- (११) औरंगजेबाने लोकतंत्राचा आधार घेऊन राज्याला बळकटी आणणे आवश्यक होते. ( )
- (१२) औरंगजेबाने सन १६७९ मध्ये मुसलमानांखेरीज सर्वांवर जिझिया कर बसवला. ( )
- (१३) औरंगजेबाच्या काळात लोकांनी मोठे दंगे केले. ( )

२.२.२ बहादूरशाह ते मोहंमदशाह (सन १७०७ ते १७४८)

औरंगजेबाला मोअज्जम, आजम, अकबर व कामबक्ष असे चार पुत्र होते. त्यांपैकी अकबर हा मराठ्यांची मदत न मिळाल्याने इराणमध्ये निघून गेला. तेथेच तो सन १७०४ मध्ये मृत्यू पावला. तेव्हा उरलेल्या तिन्ही मुलांनी आपले राज्य वाढून घ्यावे, अशी औरंगजेबाची इच्छा होती. त्याप्रमाणे त्याने मृत्युपत्र केले होते. परंतु ती व्यवस्था अंमलात न येता त्यांची आपापसात भांडणे सुरु झाली. मोअज्जम काबुलमध्ये, कामबक्ष विजापूर येथे होता तर आजम हा औरंगजेबाजवळ होता. त्याच्याच ताब्यात फौज असल्याने त्याने सेनापती द्वुतिकारखान याची मदत घेऊन दिल्लीकडे प्रयाण केले. जाण्याआधी त्याने मराठ्यांमध्ये आपापसात संघर्ष निर्माण होण्याच्या हेतूने बादशाही कैदेत असलेल्या शाहूची सुटका करून त्याला परत पाठवून दिले. आगच्याजवळ आजम आणि मोअज्जम यांच्यात मोठे युद्ध होऊन आजम मारला गेला. मोअज्जमने 'बहादूरशाह' हे नाव घेऊन बादशाहीपद धारण केले. सन १७०८ मध्ये दक्षिणेत असलेल्या कामबक्षवर चाल केली. त्या दोघांमध्ये हैद्राबादजवळ झालेल्या लढाईत कामबक्ष मारला गेला. अशा तऱ्हेने बहादूरशाही सत्ता स्थापन झाली.

(क) शीखांशी युद्ध

गुरु नानक यांनी शीख संप्रदायाची स्थापना केली. त्याच्या अनुयायास शीख नाव मिळाले. (शीख हा शब्द संस्कृत 'शिष्य' शब्दाचा अपभ्रंश मानला जातो.) गुरु नानकाने आपला शिष्य अंगद याची गुरुपीठावर नेमणूक केली. शीखांचे एकूण दहा गुरु झाले.

(१) नानक (२) गुरु अंगद (३) गुरु अमरदास (४) गुरु रामदास (५) गुरु अर्जुनसिंग (६) गुरु हरगोविंद (७) गुरु हरराय (८) गुरु हरकिशन (९) गुरु तेगबहादर (१०) गुरु गोविंदसिंग.

गुरु अर्जुनपासून शीख गुरुंची गादी वंशपरंपरागत चालू झाली. त्याचे पूर्वीचे धार्मिक स्वरूप बदलले. सन १६६० मध्ये गुरु अर्जुनची हत्या झाली. त्यानंतर गुरु गोविंदसिंगाचा मोगलांनी छळ केला. त्याच्या दोन्ही मुलांना ठार मारले. मोगलांनी गुरु गोविंदांची सर्व ठाणी जिकून त्यांचा छळ सुरू केला. शेवटी नांदेड येथे त्याची हत्या झाली. (७/१०/१७०८). या प्रकाराने शीख खवळून उठले. या वेळी शीखांचा पुढारी बंदासिंग याच्या नेतृत्वाखाली त्यांनी मोगलांवर चाल केली. शहरेच्या शहरे कापून काढून सूड उगवला. शेवटी बहादूरशाहने त्यांच्यावर चाल केली. बंदासिंगला पिटाळून लावले. सन १७१२ मध्ये बहादूरशाह मरण पावला. या वेळी त्याचे वय ७० वर्षांचे होते. त्याची एकूण कारकीर्द शांततेत गेली. दयाळू आणि विचारी स्वभावामुळे त्याचे भाऊ त्याच्या विरुद्ध लढताना मरण पावले, तरी त्यांच्या मुला-बाळांना त्याने ममतेने वागविले.

(ख) जहांदरशाह (१७१२-१३)

बहादूरशाहनंतर गादीसाठी त्याच्या चार मुलांत पुन्हा यादी सुरू झाली. मोहज्जुदीन याने झुल्फिकारखानाच्या मदतीने तिन्ही भावांची एकेक करीत वाट लावून तो बादशाह झाला. (१७१२). त्याने स्वतःला 'जहांदरशाह' हे नाव धारण केले. तो जरी बादशाह झाला तरी खरी सत्ता मात्र झुल्फिकारखानाच्या हातात होती. जहांदरशाह क्रूर आणि दुर्वर्तनी असल्याने त्याचे सरदार आणि झुल्फिकारखानसुद्धा त्याच्याविरुद्ध असंतुष्ट होते. याचा फायदा जहांदरशाहचा पुतण्या फरूखसियर याने घेतला. त्याने बिहारचा सुभेदार हुसैन आणि अलाहाबादचा सुभेदार अब्दुल्ला या सैय्यद बंधूंची मदत घेतली आणि जहांदरशाहवर चालून गेला. त्यात जहांदरशाहचा पराभव होऊन तो पळून गेला. झुल्फिकारखान फरूखसियरला मिळाला. ११ जानेवारी १७१३ रोजी फरूखसियरने बादशाहीपद धारण केले. ज्यांनी त्याला मदत केली, त्यांची मोठमोठ्या जागेवर नेमणूक केली. त्यातील चिकिलजखानाला त्याने 'निजामुलमुक असफशाह' असा किताब दिला. पुढे जहांदरशाह आणि झुल्फिकारखानाची हत्या झाली (१७१३).

(ग) फरूखसियर (१७१३-१९)

फरूखसियर गादीवर आला त्या वेळी पंजाबात शिखांनी मोठा धुमाकूळ माजवला होता. त्यांचा बीमोड करण्यासाठी

त्याने मोगल सेनापती अब्दुरसमीद याला पाठविले. त्याने पंजाबात जाऊन शिखांचा मोड केला. शिखांचा बंदासिंग याला कैद करून बादशाहाकडे पाठविले. त्याच्या सहकाऱ्यांची मोठी कत्तल केली. बंदासिंगांचेही हाल करून ठार मारण्यात आले. त्यामुळे शीख खचले. पुढे जवळ जवळ तीस वर्षे त्यांनी बादशाहास त्रास दिला नाही. नादिरशहाने हिंदुस्थानवर स्वारी केली तेव्हा ही संधी साधून त्यांनी पुन्हा राज्य स्थापनेचे कार्य सुरू केले.

औरंगजेबाच्या वेळी जाट लोकांचा उदय झालेला होता. त्या वेळी चुडामण जाट हा जाटांचा राजा होता. त्याने आपली सत्ता बरीच वाढवून दिल्ली ते चंबळ नदीपर्यंत राज्य स्थापन केले. त्यातून राजपुतांबरोबर संघर्ष वाढीस लागला तेव्हा फरूखसियरने जयपूरचा राजा सवाई जयसिंह याला जाटांचा बीमोड करण्यास सांगितले. त्या वेळी चुडामणने सैय्यद बंधूंची मदत घेऊन जयसिंहास पिटाळून लावले. सैय्यद बंधूंनी फरूखसियरला राज्यप्राप्तीच्या वेळी मदत केल्यामुळे त्याचे दरबारी पुष्कळ वजन वाढले होते. ते दोघेही कर्तव्यार असल्याने बादशाह नामधारी बनला.

(घ) राजपुतांशी युद्ध

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर राजपूत राजे स्वतंत्र होऊन त्यांनी आपले राज्य वाढविण्यास सुरुवात केली. राजपुतांमध्ये एकी निर्माण व्हावी म्हणून जयपूर (१४१), जोधपूर व उदेपूरचे तिन्ही राजे एकत्र आले. त्यांनी सन १७१० मध्ये तह करून -

- (१) राजपुतांनी मुसलमानांशी वैवाहिक संबंध जोडू नयेत.
- (२) उदेपूरच्या घराण्याने इतर राजपुतांस आपल्या मुली द्याव्यात.
- (३) आपापसांतील बेटी व्यवहार पूर्ववत चालू ठेवावा, असे ठरविले.

जोधपूरचा राजा अजितसिंह राठोड हा मोगलांविरुद्ध गेल्याने त्याच्याविरुद्ध बादशाहाने हुसैनअलीला पाठविले. तेव्हा अजितसिंहाने पडते धोरण घेऊन आपली मुलगी इंद्रकुमारी बादशाहास दिली.

सन १७१५ मध्ये बंगालच्या सुभेदाराविरुद्ध इंग्रजांनी बादशाहाकडे तक्रार केली. या वेळी फरूखसियर काळपुळीने आजारी होता. इंग्रज वैद्य हॅमिल्टनने त्याला आजारातून बरे केल्याने खूष होऊन फरूखसियरने इंग्रजांच्या ईस्ट इंडिया कंपनीस व्यापारी सवलती दिल्या. अशा तळ्हेने कंपनीला व्यापारी सनद मिळाली.

सैय्यद बंधूंच्या वाढत्या वर्चस्वाला बादशाहा कंटाळला. त्यातून मुक्त होण्यासाठी त्याने हुसैनअलीस दक्षिणेच्या सुभेदारीवर पाठविले. दक्षिणेतील सुभेदार दाऊदखानाबरोबर त्याची लढाई होऊन त्यात दाऊदखान मारला गेला. त्यामुळे हुसैनअली दक्षिणेचा सुभेदार झाला. फर्स्टखसियरला हुसैनअलीचा काटा काढावयाचा होता. त्यामुळे त्याने हुसैनअलीविरुद्ध खानदेशातील मराठ्यांचा सेनापती खंडेराव दाभाडे याला चिथावणी दिली. या वेळी हुसैनअलीने छत्रपती शाहूबरोबर संगमत करून मराठ्यांचा दक्षिण सुभ्यावील हक्क मान्य करून त्याला संतुष्ट केले. त्यामुळे फर्स्टखसियर चिडून गेला. त्यातच हुसैनअलीने जयपूरचा राणा जयसिंह, निजामुलमुलक, बिहारचा सुभेदार सरखुलंदखान यांची मदत मिळविल्याचे कळताच हुसैनअलीस दक्षिणेतून परत बोलाविले. तेव्हा हुसैनअलीने मराठ्यांचा पेशवा बाळाजी विश्वनाथला संसैन्य आपल्याबरोबर घेतले. बादशाहास पदच्युत करून त्याला ठार केले. त्याच्यानंतर दोन राजपुत्रांना गादीवर बसविले. परंतु ते मरण पावल्याने बहादूरशाहाच्या नातवास ‘मोहंमदशाह’ हे नाव देऊन गादीवर बसविले.

(च) मोहंमदशाह (१७१९-४८)

मोहंमदशाह हा बादशाह झाला तरी राज्यकारभारातील वजन कमी झाले नव्हते. मोहंमदशाह नामधारी बादशाह होता, पण त्याने सैय्यदांचे वर्चस्व एकदम झुगाऱून दिले नाही. नमते धोरण स्वीकारले. बाळाजी विश्वनाथच्या मदतीचा मोबदला म्हणून मराठ्यांना दलितांच्या चौथाई व सरदेशमुखीच्या सनदा मिळाल्या. हा मराठ्यांचा मोठा फायदा झाला. या कारकिर्दीतील आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे निजामुलमुलक याने स्वातंत्र्य घोषित केले. बादशाहाच्या दरबारी सरदारांना सैय्यद बंधूंचे कार्य पसंत पडले नाही. सन १७२० मध्ये बाळापूरच्या लढाईत सैय्यदचा पुतण्या आलमअलीचा वध झाला, हे समजताच हुसैनअली त्याचा मोड करण्यासाठी निघाला असता त्याचा वध झाला. तेव्हा हुसैनचा भाऊ अब्दुल्ला बादशाहावर चालून गेला परंतु तो पकडला जाऊन मारला गेला. अशा तऱ्हेने सैय्यद बंधूंचा बीमोड झाल्यानंतर मोहंमद अमीदखान हा बादशाहाच्या मर्जीतला होता म्हणून तो वजीर झाला.

(छ) चिनकलीजखान आणि निजामशाही

औरंगजेबाने दक्षिणेत स्वारी केली तेव्हा त्याच्या पदरी शहाबुद्दीनखान होता. दक्षिणेतील मराठ्यांच्याविरुद्ध त्याने केलेल्या कामगिरीवरून औरंगजेबाने खूश होऊन त्याला ‘गाजीउद्दीन’ हा किताब दिला आणि त्याचा मुलगा कमरुद्दीनखान याला ‘चिनकिलजखान’ अशी पदवी दिली

होती. विजापूरचे राज्य खालसा झाल्यानंतर तो कारभार बादशाहाने चिनकिलजखानाच्या ताब्यात दिला होता. फर्स्टखसियर बादशाह असताना सैय्यदास चिनकिलजखानाने मदत केली होती. त्यामुळे त्याला ‘निजामुलमुलक’ हा किताब मिळाला होता. मोहंमदशाहच्या काळात पुढे संधीचा फायदा घेऊन तो स्वतंत्र झाला. परंतु त्याआधी त्याला बादशाही फैजेचा मुख्य दिलावर अलीखान याच्याशी युद्ध करावे लागले. ही लढाई सन १७२० मध्ये वन्हाडातील पैनघाटात बाळापूर येथे झाली. त्यात निजामाला विजय मिळाला. मोगलशाहीचा दक्षिण भाग आपणाकडे यावा म्हणून निजामाने प्रयत्न केले. निजाम व मराठे यांच्या मुलखामध्ये स्वाभाविक हद्द नसल्यामुळे त्या दोघांत (पेशवे व निजाम) कायम संघर्ष होत गेले.

(ज) नादिरशहाची स्वारी (१७३९)

इराणचा शाह नादिरशहाने सन १७३७ मध्ये अफगाणिस्तान जिंकून आपल्या राज्यास जोडल्यानंतर त्याची नजर हिंदुस्थानकडे वळली. हिंदुस्थानातील मोगलशाहीत चाललेला गोंधळ लक्षात घेऊन हिंदुस्थानवर स्वारी करावी आणि संपत्ती मिळवावी, या हेतूने त्याने सन १७३९ मध्ये हिंदुस्थानवर स्वारी केली. पुढे प्रसिद्धीस आलेला अहमदशाहा अब्दाली त्याच्या सैन्यात होता. नादिरशहाने स्वारीची जय्यत तयारी करून तो दिल्लीवर चालून आला. (सन १७३९). लढाईत मोगलांचा वजीर खानदौरान मारला गेला. बादशाहाने दिल्लीत नादिरशहाची भेट घेऊन बोलणी चालू असताना नादिरशहाच्या मृत्यूची हूल उटून दिल्लीत कापाकापी सुरु झाली. तेव्हा नादिरशहाने संतापून दिल्लीची लूट करण्याचा व शहरातील लोकांची कत्तल करण्याचा हुक्कम सोडला. त्याच्या सैनिकांनी दिल्ली लुटली आणि अनेक लोकांची क्रूरपणे कत्तल केली. दोन महिन्यांपर्यंत ही लूट चालली होती. नादिरशहाने नेमकी किंती लूट आपल्याबरोबर नेली याचा नेमका आकडा संगता येत नाही. नऊ कोटीपासून शंभर कोटी रुपयांपर्यंतचा अंदाज निरनिराळ्या लेखकांनी मांडलेला आहे. शेवटी नादिरशहास बादशाहा शारण गेला. कत्तल थांबविली गेली. नादिरशहाने आपल्याबरोबर रत्नजडित सिंहासन, कोहिनूर हिरा आणि मोठी लूट बरोबर नेली. पुढे सन १७४७ मध्ये त्याचा एका अफगाण सरदाराच्या हातून खून झाला. त्याच्यानंतर अहमदशाहा अब्दाली अफगाणिस्तानचा सत्ताधीश बनला. आपल्याला त्याने ‘दुराणी’ असे नाव धारण केले. पानिपतच्या लढाईतील हाच अहमदशाहा अब्दाली होय.

नादिरशहाच्या स्वारीनंतर बंगाल, अयोध्या व दक्षिणेतील सुभेदार स्वतंत्र झाले. मराठे, जाट, शीख यांच्याबरोबर सतत होणाऱ्या लढायांमुळे मोगलशाही कमजोर होत गेली. या परिस्थितीचा फायदा युरोपियनांनी घेण्यास

सुरुवात केली. अशा परिस्थितीत सन १७४८ मध्ये बादशहा मोहंमदशहा मरण पावला. याच वर्षी निजामुलमुलकही मरण पावला. बादशाहीची छकले होऊन मोगल सत्तेचा न्हास होण्यास सुरुवात झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) पुढील विधानांत गाळलेल्या आगी योग्य शब्द भरा.

- (१) औरंगजेबाचा पुत्र ————— हा मराठ्यांची मदत न मिळाल्याने इराणमध्ये निघून गेला.
- (२) ————— यांनी शीख संप्रदायाची स्थापना केली.
- (३) ————— पासून शीख गुरुंची गादी वंशपरंपरागत चालू झाली.
- (४) मोहंजुदीनने ————— च्या मदतीने आपल्या भावांची वाट लावून तो बादशहा झाला.
- (५) औरंगजेबाच्या वेळी ————— हा जाटांचा राजा होता.
- (६) ————— ने ईस्ट इंडिया कंपनीस व्यापारी सवलती दिल्या.
- (७) सैयदने ————— यांच्या मदतीचा मोबदला म्हणून मराठ्यांना दक्षिणेचा चौथाई हिस्सा दिला.
- (८) ————— ने दिल्ली शहर व लोकांची मोठी कत्तल केली, लूट केली.

२.२.३ मोगलशाहीची अखेर (१७४८ ते १८०६)

(क) अहमदशहा (१७४८ ते १७५४)

मोहंमदशहाहनंतर त्याचा मुलगा अहमदशहा बादशहा झाला. बादशहा होण्याच्या आधी त्याने अहमदशहा अब्दालीचा सरहिंद येथे पराभव केला होता, हे लक्षात ठेवून अफगाणिस्तानच्या या अहमदशहा अब्दालीने हिंदुस्थानातील परिस्थितीचा फायदा घेऊन हिंदुस्थानवर स्वान्या करण्यास सुरुवात केली.

अहमदशहाने अयोध्येचा सुभेदार सफदरजंगास वजीर म्हणून नेमले. निजामाचा मुलगा गाजीउद्दीन याच्याकडे सेनापती पद दिले. या वेळी उद्भवलेल्या रोहिल्यांच्या बंडाचा बंदोबस्त करण्यासाठी सफदरजंगास पाठविले. गंगा-यमुना नद्यांच्या पूर्वेकडील, हिमालयाच्या पायथ्यालगतच्या भागात रोहिले अफगाण राहत होते. रोहिल्यांनी बाबराता मदत केल्यामुळे हा प्रदेश रोहिल्यांना बाबराने दिला होता. त्यामुळे हा प्रदेश 'रोहिलखंड' म्हणून ओळखला गेला. सन १७४४ मध्ये अली मोहंमद याने तेथे रोहिल्यांचे राज्य स्थापन केले. रोहिल्यांच्या

अयोध्या प्रांतावर स्वान्या सुरु झाल्या तेव्हा त्यांचा बंदोबस्त करण्यास बादशहाने सफदरजंगास पाठवले असता रोहिल्यांनी त्याचा पराभव केला. तेव्हा मराठे व जाट यांची मदत घेऊन सफदरजंगाने रोहिल्यांचा पराभव केला. या मदतीबद्दल सफदरजंगाने मराठ्यांना दुआबातील मोठा मुलूख दिला. याशिवाय शत्रूंपासून बादशाहीच्या संरक्षणासाठी मराठ्यांना मुलतान, पंजाब, राजपुताना, रोहिलखंड या प्रांतांच्या चौथाईची सनद दिली. (१७५२). या करारामुळे रोहिले मराठ्यांचे वैरी बनले.

(ख) अहमदशहा अब्दालीच्या स्वान्या

रोहिल्यांशी चाललेल्या युद्धात सफदरजंग गुंतलेला असताना अहमदशहा अब्दालीने हिंदुस्थानवर दुसरी स्वारी केली. तेव्हा बादशहाने अब्दालीस लाहोर व मुलतान देऊन तह केला. हे सफदरजंगास आवडले नाही. पुढे सफदरजंग आणि गाजीउद्दीन यांच्यात वैर निर्माण झाले. युद्ध प्रसंग उद्भवला. गाजीउद्दीनला मराठ्यांचे साहाय्य होते.

दक्षिणेतील निजामी मिळविण्यासाठी तो दक्षिणेत जात असता त्याची हत्या झाली. त्याच्या मुलाने (दुसरा गाजीउद्दीन) मराठ्यांची मदत घेऊन सफदरजंगाचा पराभव केला. यामुळे गाजीउद्दीनचा राग येऊन दिल्लीतील काही सरदार अब्दालीला जाऊन मिळाले. रोहिल्यांच्या पठाणामधील दुंदीखान नावाचा एक सरदार होता. त्याचा जावई नजीबखान होता. गाजीउद्दीनने या नजीबखानास अब्दालीविरुद्ध पाठविले असता तो उघडपणे अब्दालीस जाऊन मिळाला. याचा फायदा घेऊन अब्दालीने दिल्ली, मथुरा लुटली. नंतर तो परत गेला. (१७७५).

(ग) शाहआलम (१७५९-१८०६)

सन १७५४ मध्ये सफदरजंगाचा मृत्यू झाल्यानंतर त्याचा मुलगा शुजाउद्दौला अयोध्येचा सुभेदार झाला. या वेळी दिल्लीस दोन तट पडले होते. एक शुजाउद्दौलाचा गट आणि दुसरा मीरशहाबुद्दीनचा (गाजीउद्दीनचा मुलगा) गट होता. मीरशहाबुद्दीनला मराठ्यांचा पाठिंबा असल्याने त्याने राघोबाच्या मदतीने दिल्लीत आपला जम बसविला. तैमूरशहास पंजाबातून घालवून देऊन 'मराठ्यांचे अटकेपार झेंडे रोवले' तेव्हा दिल्लीतील सरदारांनी अब्दालीस बोलावले त्याप्रमाणे सन १७५९ मध्ये अब्दालीने स्वारी केली. या घडामोडीत गादीवर आलेल्या दुसरा आलमगीरची हत्या झाली. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा अलीगोहरने स्वतःला 'शाहआलम' हे नाव घेऊन 'बादशहा' म्हणून स्वतःला घोषित केले. याच वेळी मराठे व अब्दाली यांच्यात पानिपत येथे (पानिपतची ३ री लढाई) लढाई होऊन मराठ्यांचा पराभव झाला. (१७६१). तसेच १७५७ ची प्लासीची लढाई होऊन बंगलमध्ये इंग्रजांची

सत्ता स्थापन झाली. त्यानंतर १७६४ मध्ये मीर कासीम, शुजाउद्दौला (बंगालचे सुभेदार) व शाहआलम यांनी इंग्रजांशी बकसार येथे युद्ध केले. (१७६४). त्यातही इंग्रजांचा विजय झाला. दिल्लीवर मराठ्यांचे वर्चस्व वाढत गेले. परंतु मराठ्यांच्या शिंदेच्या फौजेचा पराभव करून इंग्रजांनी दिल्लीवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. (१८०३). शाहआलम बादशाहाचे सर्व राज्य आपल्याकडे घेऊन त्याला वार्षिक दहा लाखांची नेमणूक करून दिली. त्यामुळे मोगलांचे राज्य संपुष्टात आले. पुढे सन १८०६ मध्ये शाहआलम वयाच्या ९२ व्या वर्षी मृत्यू पावला. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा अकबर याची इंग्रजांनी नेमणूक करून दिली. तो सन १८३७ मध्ये मृत्यू पावल्यानंतर त्याचा मुलगा बहादूरशाह याची नेमणूक झाली. तो १८५७ च्या उठावात सामील झाला. परंतु उठाव इंग्रजांनी मोडून काढल्यानंतर इंग्रजांनी त्याला ब्रह्मदेशात हृद्दपार केले. पुढे तो सन १८६२ मध्ये मृत्यू पावला. अशा तळेने मोगल घराणे संपुष्टात आले.

(घ) मोगलांच्या विनाशाची कारणे

बाबराने मोगल सत्तेची स्थापना केली. अकबराने त्याला एकछत्री स्वरूप देऊन राज्याला बळकटी आणली. जहांगीर आणि शहाजहानच्या काळात राज्याची भरभराट झाली तर औरंगजेबाच्या धोरणामुळे मोगल सत्तेला उतरती कळा लागली. सन १७०७ ते १८०६ या शंभर वर्षांच्या काळात मोगल सत्तेचा न्हास होत जाऊन शेवटी मोगल सत्ता कायमची संपुष्टात आली. त्याची अनेक कारणे दिसून येतात.

निश्चित वारसदार नाही : मोगल सत्तेच्या स्थापनेनंतर सत्तेवर येण्याच्या दृष्टीने निश्चित स्वरूपाचा कायदा केलेला नव्हता. त्यामुळे राज्यात गांधळ निर्माण होई. गादी मिळविण्यासाठी वारसदारात चुरस निर्माण होई. त्यामुळे झालेल्या यादवी युद्धात त्यांची बरीच शक्ती वाया जात असे. औरंगजेबाला त्याच्या काळात याची कल्पना आली होती. परंतु तो काही कळू शकला नाही, त्याच्या मृत्यूनंतर हे बुडते जहाज कोणाला वाचवता आले नाही.

ऐषाराम व चैन : मोगलांचा पहिला जोम शेवटपर्यंत राहिला नाही. ऐषारामाची व चैनीची चटक लागल्यामुळे राजे व राजपुत्र अत्यंत कमकुवत बनले. राजघराण्यातील लोकांची जशी ही परिस्थिती होती तशीच परिस्थिती मोगल सरदारांमध्येही होती. सरदारांत अनास्था निर्माण झाली. सैनिकांमध्येही कार्यक्षमता नव्हती. पूर्वी-प्रमाणेच जश्यत प्रबळ लष्कर राहिले नाही. बादशाहाशी एकनिष्ठ न राहता त्यांच्या प्रमुखाशी एकनिष्ठ राहणारे सैनिक होते. त्यांच्या प्रमुखांबऱ्यावर त्यांचे इमान राहिल्याने बादशाहाची शक्ती कमकुवत होत गेली. सैन्यातही ऐषाराम वाढल्याने

शत्रूबोर लढताना त्यांची शक्ती कमी पडत गेली. गनिमी काव्याच्या सुद्धतंत्राला तोंड देणे मोगल सैन्याला शक्य झाले नाही. तसेच पाश्चात्यांच्या प्रगत नौका, आरमार, शस्त्र सामर्थ्य व युद्धकला यापुढे त्यांची ताकद कमी पडली. याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले.

एकजुटीचा अभाव, कलह : सरदारांमध्ये एकजूट नव्हती. गृहकलह, रक्तपात, यादवी युद्धे यांमुळे अराजकता माजून सरदार कुळे नष्ट होत. शिवाय वेगवेगळ्या वंशाचे सरदार होते. त्यात तुर्क, मंगोल, अफगाण, हिंदुस्थानी, मुसलमान, जाट, रोहिले तसेच राजपूत व मराठा यांचाही समावेश होता. अनिश्चितता, असुरक्षितता यांबोरेबरच आपापसातील संघर्ष यामुळे अधःपतनाची सुरुवात झाली. साप्राज्याचे विभाजन होत गेले. सरदार प्रबळ होत गेल्याने मध्यवर्ती सत्ता कमकुवत होत गेली. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर ही क्रिया वेगाने घडत गेली.

मध्यवर्ती सत्तेचा अंकुश संपला : मराठे, शीख, जाट, रोहिले, अफगाण, इंग्रज, वगैरे उदयोन्मुख सत्तेबोर लवकर संघर्ष होत गेल्याने बादशाही खिळखिळी होत गेली. त्यातच नादिरशाह, अब्दाली यांसारख्यांचे परकीय आक्रमणे झाल्याने त्याला तोंड देण्यात आणखी शक्ती खर्च होत गेली. मोगल सुभेदारावर मध्यवर्ती सत्तेचा अंकुश राहिला नाही, त्यामुळे ते स्वतंत्र होत गेले.

धार्मिक प्रसार, युद्धांवर अफाट खर्च : औरंगजेबाने धार्मिक प्रसारावर बादशाही शक्ती व सामर्थ्य खर्च केल्याने साप्राज्याचा नाश लवकर झाला. उत्तर हिंदुस्थानवर त्याचे नियंत्रण राहिले नाही. दक्षिण स्वारीवर अफाट, निर्थक खर्च झाला. या आर्थिक व राजकीय धोरणामुळे बादशाहीचे नुकसान झाले. औरंगजेबाची राज्यकारभाराची धोरणे, शिखांचा विरोध, दक्षिण धोरण व युद्धे यांमुळे बादशाही कमकुवत होत गेली. राजकीय व आर्थिक दृष्टच्या पोकळी निर्माण झाली. औरंगजेबानंतर आलेले राज्यकर्ते कमकुवत, दुर्बल निधाले. त्यांना ही परिस्थिती सावरता आली नाही. अशा प्रकारे मोगलशाहीची अखेर झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(०१) मोहमदशाहनंतर त्याचा मुलगा अहमदशाहा बादशाह झाला. ( )

(०२) मीरशहाबुद्दीनने मराठ्यांच्या पाठिंब्याने दिल्लीत जम बसवला व तैमूरशहास पंजाबातून घालवून मराठ्यांचे अटकेपार झेंडे रोवले. ( )

- (०३) तिसरी पानिपतची लढाई मराठे व अब्दाली यांत होऊन मराठ्यांचा विजय झाला. ( )
- (०४) बाबराने मोगल सत्तेची स्थापना केली तर अकबराने त्याला एकछत्री रूप देऊन राज्याला बळकटी आणली. ( )
- (०५) जहांगीर आणि शाहजहानच्या काळात मोगल सत्तेची भरभराट झाली. ( )
- (०६) औरंगजेबाच्या धोरणामुळे मोगल सत्तेला उतरती कळा लागली. ( )
- (०७) मोगल सत्तेतील राजे जरी ऐशारामी व चैनी होते तरी त्यांच्या पराक्रमावर त्याचा परिणाम झाला नाही. ( )
- (०८) मोगलकाळात विविध सरदारांत एकजूट होती. ( )
- (०९) औरंगजेबाने जरी धार्मिक प्रसारावर शक्ती व सामर्थ्य खर्च केला तरी त्याचा साम्राज्यावर परिणाम झाला नाही. ( )
- (१०) औरंगजेबानंतर आलेले राजे दुर्बल व कमकुवत निघाले. ( )

२.२.४ मोगलकालीन राज्यकारभार आणि लोकजीवन

मोगलांचे साम्राज्य मोठे होते. बादशाही एकतंत्री अनियंत्रित होती. अकबरापासून ते औरंगजेबापर्यंत चार बादशाहांनी आपल्या दीडशे वर्षांच्या कारकिर्दीत आपल्या राज्याचा विस्तार आणि दरारा वाढविला. त्यानंतर मात्र बादशाहा ऐशारामात राहण्याबरोबर त्याची प्रशासनावर पकड राहिली नाही. त्यामुळे कारभारात विस्कळीतपणा येत गेला. त्यांना मोठे साम्राज्य टिकवता आले नाही. मात्र मोगलशाहीची घडी जी अकबराने घालून दिलेली होती ती शेवटपर्यंत टिकून राहिली. बादशाहा हा मुख्य सर्वश्रेष्ठ अधिकारी असल्याने त्याचा शब्द म्हणजे कायदा समजला जात होता. त्याविरुद्ध जाणे कोणालाही शक्य होत नसे. राज्यकारभारात राजाला मदत करण्यासाठी मंत्री असत. परंतु त्यांच्या मताप्रमाणे वागलेच पाहिजे, असे बंधन बादशाहाला नव्हते. लोकांचा राज्यकारभारात सहभाग नव्हता. नोकच्या देणे, कर लादणे, लढाई किंवा तह करणे, पदव्या देणे, बढती देणे, इत्यादी कामे बादशाहाच करी. मोगल बादशाही ही लष्करावर आधारलेली होती. लष्कर कमकुवत झाले की बादशाही धोक्यात येई. त्यामुळे 'बंड किंवा खून होईल' अशा प्रसंगाची नेहमी बादशाहाला भीती असे. सुदैवाने सर्व बादशाहा बुद्धिमान, उद्योगी, महत्वाकांक्षी, कुशल सेनापती, राजनीतिनिपुण होते त्यामुळे लष्करावर

त्यांचा चांगला वचक असे. मोठ्या मानाच्या जागा किंवा अधिकार पदे कर्तबगारीनुसार दिली जात. समाजातील दोन्ही पक्षातील लोकांस एकमेकांविरुद्ध चिथावून देऊन राज्य राखण्याची हातोटी त्यांनी साधली होती.

प्रशासनाच्या दृष्टीने राज्यात निरनिराळी खाती पाडून त्यावर एकेक मुख्य अधिकारी असे. आर्थिक, लष्करी, हिशेब, न्याय, धार्मिक, वैगैरे खात्यावर नेमलेल्या अधिकाऱ्यांना पदव्या दिलेल्या असत. राज्याचे जे निरनिराळे विभाग (प्रांत) पाडलेले होते, त्या प्रत्येकावर एक सुभेदार नेमला जाई. मध्यवर्ती सरकारची प्रशासनाची जशी रचना होती तशीच सुभेदाराच्या प्रांतातील रचना असे. खेडेगावातून ग्रामव्यवस्था होती. त्याचा कारभार गावपंचायती चालवीत. वेळेवर वसूल दिला की बादशाहा त्यांच्या कारभारावर खूष असे. न्यायदानाकरिता प्रांतातून न्यायक चेन्या असत. खेड्यातून त्या नसत. पंचायतीमार्फत खटल्याचे कामकाज होत असे. न्यायदानाबद्दल बादशाहांचा लौकिक होता. न्याय कुराणाच्या तंत्वाप्रमाणे पण लवकर दिला जाई. त्यांच्या निकालाविरुद्ध अपील नसे. दंड ही शिक्षा मुख्य मानली जात असली तरी हातपाय तोडणे, डोळे काढणे, नाक-कान कापणे, फटके देणे, वैगैरे शिक्षा देण्यात येत. सर्व शहरातून कोतवाल, अधिकारी असे. गुहेगार शोधून काढणे, किमतीवर नियंत्रण ठेवणे, वजने-मापे तपासणे, गस्त घालणे, परकीयांवर लक्ष ठेवणे, इत्यादी कामांवर नियंत्रण ठेवावे लागे.

मोगलांच्या दरबाराचा डामडौल फार भपकेदार असे. इराणी संस्कृतीचा त्यावर प्रभाव होता. फारसी भाषेला दरबारात स्थान मिळालेले होते. त्यामुळे राज्याचे सर्व दंसर, हिशेब, दररोजचा व्यवहार फारसीमधून चाले. फारसी भाषा ज्याला येई त्याला मान मिळत असल्याने अनेक लोक ही भाषा शिकू लागले. हिंदूलोकांनीही या भाषेवर मोठे प्रभुत्व मिळविले होते. त्यातून अनेक ग्रंथरचनाही केल्या. त्यात राय रघुनाथ, ईश्वरदास नागर, भीमसेन, चंद्रभान, तोडरमत, इत्यादी प्रमुख नावे आढळतात. फारसी भाषेतील कोश, व्याकरण, वैगैरेसंबंधी ग्रंथही लिहिले गेले. त्यामुळे प्रसंगी मुसलमानासही हिंदूकूदून फारसी भाषा शिकावी लागली. काही मुसलमान संस्कृत भाषा शिकले. रामायण, महाभारत, इत्यादी संस्कृत ग्रंथांचे फारसीतून भाषांतर बदाऊनीसारख्या पंडितांनी केले.

(क) सामाजिक जीवन

राज्यकर्ते मुसलमान होते तरी त्यांचे हिंदूवाचून अडत असे. शेती, कसबाची कामे, वसूल गोळा करणे, हिशेब ठेवणे, वैगैरे अनेक कामे हिंदूच करीत. मोठ्या मानाच्या जागा बहुतेक इराणातून आलेल्या मुसलमानांस मिळत असल्या तरी लहानसहान सर्व नोकच्या हिंदूनी मिळविल्या होत्या.

लष्करातही त्यांचा समावेश झाला. त्यावेळचा व्यापारही बहुतेक हिंदूंच्या हाती असे.

मुसलमानांनी हिंदूंच्या काही पद्धती, पोशाख, भाषा, चालीरीती उचलल्या. उदाहरणार्थ, पागोटे, साडी, वंदनाचे काही प्रकार, इत्यादी. अनेक हिंदू बाटून मुसलमान झाले तरी त्यांनी परंपरागत रीतीरिवाज सोडले नाहीत. लष्कर व्यवस्था, डामडौल, करमणुकीचे प्रकार, इत्यादी गोष्टी हिंदू लोकांनी उचलल्या. काही सण-समरंभाचा एकमेकांवर प्रभाव दिसून येतो. उदाहरणार्थ, साधुसंतांचे उत्सव, भगवी वस्त्रेनेसणे, तसेच उरुस, ताबूतांची पूजा-अर्चा, इत्यादी.

(ख) उद्योगधंदे व व्यापार

मोगलांच्या काळात व्यापार वाढीस लागलेला होता. इंग्लंड, हॉलंड, पोर्तुगाल, इटाली, इराण, तुर्कस्थान, अंबिसिनिया, जावा, सुमात्रा, चीन, इत्यादी दूरदूरच्या देशांबरोबर व्यापार चाले. हिंदुस्थानातून मोठ्या प्रमाणात मालाची निर्यात होत असे. त्यामुळे त्या वेळी हिंदुस्थान जगाची बाजारपेठ बनला होता. हिंदुस्थानाच्या पूर्वेकडील मछलीपट्टून, कलकत्ता तसेच पश्चिमेकडील भडोच, सुरत, चौल, गोवे, राजापूर, इत्यादी बंदरे परराष्ट्रीय व्यापाराकरिता प्रसिद्ध होती. बंदराप्रमाणे अनेक शहरे व्यापारासाठी प्रसिद्ध होती. बंगलालमधील डाकका, कलकत्ता ही शहरे प्रसिद्ध होती. डाकव्याची मलमल या कापडाला मोठी मागणी असे. अहमदाबाद किंवद्यापी कापडाकरिता, काश्मीर शाली व गालिच्यासाठी प्रसिद्ध होते. उत्तम तलम कपड्याबरोबर सोन्याचांदीच्या तारांनी कशिदा काढलेली वस्त्रे, हिरे, माणके, मोती, कथिल, शिसे, हस्तिंदंत, खनिजे, गंधक, मीठ, वगैरेना भारतातून मोठी मागणी असे. या धंद्यासाठी सरकारकडून उत्तेजनही मिळे. व्यापार जोरात चालत असल्याने परकीय संपत्तीचा ओघ हिंदुस्थानकडे वळलेला होता. भारत देश त्या काळी एक धनाढ्य देश म्हणून ओळखला जात होता.

(ग) वाहतूक व दलणवळण

या काळात दलणवळणाच्या दृष्टीने मोठमोठे रस्ते होते, त्यात काबूल-लाहोर-आग्रा-अलाहाबाद-डाकका हा राजमार्ग समजला जाई. आग्रा-बन्हाणपूर, आग्रा-अहमदाबाद-सुरत असे प्रसिद्ध रस्ते होते. रस्त्यावर दुतर्फा झाडे, सरया, अन्नछत्रे, धर्मशाळा, विहिरी, इत्यादींची सोय केलेली असे. जमिनीवरून जशी वाहतूक व दलणवळण चाले तसे मोठमोठचा नद्यांमधूनही दलणवळण चाले. मात्र वाटमान्यांची, मालाची लुटालूट होण्याची वाटेवर भीती असे. त्यामुळे व्यापान्यांचे तांडे असत. सशस्त्र लोक जवळ बालगून एकत्र प्रवास करण्याकडे कल अधिक असे. प्रवास पायी,

पालखीतून, बैलगाड्यांतून, घोड्यावरून, मेण्यातून, उंट, हत्तीवरूनही होत असे.

सरकारी कामकाजासाठी टपाल व्यवस्था घोडेस्वार अथवा सांडणीस्वार यांच्याकरवी केली जात असे. अशा टपालाची चोरी केली तर त्याला कडक शिक्षा असे. खाजगी टपाल व्यवस्था लोकांना परवडणारी नव्हती.

(घ) वाड्यमय व कला

मोगल काळात सुबत्ता होती तसेच कलेला व साहित्य निर्मितीता उत्तेजन मिळत गेले. अबुल फजल, फैजी, तोडरमल, तुलसीदास, सूरदास, केशवदास, इत्यादी अनेक मोठमोठे पंडित, कवी, लेखक, ग्रंथकार या काळात प्रसिद्धीस आले. अबुल फजलचे ‘ऐने अकबरी’ व ‘अकबरनामा’ हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. तुलसीदासाच्या तुलसी रामायणाला वालिमीकीच्या खालोखाल मान मिळाला. अकबराच्या सांगण्यावरून बदाऊनीने रामायण, महाभारत, अथर्ववेद, लीलावती, राजतरंगिणी वगैरे संस्कृत ग्रंथांची फारसीतून भाषांतरे केली. दारा हा मोठा पंडित होता. त्याचे समुद्रसमागम, फारसी उपनिषद, इत्यादी ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. कविराय जगन्नाथ पंडिताचा गंगालहरी ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. राजा तोडरमलने धर्मशास्त्रावर ग्रंथ लिहिला होता.

चित्रकला व शिल्पकलेस मोगलांच्या काळी राजाश्रय मिळाल्याने अनेक कामे या क्षेत्रातील झाली. मीर सैम्यद अली व अब्दुल समाद हे इराणी चित्रकार हुमायूनच्या पदरी होते. पुढे पुढे इराणी चित्रकला व भारतीय चित्रकला यांचा मिलाफ होऊन चित्रकलेची एक नवीन सुंदर शैली वाढीस लागली. अकबराच्या काळात शंभराच्यावर चित्रकार प्रसिद्ध होते. जहांगीरच्या काळात चित्रकलेला मोठे उत्तेजन मिळाले. मात्र नंतरच्या काळात चित्रकलेला राजाश्रय मिळाला नाही.

मोगल काळात शिल्पकलेलाही उत्तेजन मिळाल्याने मोठमोठे वाडे, बाणा, मशीदी, इमारती यांची बांधकामे झाली. त्यात ताजमहाल, मोती, मशीद, जुम्मा मशीद, दिवाण-इ-आम, दिवाण-इ-खास, हुमायूनची कबर, इत्यादी प्रसिद्ध आहेत. कमान व आवाज घुमणारे घुमट ही विशिष्ट शैली या काळात दिसून येते.

(घ) शिक्षण, खेळ व करमणूक

मोगल राजांनी विद्वानांना आश्रय दिला. विद्या, कला यांची त्यांना आवड असल्याने त्या त्या काळात विद्या, कलेला उत्तेजन मिळाले. सार्वजनिक शाळांची सोय नसली तरी खाजगी शाळांतून संस्कृत भाषा, व्याकरण, न्याय, ज्योतिष, गणित, इतर भाषा शिकविल्या जात. संस्कृत भाषेच्या व ग्रंथांच्या अध्ययन व अध्यापनास मोगलांनी उत्तेजन दिले नाही. या काळात कागद तयार करण्याचे पुष्कळ कारखाने होते. परंतु

पुस्तके छापण्याची कला नसल्याने हस्तलिखित पुस्तके तयार होत.

या काळात शांतता व सुबत्ता असल्याने अनेक प्रकारचे खेळ व उत्सव चालत. त्यात हर्तीची साठमारी, बैलांच्या झुंजी यांसारखी क्रूर द्वंद्वे व द्वंद्युद्धे ही चालत. शिकारीबरोबरच नाचरंग, तमाशे, नाटक, संगीत, इत्यादींची आवड होती. निरनिराळ्या प्रकारे मिरवणुका निघत. सण-समारंभ, उत्सव मोठ्या प्रमाणावर साजरे होत. बादशाहाच्या मिरवणुकीच्या वेळी मोती, नाणी, माणके. उधळली जात.

मोगल काळात काही पाश्चिमात्य प्रवासी हिंदुस्थानात आले होते, त्यांनी आपले अनुभव लिहून ठेवलेले आहेत. मंडेल स्लो हा जर्मन प्रवासी सन १६२९ मध्ये हिंदुस्थानात आला होता. ‘आग्रा शहरातील रस्ते फार रुंद असून तेथील व्यापार फार भरभराईचा होता. पूर्वेकडील सर्व देशांचा आग्रा शहराशी संबंध येत असे’, असे त्याने लिहून ठेवलेले आहे. सन १६४१ मध्ये टँवर्हिंयर हा फ्रेंच व्यापारी हिंदुस्थानात रल्ये व जवाहीर यांच्या व्यापारासाठी आला होता. त्याने ग्रंथातून येथील व्यापारासंबंधी माहिती दिलेली आहे. बर्नियर या फ्रेंच प्रवाशाने सन १६५५ मध्ये हिंदुस्थानात आला असता त्याने देशस्थितीचे वर्णन लिहून ठेवले आहे. तत्कालीन ऐतिहासिक माहिती मिळविण्यास त्याच्या ग्रंथाचा बराच उपयोग होतो. सन १६४० मध्ये हिंदुस्थानात आलेल्या मॅनरिक याने डाक्का शहराची दोन लाख वस्ती होती, असे लिहिले आहे. जहांगीरच्या काळात हॉकिन्स व रो ओले होते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 किंवा अशी खूण करा.
- (१) मोगलशाहीची अकबराने घालून दिलेली घडी शेवटपर्यंत टिकून राहिली. ( )
  - (२) मोगलांच्या दरबारावर इराणी संस्कृतीचा प्रभाव होता. ( )
  - (३) हिंदू लोकांनी फारसी भाषेतून ग्रंथरचना केल्या होत्या. ( )
  - (४) रामायण, महाभारत ग्रंथांचे फारसीत भाषांतर तोडरमलने केले. ( )
  - (५) हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणात मालाची आयात मोगल काळात होत होती, त्यामुळे हिंदुस्थान जगाची बाजारपेठ बनला. ( )
  - (६) सरकारी कामकाजासाठी केलेली टपाल व्यवस्था सर्वांसाठी खुली होती. ( )

(आ) जोड्या जुळवा.

‘अ’	‘ब’
(१) अबूल फजल	(अ) इराणी चित्रकार
(२) जगन्नाथ पंडित	(ब) गीत रामायण
(३) तुलसीदास	(क) तुलसी रामायण
(४) मीर सैयद अली	(द) गंगालहरी
	(ई) ऐने अकबरी

२.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

जिज्ञाया कर : औरंगजेबाने मुसलमान सोडून इतर सर्वांवर लादलेला कर.

सुवर्णमंदिर : अर्जुनसिंगाने अमृतसर येथे बांधलेले शिखांचे मंदिर.

फोड्याची लढाई : मराठे आणि पोर्टुगीज यांच्यात झालेली लढाई.

बहादूरशाह : आजम मारला गेल्यानंतर मोहज्जमने हे नाव धारण करून बादशाहीपद धारण केले.

मराठ्यांचे अटकेपार झेंडे : मीरशाहबुद्दीनने मराठ्यांच्या पाठिंब्याने, राघोबांच्या मदतीने तैमूरशाहस पंजाबातून घालवून दिले व मराठ्यांचे अटकेपार झेंडे रोवले.

२.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓); (४) (✓),
 (५) (✓), (६) (✗), (७) (✓), (८) (✓),
 (९) (✗), (१०) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
 (५) (✗), (६) (✓), (७) (✗).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
 (५) (✗), (६) (✗), (७) (✗), (८) (✗),
 (९) (✗), (१०) (✓), (११) (✓), (१२) (✓),
 (१३) (✗).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) अकंबर
 (२) गुरुभानक
 (३) गुरु अर्जुन
 (४) इुल्फिकारखान
 (५) चुडामण जाट
 (६) फरूखसियरने
 (७) बाळांजी विश्वनाथ
 (८) नादिरशहा

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✓),
 (५) (✓), (६) (✓), (७) (✗), (८) (✗),
 (९) (✗), (१०) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✗),
 (५) (✗), (६) (✗).

- (आ) (१) = (ई), (२) = (ड), (३) = (क),
 (४) = (अ).

२.५ सारांश

औरंगजेबाने आपल्या तीन भावांचा बंदोबस्त करून आणि आपल्या आजारी पित्याला शहाजहानला कैदेत टाकून सत्ता मिळविली. स्वतःला आलमगीर हे नाव घेतले. त्याच्या ५० वर्षांच्या काळात त्याने २५ वर्षे दक्षिणेत्र घालविली. त्यातून मोगल साम्राज्याच्या विनाशाची तयारी होत गेली. मोगल साम्राज्य नष्ट होण्याची जी कारणे आहेत, त्यात औरंगजेबाचे धार्मिक धोरण हे एक कारण होते. त्याने इस्लामी धर्माचा प्रसार करण्याचे धोरण ठेवले. हिंदूंना त्याच्या सरकारी पदावरून कमी केले. हिंदूंचे सण-समारंभ, इत्यादींवर बंदी घातली. जिजिया कर त्यांच्यावर लागू केला. यामुळे हिंदूलोक दुखावले

गेले. अकबराच्या वेळी जी परिस्थिती होती, ती औरंगजेबाच्या वेळी राहिली नाही. त्यातून सतनामी, जाट लोकांनी बंडे केली. औरंगजेबाला गादी मिळविण्यासाठी मीर जुम्लाने मदत केली होती म्हणून त्याला बंगालची सुभेदारी दिली, परंतु तो डोईजड होऊ नये म्हणून त्याला औरंगजेबाने त्रास दिला. त्याच्या काळात शीख प्रबल होऊ नये म्हणून जी कृत्ये केली त्यामुळे शीख त्याच्या विरोधात गेले. औरंगजेबाने राजपुतांना जिंकण्यासाठी जी पावले उचलली त्यामुळे त्यांच्याशी त्याला युद्ध करावे लागले. त्याच वेळी औरंगजेबाचा पुत्र अकबराने बंड करून तो राजपुतांना जाऊन मिळाला. नंतर मराठ्यांच्या आश्रयास गेला. राजपुतांबरोबर झालेल्या युद्धात औरंगजेबाला यश मिळाले नाही. उलट नुकसानच झाले.

औरंगजेबाने अनेक हेतूने दक्षिणेची मोहीम काढली. आपल्या सरदारांना दक्षिणेकडील निरनिराळ्या भागांवर सैन्य देऊन पाठविले. त्यात शहाजादा शहाआलमदेखील होता. परंतु त्याला युद्धात यश मिळाले नाही. विजापूर आणि गोवळकोऱ्याची राज्ये जिंकून ती मोगलांच्या साम्राज्यात सामील करून घेतली. मराठ्यांशी युद्धात तोंड देताना तो मेटाकुटीला आला. शेवटी अहमदनगर येथे वयाच्या एकोणनव्यादाव्या वर्षी तो मरण पावला. औरंगजेबाच्या पराभवाची अनेक कारणे दिसून येतात. यानंतर मोगलांच्या साम्राज्याला उतरती कळा लागली.

औरंगजेबानंतर त्याचा मुलगा मोअज्जमने 'बहादूरशाह' हे नाव घेऊन सत्ता ग्रहण केली. त्याच्या काळात शीखांची युद्ध झाले. त्याच्यानंतर यादवी होऊन बहादूरशाहचा मुलगा मोहज्जुद्दीन याने इुल्फिकारखानाच्या मदतीने गादी मिळविली व स्वतःला जहांदरशाह हे नाव घेतले. परंतु त्याची हत्या झाली. त्याचा पुतण्या फरूखसियरने सत्ता हस्तगत केली. सत्तेवर आल्यावर त्याने शीखांचा बंदोबस्त केला. बंदासिंगाला ठार केले. त्यानंतर राजपुतांशी युद्धे करावी लागली. हुसेन अली हा दक्षिणेचा सुभेदार प्रबल झाला. मराठ्यांच्या सहकार्याने त्याने आपले सामर्थ्य वाढविले. फरूखसियरला ठार करून बहादूरशाहाच्या नातवांस - मोहम्मदशाहास गादीवर बसविले. मात्र तो नामधारी बादशहा ठरला.

विजापूरचे राज्य खालसा केल्यानंतर औरंगजेबाने चिनकिलजखान उर्फ निजामुलमुलक याला दक्षिणेत नेमले होते. मोहम्मदशाहाच्या काळात त्याने परिस्थितीचा फायदा घेऊन तो स्वतंत्र झाला. याच काळात हिंदूस्थानवर नादिरशहाची स्वारी झाली. त्याचे अनेक परिणाम दिसून आले.

मोहम्मदशाहानंतर त्याचा मुलगा अहमदशहा बादशहा झाला, त्या वेळी अहमदशहा अब्दालीने हिंदूस्थानवर स्वाच्या करण्यास सुरवात केली. या काळात गादीवर आलेला दुसरा

आलमगीर या बादशहाची हत्या होऊन त्याचा मुलगा अलीगोहरने शाहआलम हे नाव घेऊन बादशेहा झाला. याच्या काळात पानिपतची तिसरी लढाई, प्लासीची लढाई आणि बकसारची लढाई झाली. शेवटी इंग्रजांनी दिल्ली ताब्यात घेतली. मोगलशाही संपुष्टात आली. त्याची अनेक कारणे दिसून येतात.

मोगल काळात अनियंत्रित सत्ता होती, सर्व अधिकार बादशहाच्या हाती केंद्रित झालेले होते. प्रशासनासाठी राज्याचे विभाग पाढून त्यावर सुभेदाराची नेमणूक केली जाई. मोगलांचा दरबार भपकेदार होता. फारसी भाषेतून कामकाज चाले. फारसीतून अनेक ग्रंथांचे लेखन या काळात झाले. समाजात हिंदू व मुसलमान यांचा पोशाख पद्धती, सण, उत्सव, इत्यादींचा एकमेकांवर प्रभाव दिसून येतो. या काळात व्यापार वाढीस लागलेला होता. हिंदुस्थान एक मोठी बाजारपेठ बनली होती. त्यामुळे संपन्नता येत गेली. अनेक बंदरे व शहरे भरभराठीला आली. व्यापाराबरोबरच वाहतूक व दलणवळण यांत वाढ होत गेली. मोगल राज्यकर्त्यांनी वाह्यमयनिर्मिती व कलेला उत्तेजन दिल्याने त्यात मोठी भर पडली. या काळात अनेक ग्रंथ लिहिले गेले. मोठमोठी बांधकामे झाली.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळीत उत्तरे लिहा.

- (०१) औरंगजेबाने सत्तेवर आल्यावर राज्यकारभाराच्या दृष्टीने कोणते हेतू गृहीत धरले होते ते स्पष्ट करा.
- (०२) औरंगजेबाचे धार्मिक धोरण कसे होते ? त्याचे कोणते परिणाम दिसून आले ते सविस्तर स्पष्ट करा.

(०३) शीखांचा औरंगजेबाला विरोध का झाला ते स्पष्ट करा.

(०४) औरंगजेबाच्या राजपूतविषयक धोरणाची माहिती लिहा. त्याचे कोणते परिणाम झाले ?

(०५) औरंगजेबाने दक्षिणेत स्वारी का केली ?

(०६) औरंगजेबाच्या अपयशाची कारणे स्पष्ट करा.

(०७) बहादूरशाहला शीखांशी युद्ध का करावे लागले, ते स्पष्ट करा.

(०८) फर्स्तखसियरने राजपुतांशी युद्ध का केले ?

(०९) मोगलांच्या विनाशाची कारणे स्पष्ट करा.

(१०) मोगलकालीन राज्यकारभाराची माहिती लिहा.

(११) मोगलकालीन व्यापार व उद्योगधंदांची वाढ कशी झाली ते स्पष्ट करून, वाहतूक व्यवस्था कशी होती ते लिहा.

२.७ आधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) सहस्रबुद्धे पु. ग., 'महाराष्ट्र संस्कृती'.
- (२) ओतूरकर रा. वि., 'हिंदुस्थानचा सोपपत्तिक इतिहास'.
- (३) सरदेसाई गो. स., 'मुसलमानी रियासत'.
- (४) चितळे वि. सी., 'नवभारताचा सांस्कृतिक इतिहास'.
- (५) Meera Singh, 'Medieval History of India'.
- (६) Tarachand, 'Influence of Islam on Indian Culture'.
- (७) Tripathi R. S., 'Some Aspects of Muslim Administration'.
- (८) Hans Raj, 'History of Medieval India'.
- (९) Khurana K. L., 'The Mughal Empire'.

घटक ३ : मराठ्यांच्या सत्तेचा उदय व विस्तार

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय-विवेचन
  - ३.२.१ भोसले घराणे व शाहाजी भोसले (१५९४ ते १६६४)
  - ३.२.२ शककर्ते शिवाजी महाराज (१६३० ते १६८०)
  - ३.२.३ मोगल-मराठा संघर्ष अर्थात मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध (१६८१ ते १७०७)
  - ३.२.४ थोरले शाहू महाराज व पेशव्यांचा उदय (१७०७ ते १७४९)
  - ३.२.५ पानिपतची तिसरी लढाई (१४ जानेवारी १७६१)
- ३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.५ सारांश
- ३.६ अधिक अध्ययन
- ३.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

द्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ मराठ्यांच्या इतिहासाची विविध साधने सांगता येतील.
- ★ शाहाजीराजे भोसले यांच्या कारकिर्दीविषयी माहिती देता येईल.
- ★ शिवाजी महाराजांचा उदय व त्यांच्या पराक्रमाविषयी माहिती देता येईल.
- ★ शिवाजीच्या मातोश्री जिजाबाई यांनी शिवाजीच्या जडणघडणीत कशी महत्त्वाची भूमिका पार पाडली ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ शिवाजीच्या विविध मोहिमा जसे जावळी, रोहिडा किल्ला यांबद्दल माहिती देता येईल.
- ★ शिवाजीने अफझलखानाचा वध केला त्याचे शिवाजीवर व स्वराज्य स्थापनेवर काय परिणाम झाले ते सांगता येईल.

- ★ पुरंदरच्या तहाचे महत्त्व सांगता येईल.
- ★ शिवाजीचे गुणविशेष स्पष्ट करता येतील.
- ★ मराठ्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धात राजाराम, महाराणी ताराबाई यांचे योगदान स्पष्ट करता येईल.
- ★ सुटकेनंतर शाहूने मिळविलेल्या पराक्रमाची माहिती देता येईल.
- ★ बाळाजी विश्वनाथ व बाळाजी बाजीराव यांच्या कारकिर्दीविषयी माहिती देता येईल.
- ★ पानिपतच्या तिसर्या लढाईचे मुगल सत्तेवरील व मराठे सत्तेवरील परिणाम सांगता येतील.

३.१ प्रास्ताविक

१७ व्या शतकात शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली आणि मराठी सत्तेचा उदय झाला. शिवाजीनंतर संभाजी, राजाराम, ताराबाई यांनी मराठी राज्याचे औरंगजेबाच्या मोगली हल्ल्यापासून संरक्षण केले आणि १७०७ नंतर म्हणजे औरंगजेबाच्या निधनानंतर शाहूच्या कारकिर्दीत अठराव्या शतकात मराठी सत्तेचा विस्तार झाला व मराठी सत्ता अखिल भारतीय स्वरूपाची बनली. पण १७६१ च्या पानिपतच्या लढाईत अब्दालीने मराठ्यांचा पराभव केला आणि मराठी सत्तेच्या विस्ताराला पायबंद बसला. म्हणून या घटकात आपण खालील गोष्टीचा विचार करणार आहोत.

इ.स. १२९४ ला अल्लाउद्दिन खिलजीने महाराष्ट्रातील रामचंद्रदेव यादव याचा पराभव केला आणि महाराष्ट्रात मुस्लीम राजवट सुरु झाली. त्यानंतर महाराष्ट्रात बहामनी सुलतानाची सत्ता १३४७ ते १५१० व नंतर आदिलशाहा १४९० पासून आणि अहमदनगरच्या निजामशाहीची सत्ता होती. जवळ जवळ ३०० वर्षे महाराष्ट्रावर इस्लाम सत्ता असल्याने हिंदू धर्माची पिछेहाट झाली होती. अशा पाश्वर्भूमीवर शिवाजी महाराज सुरुवातीला जरी विजापूरच्या आदिलशहाचे जहाणिरदार असले तरी नंतर स्वतंत्र मराठा छत्रपती म्हणून उदयास आले आणि मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात १७ व्या शतकात मराठी सत्ता उदयास आली. त्याचे सर्व श्रेय शककर्ते छत्रपती शिवाजी

महाराजांना जाते. म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराज, त्यांचे भोसले घराणे, मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासाची साधने, शिवाजीनंतर संभाजी, राजाराम, ताराबाई, धनाजी, संताजी यांनी औरंगजेबविरुद्ध दिलेला स्वातंत्र्य लढा या सर्व गोष्टी अतिशय रोमांचकारी आहेत. तसेच १७०७ नंतर शाहूच्या पहिल्या तीन पेशव्यांनी केलेला मराठी सत्तेचा विस्तार ह्याचा अभ्यास आपणास या घटकात करावयाचा आहे. मराठ्यांचा इतिहास हे एक मध्ययुगीन काळातील गैरवशाली पर्व आहे.

साधने

अब्बल साधनाशिवाय कोणताही इतिहास लिहिता येत नाही. सुदैवाने मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने-संस्कृत, मराठी, हिंदी, कानडी, फारशी, पाश्चात्य भाषेत आहेत. तसेच शिवकालीन पत्रब्यवहार, पेशवे दप्तराचे खंड उपलब्ध आहेत. ती थोडक्यात पुढीलप्रमाणे -

संस्कृत साधने : अनुपुराण किंवा शिवभारत कवी परमानंद, जयराम पिंडे यांचे पणील पर्वतगृहाजाख्यानम, निश्चलपुरी आणि गोविंद बरळे यांनी लिहिलेले शिवराज्याभिषेक कल्पतरु, रघुनाथचंद्र व दुंडिराज लक्षण व्यास याने तयार केलेला राज्यव्यवहार कोश, संकरण सकळकलेचे 'शिवकाव्य', केशव पुरोहिताचे राजाराम चरितम आणि इतर संस्कृत साधने - 'शाहेन्द्र विलास' 'भोसले वंशावळी', 'समयनम', 'बुधभूषण', 'परमानंद काव्य', इत्यादी.

मराठी साधने : इतिहासाच्या साधनांमध्ये अस्सल कागदपत्रांना अत्यंत महत्त्व आहे. त्या काळातील समकालीन कागदपत्रे उपलब्ध आहेत.

कागदपत्रांचे महत्त्व विशद करताना इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेत लिहितात, 'पृथ्वीवरील जुन्यात जुने वाढमय जसे वेद तसे अर्वाचीन युगाच्या प्रारंभीचे अभ्यासनीय वाढमय ही सतराव्या शतकातील पत्रे इत्यादी होत.' इतिहासाचार्य राजवाड्यांनीच आणखी एका ठिकाणी 'अनेक बखरींपेक्षा अस्सल कागदपत्राचे एखादे चिठ्ठोरेही अधिक मौल्यवान आहे', असे विधान केले आहे. महत्त्वाचे व अस्सल कागद संशोधकांनी आतापर्यंत खालील संग्रहातून प्रकाशित केलेले आहेत.

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने - २२ खंड

संपादक - वि. का. राजवाडे

शिवचरित्र साहित्य - (खंड १३)

प्रकाशक - भा. इ.सं. म.पुणे

शिवकालीन पत्र - सार - संग्रह - (३ खंड)

प्रकाशक - भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे

ताराबाईकालीन कागदपत्रे - (३ खंड)

संपादक - डॉ. अप्पासाहेब पवार, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

जिजाबाईकालीन कागदपत्रे (खंड - १)

संपादक - अप्पासाहेब पवार. शि. वि. कोल्हापूर

पेशवे दप्तर.

संपादक - गो. स. सरदेसाई

शकावल्या : तवारिखा किंवा महत्त्वपूर्ण घटनांच्या नोंदी करण्याची पद्धत इस्लामी राज्यकर्त्यांच्या दरबारी रूढ होती. मराठ्यांनी या पद्धतीचे अनुकरण करून 'शकावली' तयार केल्या. शकावलीचे महत्त्व विशद करताना वा. सी. बेंद्रे लिहितात, 'बखरीतील विसंगत दिसणाऱ्या तपशिलाला संगती देणारे व कागदपत्रातील त्रुटित माहितीस सांधणारे व मराठ्यांच्या इतिहासाची बिनचूक मांडणी करणारे, असे शकावली हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. 'शिवकालाच्या इतिहासलेखनाला 'जेधे शकावली' हे अत्यंत उपयुक्त साधन मानले जाते.

तसेच रामचंद्रपंत अमात्यांनी १७१६ ला लिहिलेले 'आज्ञापत्र' शिवाजी राजनीतीविषयक महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. पोवाड्यामध्ये अज्ञानदासाचा 'अफजलखानाचा पोवाडा' तुळशीदासाचा 'सिंहगड पोवाडा', यमाजीचा 'बाजी पासळकरांचा पोवाडा' यांचा उल्लेख करावा लागेल.

बखर वाढमय : शिवकालाचा सत्यासत्य इतिहास कथन करण्याऱ्या अनेक बखरी उपलब्ध आहेत. सभासद बखर, कृष्णाजी अनंत सभासद याने १६१७ ला पूर्ण केली. अप्पाजी रंगनाथ मलकरे यांचा पुत्र खंडे. आप्पाजी याने ११ कलमी बखर लिहिली. मल्हार रामराव चिटणीस यांनी 'चिटणीसी बखर १८१० ला लिहिली. मराठी साप्राज्याची छोटी बखर (१८१०), शिवदिग्विजय (१८१८), शिवाजी प्रताप (१८१९), चित्रगुप्त बखर (१७५९), इत्यादी आहेत. तसेच त्या काळातील संतांचे वाढमय, विशेषत: रामदास स्वार्मीचे ग्रंथ अभ्यासकांना इतिहासाचे साधन म्हणून वापरता येते.

इतर भाषेतील साधने : हिंदी भाषेतील कवी भूषण यांची 'शिवराज भूषण आणि शिवाबाबावी' प्रसिद्ध आहेत.

कानडी साधने : गोविंद वैद्यांचे - कंठीर वनरसराज विजयम, लिंगण्या कवीच्या 'केळादिनृपविजयम', चिकदेवराज यांच्या 'विन्रपम्', इत्यादी.

फारशी साधने : इतर भाषांच्या मानाने फारशी भाषेतील साधने विपुल आहेत. साकी मुस्तहद्दवानने लिहिलेले 'मासिरे-इ-आलमगिरी', खाफीखानचे 'मुन्तखबउल - लुबाब', भीमसेन सक्सेनाचे 'तारीख दिलकुशा', 'ईश्वरदास

नागरचे फुतूहल - इ. आलमगिरी, जुहूरचा 'महम्मनामा', मुहम्मद हुसेनीचा 'तारीख-इ-अली', नुस्रतीचा 'अलीनामा', असदखानचा 'हफत कुर्सी', अझाबैरीचा 'बसातीनुस्सलातीन', हुसैनखानचा 'सियरुल मुताखरीन', इत्यादी फारशी ग्रंथ गहत्वाचे आहेत. शिताय त्थावेलचा फारशी पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झाला आहे.

पाश्चात्य भाषांतील साधने : १७ व्या व १८ व्या शतकात भारतात इंग्रज, फ्रेंच, डच, पोतुर्गीज व्यापारी आले होते. त्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासातील महत्वाच्या नोंदी आपल्या डायन्यांमध्ये करून ठेवल्या आहेत. फॅक्टरी रेकॉर्ड्स महत्वाची आहेत. लंडन, लिस्बन, पॅरीस, इत्यादी दप्तर खाते यात मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधी कागदपत्रे सापडतात.

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ भोसले घराणे व शहाजी भोसले (१५९४ ते १६६४)

शहाजीचा जन्म भोसले कुळात झाला. हे भोसले घराणे चित्रोड येथील सूर्यवंशी सिसोदे राजपुतांपासून तर काही इतिहासकार म्हणतात, उदयपूरच्या सिसोदिया घराण्यापासून उगम पावला. अर्थात हे जातीय, उच्चवर्गीय क्षत्रिय होते. हे घराणे १४ व्या शतकात दक्षिणेत आले व या घराण्यातील पुरुषांनी बहमनी राज्याच्या पदरी नोकरी पत्करली.

शहाजीच्या पित्याचे नाव मालोजी व चुलत्याचे नाव विठोजी होते. त्यांच्या आजोबाचे नाव बाबाजी होते, हे वेरूळ येथील घृष्णेश्वराच्या देवलातील शिलालेख व कागदपत्रावरून कळते. बाबाजी भोसले यांचा जन्म १५३० चा समजतात. बाबाजीची मुले मालोजी व विठोजी पराक्रमी निपजले. त्यांजपासून पुढील इतिहास व्यावस्थित समजतो. रियासतकार सरदेसाई मालोजीचा जन्म १५५२ ला झाला असे सांगतात. बाबाजीच्या काळात भोसले घराणे हे एक पाटीलकी करणारे घराणे होते. वेरूळचे पाटील बाबाजी होते. मालोजी हे शहाजीच्या पित्याचे नाव. यांची आनुवंशिक पाटीलकी व देशमुखी वतने वेरूळच्या आसपास होती. मालोजीचा भाऊ विठोजी हा पराक्रमी होता.

भोसल्यांचे कुलदैवत शिखर शिंगणपूरचा शंभू महादेव. हे देवस्थान एका डोंगरावर असून तेथे पाणीही नव्हते व झाडीही नव्हती, ते प्राय: ओसाड पडले होते. तेथे मालोजीने एक मोठा तलाव बांधून पाण्याची सोय केली. याशिवाय वेरूळ येथील

घृष्णेश्वराजवळ एक उत्तम पाण्याची विहीर बांधली. तसेच त्याने औरंगाबादेस मालपुरा, परसपुरा, विठपुरा व खेलपुरा असे चार पुरे वसविले.

मालोजी आणि विठोजी हे दोघेही खूप पराक्रमी होते. महाराष्ट्रातील सत्तासंघर्षात त्यांचे पराक्रम मळत होते. मालोजीला निजामशाहीत सरदारकी मिळाली. अहमदनगर आणि विजापूरच्या संघर्षात मालोजीचा पराक्रम वाखणला गेला. मालोजीला राजे हा किताब मिळाला. पाच हजारी मनसब मिळाली. मोगल-निजामशाही संघर्षातही मालोजी अहमदनगरच्या सलतनीच्या बाजूने लढला. पुणे, सुपे, चाकण आणि इंदापूर या गावची देशमुखी मिळाली. याच वेळी मालोजी राजांच्या ताब्यात शिवनेरीचा किल्लाही आला. मलीक अंबरचा साथीदार म्हणून मालोजीचे वर्चस्व वाढत होते. अशा वेळी इंदापूरच्या गढीवर मालोजीचा मुक्काम होता तेव्हा त्याच्यावर मलीकबर विरोधी गटाने हल्ला केला आणि त्यात इ.स. १६०६ चे सुमारास त्यांना मृत्यू आला. मालोजी राजाचा संबंध निजामशाहीतील इतर मातब्बर मराठा सरदारांशीही आला. फलटणच्या निंबाळकरची मुलगी उमा ही मालोजी राजाची पत्नी. या निंबाळकरांचे नातेसंबंध सिंदखेडच्या लखुजी जाधवराव या आणखी एका मातब्बर सरदाराशी होते.

रियासतकार सरदेसाईनी मालोजी पुत्र शहाजी भोसले याची जन्मतारीख १८ मार्च १५९४ दिली आहे तर ग. ह. खरे लिहितात, 'शहाजी इ.स. १५९९ च्या मार्चमध्ये जन्मला, असे बिकानेर येथील जन्मटिपण सांगते.' मालोजी १६०६ पर्यंत जिवंत होता. पुढे १६०५ च्या डिसेंबर महिन्यात शहाजी व जिजाबाई यांचा विवाह झाला. जिजाऊ ही सिंदखेडच्या लखुजी जाधवराव या मातब्बर सरदाराची कन्या. मालोजी राजेही पुण्या-सुप्याचे जहागिरदार. या लग्नसोहळ्याच्या दुसऱ्याच वर्षी इ.स. १६०६ ला मालोजी राजाचा मृत्यू झाला. त्या वेळी त्यांची दोन्ही मुले शहाजी आणि शरफोजी अगदी लहान होती. विठोजी राजे हे ही अहमदनगरच्या निजामशाहीतील एक मनसबदार, त्यांना धारुरची जहागिरी होती. पुढे शहाजी व शरफोजीचे संगोपन विठोजीने केले. इ.स. १६११ला विठोजीचाही मृत्यू झाला व सारी जबाबदारी शहाजीवर पडली.

शहाजी राजे भोसले यांची कारकीर्द : भातवडीची लढाई (१६२४)

१७ व्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्र-कर्नाटकात प्रचंड राजकीय उलथापालथ सुरु होती. अहमदनगरची निजामशाही आणि विजापूरची आदिलशाही यांच्यात संघर्ष सुरु होता. तशातच दिल्लीच्या मोगली सत्तेनेही या भागाकडे आपला मोर्चा वळविला.

शहाजीने आपले युद्धकौशल्य डोक्यात भरेल अशा तळेने प्रथम दाखविले. ते नगरपासून सुमारे दहा मैलांवर असलेल्या भातवडीच्या लढाईत इ.स. १६२४ मध्ये, मोगल-निजामशाही संघर्षीतील एक उल्लेखनीय लढाई भातवडी येथे १६२४ ला झाली. विजापूरच्या आदिलशाहीच्या फौजाही या वेळी मोगलांना मिळाल्या. मलीक अंबरने आणि शहाजी राजांनी पराक्रमाची शर्थ करून मोगल व विजापूरच्या सैन्याचा पराभव केला. शहाजी राजाचा दबदबा वाढला. भातवडीच्या या लढाईमध्ये शहाजीने मोठा पराक्रम दाखविला आणि त्याचा धाकटा भाऊ शरफोजी हा मारला गेला. शहाजी राजांची वाढती प्रतिष्ठा निजामशाहीतील अनेक सरदारांना अस्वस्थ करीत होती. स्वतः मलीक अंबरलाही शहाजीचे वाढते प्रस्थ सहन होईना. शहाजी राजांनी निजामशाही सोडली व विजापूर दरबारी दाखल झाले.

आदिलशहाने शहाजी राजांना ‘सर लष्कर’ हा किताब देऊन बहुमान केला. विजापूरकरांच्यावतीने आता ते निजामशाहीवर चालून आले. पुणे-सुपेची जहागिरी राजांकडे चराहिली. आदिलशाहीने तो प्रदेश आता शहाजी राजांना बहाल केला होता. आदिलशाही सुलतान इब्राहिम आदिलशहा शहाजी राजांच्या कर्तृत्वावर खून होता. परंतु १६२७ साली इब्राहिम आदिलशहाचे निधन झाले. याच्वेळी निजामशाहीचा प्रमुख मलीक अंबर मरून गेला होता. यामुळे शहाजीला आदिलशाही सोडून निजामशाहीत जाणे अधिक फायद्याचे वाटले. म्हणून तो इ.स. १६२८ च्या आरंभी आदिलशाही सोडून पुन्हा निजामशाहीत परत आला.

शहाजीला निजामशाहीत आल्यावर मुघलांशी लढण्याचा प्रसंग आला. निजामशाहीत शहाजीचा सासरा लखुजी जाधवराव याचा खून झाला. काही काळ (१६३०) शहाजी मोगलांना मिळाला पण तेथे पंचहजारी मनसब मिळाली म्हणून शहाजी परत निजामशाहीत येऊन १६३६ पर्यंत निजामशाहीच्यावतीने मुघलांशी लढत राहिला. इ.स. १६३१-३६ चे दरम्यान स्वतः मोगल बादशहा शहाजहान दौलताबादेस मुक्कामाला आला. मोगल-विजापूर यांच्या संयुक्त सेनेने १६३६ साली निजामशाहीचा पराभव करून ती कायमची संपवली.

शहाजी आदिलशाहीत (१६३६ ते १६६४) : निजामशाहीच्या अस्तानंतर इ.स. १६३६ साली शहाजी राजे पुन्हा विजापूरच्या आदिलशाही दरबारात दाखल झाले. ते शेवटपर्यंत आदिलशाहीतच राहिले. आदिलशाहीत त्यांना बन्याच मोहिमा विशेषतः कर्नाटकात काढाव्या लागल्या. त्या त्यांनी यशस्वी केल्या. पुणे-सुपेची जहागिरी त्यांच्याच ताब्यात राहिली.

१६३७ साली सुरु झालेल्या कर्नाटक स्वान्या शहाजी

राजे आणि रणदुल्लाखान या दोन आदिलशाही सेनापतींच्या नेतृत्वात झाल्या. अफझलखानही एका स्वारीत त्यांचेबरोबर होता. इक्केरीचे अर्धे राज्य त्यांनी जिंकले. अठरा लक्ष होने खंडणी वसूल केली. बंगलोर, मदुराई, कावेरीपट्टणम, श्रीरंगपट्टणम जिंकले. एकूण तीन स्वान्या झाल्या. बेलूर बसवपट्टणमही जिंकण्यात आले. प्रचंड खंडणी वसूल झाली. याच काळात विजापुरात ‘गोलघुमट’ सारख्या जगप्रसिद्ध वास्तू उभ्या राहिल्या, हे विशेष लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

आदिलशाहीतील एक ख्यातनाम पराक्रमी सेनानी म्हणून शहाजी राजे बंगलोरास राहिले. त्यांचा तेथे दरबार भरत असे. परंतु १६४३ ला त्यांचा हितचिंतक रणदुल्लाखान मरण पावला. पुढे १६४८ ला विजापूर दरबारने त्यांना अटक केली. कर्नाटकातील बंगलोर जहागीर संभाजीने लढविली. विजापूरच्या आदिलशाही फौजेचा पराभव झाला. शेवटी १६ मे १६४९ साली शहाजी राजांची सुटका केली.

पुढे आणखी काही काळ शहाजी राजे आदिलशाहीत राहिले. वडीलपुत्र संभाजी (शिवाजीचा भाऊ) शहाजीबरोबर राहत असे. कनकगिरीच्या लढाईत (१६५४) संभाजीस मृत्यू आला. त्या वेळी अफजलखानाने दगाफटका केला. पुढे १६६२ ला शहाजी राजे महाराष्ट्रात आले होते व परत कर्नाटकात गेले. त्यांचेवर बेदनूरच्या स्वारीची (१६६४) जबाबदारी सोपिव्यात आली. ही स्वारी त्यांच्या आयुष्यातील शेवटची ठरली. या स्वारीहून परतताना शिमोगा जिल्ह्यातील बरुवापट्टणजवळ होडिकेरी (जि. शिमोगा) या गावी त्यांनी मुक्काम केला. या ठिकाणी शिकार करत असता घोड्यावर स्वार होऊन हरणाचे पाठीस लागले. घोड्याचा पाय भंडोजीत अडकून राजे खाली पडले व दि. २३.१.१६६४ ला तेथे त्यांचे निधन झाले. आदिलशहाकडून दुखवटा येऊन मनसबदारीची वस्त्रे एकोजीचे नावे झाली.

शहाजीचा परिवार : शहाजीची आई उमा ही फलटण्याच्या निंबाळकराकडील. तिला शहाजी व शरफोजी असे दोन मुलगे झाले. शहाजीची पहिली बायको जिजाबाई (सिंदखेडच्या लखुजी जाधवची मुलगी) तिला शिवभाताप्रमाणे सहा मुलगे झाले. पण त्यांपैकी संभाजी व शहाजी एवढे दोनच मुलगे जगले. शहाजीची दुसरी बायको सुपे (पायुरवाडी) येथील बाजी मोहिते यांची मुलगी तुकाबाई तिला एकोजी हा एकच मुलगा झाला.

शहाजी महाराजांच्या कार्याचे मूल्यमापन : बंगलूर येथील शहाजी राजांच्या दरबाराचे संस्कृती कर्वींनी केलेले वर्णन विजयनगरच्या दरबाराच्या वर्णनाशी मिळते-जुळते वाटले. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या प्रयत्नास शहाजीचा हा कारभार निश्चितच प्रेरणादायी ठरला. शहाजी राजांच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना एक गोष्ट आवर्जून

उल्लेखिली पाहिजे. ती म्हणजे शहाजी राजे निजामशाही-आदिलशाही-निजामशाही-मोगल आदिलशाही असा प्रवास करीत राहिले. तरी पुणे परिसरातील जहागीर मात्र त्याच्याच ताब्यात राहिली आणि हीच पुणे-सुपे परिसराची जहागीर मराठी स्वराज्याच्या प्रारंभीची आधार ठरली. ही जहागीर, तेथला सरंजाम, कर्तबगार आणि निष्ठावान अधिकारी, फौजफाटा, जहागिरीचा खजिना या सांच्या गोष्टी स्वराज्य स्थापनेला निश्चितच पूरक ठरल्या.

शहाजी राजांची जहागीर या स्वराज्याचा आधार ठरली हे ऐतिहासिक सत्य नाकारता येत नाही. तात्पर्य, शहाजी राजांनी प्रत्यक्ष नसले तरी अप्रत्यक्षपणे तर निश्चितच स्वराज्य स्थापनेच्या कार्याला प्रेरित केले हे मात्र खरे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) इतिहासाच्या साधनांमध्ये अस्सल कागदपत्रांना फार मोठे महत्त्व आहे. ( )
- (२) महाराष्ट्रातील सत्तासंघर्षात मालोजी आणि विठोजी यांचे पराक्रम खूप गाजत होते. ( )
- (३) मोगल निजामशाहीसंघर्षात मालोजी अहमदनगरच्या सलतनीच्या बाजूने लढला. ( )
- (४) भातवडीच्या लढाईमुळे शहाजी राजांचा दबदबा खूप कमी झाला. ( )
- (५) निजामशाहीतील सरदारांना शहाजींचे वाढते वर्चस्व सहन झाले नाही. परिणामी शहाजीराजे निजामशाही सोडून विजापूर दरबारात दाखल झाले. ( )
- (६) शहाजीराजे शेवटपर्यंत आदिलशाहीतच राहिले. ( )
- (७) शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या प्रयत्नास शहार्जीचा कारभार प्रेरणादायी ठरला. ( )
- (८) शहाजीराजांनी आदिलशाही - निजामशाही - मोगल आदिलशाही असा प्रवास केल्याने पुणे परिसरातील जहागिरी त्यांच्या ताब्यात राहिली नाही. ( )

३.२.२ शककर्ते शिवाजी महाराज (१६३० ते १६८०)

शिवाजी म्हणजे महाराष्ट्राचे दैवतच. आता महाराष्ट्राबाहेरील भारतातही या लोकोत्तर पुरुषाविषयी

आदर वाढतो आहे आणि त्यांच्यासंबंधीचे कुतूहल तर जगभरच आहे. स्वराज्य स्थापनेचे कार्य करताना शिवाजीला शून्यातून विश्व साकारावे लागले. आपल्या असामान्य व्यक्तिमत्त्वाने त्याने आपल्या पुणे, बारामती, सुपे, इंदापूर जहागिरीतील प्रजेवर व ठाणेदारांवर छाप पाडली. प्रथम जहागिरीचा उत्तम बंदोबस्त करून ती पूर्णतया आपल्या ताब्यात आणून त्याने पुढील कार्य आरंभिले. प्रसंगी आमिष दाखवून, गोड बोलून, सैन्य बळाचा वापर करून, तर प्रसंगी दगलबाजी करून त्याने एका पाठीमागून एक किल्ले व प्रदेश जिंकले. आदिलशाही व मोगल सरदारांना पराभूत केले. पुरंदर-सुपेचा कब्जा (१६४८), चंद्राव मोरेंशी लढाई व जावळी जिंकली (१६५६), रायरी काबीज (१६५६), अफजलखानाशी सामना (१६५९), कोकण विजय, शाहिस्तेखानावरील हल्ला (१६६३), सुरतेची (१६६४), जयसिंहाशी झुंज (१६६५), आग्रा भेट (१६६६), आगऱ्याहून सुटका (१६६६), राज्याभिषेक (१६७४), कर्नाटक दिग्वजय (१६७७-७८) यांसारख्या रोमहर्षक प्रसंगांनी शिव-चरित्र म्हणजे एक रामायण-महाभारतासारखे महाकाव्य बनले आहे. शिवाजीच्या प्रभावी कार्याचे मूल्यमापन करीत असता युरोपियनांनी त्यांची तुलना सिंकंदर व ज्युलियस सीझारसारख्या थोर पुरुषांबरोबर केली आहे. रामदासांनी तर शिवाजीबद्दल म्हटले आहे -

‘निश्चयाचा महामेरु । बहुत जनांशी आधारु ।

अखंड कीर्तीचा निर्धारु । श्रीमंत योगी ॥

यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ।

पुण्यवंत तिवंत । जाणता राजा ॥

अशा ह्या थोर सेनानी व स्वराज्य संस्थापक शिवाजी महाराजांचे चरित्र व कार्य थोडक्यात खालीलप्रमाणे देण्यात येईल.

(अ) शिवाजी महाराजांचा उदय आणि स्वराज्याची स्थापना (१६५६ पर्यंत)

जन्म : शिवाजीच्या जन्मापूर्वी त्याचे वडील शहाजी मोगलांविरुद्ध लढण्यासाठी परमुलखात गेले होते. शहाजीचे व्याही (संभाजीचे सासरे) जुन्नरजवळील शिवनेरी किल्ल्याचे किल्लेदार होते. त्यांच्याजवळ जिजाबाईला ठेवून आश्रयाचे व संरक्षणाचे चांगले स्थान शहाजीने निवडले होते. या शिवनेरी किल्ल्यावर शिवाजीचा जन्म शुक्रवार, दि. १९ फेब्रुवारी १६३० (फालगुन वद्य तृतीया, शके १५५१) या दिवशी सायंकाळी सूर्यास्तानंतर झाला.

शिवाजीच्या जन्मतारखेबद्दल वाद होता. काही इतिहासकार १६२७, १६२८ शिवाजी जन्मवर्ष सांगतात. पण सर यदुनाथ सरकार, रियासतकार गोविंद सखाराम सरदेसाई आणि १९२० च्या अगोदरचे काही इतिहासकार यांचा अपवाद

वगळता, इतर सर्वच इतिहासकारांनी शिवजन्म वर्ष १५५१ च मानले आहे. शेजवलकर डॉ. बाळकृष्ण, य. दि. आपटे, दि. वि. काळे, वा. सि. बैंड्रे, ज. स. करंदीकर, महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार हे सर्वच इतिहासकार शिवाजी महाराजांचा जन्म शके १५५१ च्या फाल्गुन वद्य तृतीयेलाच झाला असे मानतात. ख्रिस्ती कालगणनेतही ही तारीख १९ फेब्रुवारी १६३० अशी येते. अलीकडे ब. मो. पुरंदरेसारखे शिवशाहीरही आणि इतर शिवचरित्रकारही हीच तारीख नोंदवतात. म्हणून १९ फेब्रुवारी १६३० लाच शिवाजी राजे जन्मले हे बरोबर आहे.

बालपण : शिवाजीच्या जन्माच्या वेळी शहाजी शिवनेरीला हजर नव्हते. शिवाजीची पहिली सहा-सात वर्षे शिवनेरी, पेमगिरी, माहुली, इत्यादी ठिकाणी गेली. शिवाजीच्या लहानपणीच्या लीलांचे परमानंद कवीने शिवभारतात वर्णन केले आहे. शिवाजीचे बालपण पुण्यातल्या लाल महालात गेले. मातोश्री जिजाबाईचे संस्कार या बालमनाला प्रेरित करीत राहिले. रामायण-महाभारताच्या कथांतून नीतिबाध होत राहिला. रामायणाच्या कथेतून, रामाच्या आदर्शातून, ‘आदर्श राजाविषयी’चा विचार स्पष्ट होत गेला. ‘लोककल्याणकारी राजा’ ही संकल्पना या बालमनातच कुठे तरी निश्चित रूप घेऊ लागली.

शिवाजीचे शिक्षण : शिवाजीच्या शिक्षणासंबंधी दोन मोठ्या इतिहासकारांनी फार मोठे गैरसमज निर्माण केले आहेत. शिवाजीच्या हस्ताक्षरातील अस्सल पत्र उपलब्ध झालेले नाही, या वस्तुस्थितीचा आधार घेऊन ग्रॅंट उफ व सर यदुनाथ सरकार या दोन इतिहासकारांनी ‘शिवाजी हा निरक्षर होता’, त्याला लिहिता-वाचता येत नव्हते, असे ठामणे प्रतिपादन केलेले आहे.

यण अलीकडे शिवाजी साक्षर होता. त्यांना लिहिता-वाचता येत होते, हे अनेक पुराव्यांनी सिद्ध झाले आहे. कर्वींद्र परमानंदांनी शिवभारतात ‘शिवाजी सहा वर्षाचा झाल्याबरोबर त्याच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली गेली होती. तो सहा वर्षाचा झाल्याबरोबर त्याला पंतोजीच्या मांडीवर बसवून अक्षरओळख करून दिली, असे स्पष्टपणे सांगितले आहे.

शिवाय शिवाजीचे वडील शहाजी राजे हे स्वतः विद्वान असून विद्वानांचा आश्रयदाता म्हणून त्यांचा लौकिक होता. शहाजी स्वतः संस्कृत भाषेत निष्णात होता. शिवपुत्र संभाजी हाही संस्कृतज्ञ होता. बुधभूषण हे त्याचे काव्य प्रसिद्धच आहे. शहाजी व संभाजी यांचे संस्कृत ज्ञान लक्षात घेतल्यावर शिवाजीला मराठीही लिहिता-वाचता येत नसावे, हे म्हणणे मनाला पटत नाही. शिवाजी संस्कृतप्रेमी होता, याचे अनेक पुरावे उपलब्ध आहेत. शिवाजीची मुद्रा संस्कृत भाषेत तयार केलेली आहे. शिवाजीने अनेक संस्कृत, मराठी

व हिंदी कर्वीना आश्रय दिला होता. शिवाजी साक्षरच नव्हे तर सुसंस्कृत होता व विद्या आणि कला यांना त्याने भरपूर आश्रय दिला होता.

शिवाजीला केवळ मराठी भाषाच नव्हे तर अनेक भाषा माहीत असाव्यात, असे दिसते. त्यांना फारशीचे ज्ञान होते. बालपणी एखादुसरे वर्ष बंगळूरुला गेल्यामुळे त्यांना कानडीचाही परिचय असावा असे वाटते. त्यांना हिंदूस्थानी व हिंदी भाषा येत होत्या. शिवाजी बहुश्रृत होता, याविषयी कोणालाच शंका नाही.

बौद्धिक शिक्षणाबरोबरच शारीरिक शिक्षण व लष्करी शिक्षण शिवाजीला मिळालेले होते. इंग्रज, डच, इत्यादी परकीय व्यापार्यांच्या कागदपत्रात शिवाजीने पत्र हातात घेऊन वाचून कारकुनाकडे दिले. शिवाजीच्या हस्ताक्षरातील पत्र राजापूरच्या अधिकाऱ्याकडे आले, शिवाजीने सही करून कागद दिले, इत्यादी अनेक उल्लेख उपलब्ध आहेत. शिवाजीची साक्षरता त्यावरून निश्चितपणे सिद्ध होते.

पुणे-सुपे जहागिरीची व्यवस्था व पुनर्व्यवस्था : इ.स. १६३६ च्या मोगल व आदिलशहा यांच्यामध्ये झालेल्या तहाने दक्षिणेत बराच काळ सुरु असलेला संघर्ष थांबला व शांतता निर्माण झाली. शहाजीच्या आग्रहाखातर विजापूर दरबारने शहाजीला पुणे व सुपे जहागिरी दिली. जहागिरी दिली पण आदिलशहाने लगेच शहाजीला कर्नाटकाच्या कामगिरीवर पाठविले. त्यामुळे पुणे व सुपे जहागिरीची व्यवस्था पाहण्यासाठी शहाजीला दुसरी व्यवस्था करणे भाग पडले. या कामगिरीवर त्याने दादोजी कोंडदेव या वृद्ध, अनुभवी, कर्तव्यगार, विश्वासू व चारित्र्यवान माणसाची नेमणूक केली. दादोजी कोंडदेव हा पुणे प्रांतातील पारस परगण्यातील मलठणचा कुलकर्णी होता. त्याच्या गावाजवळच हिंगणी, बेरडी, देऊळगाव, इत्यादी भोसल्यांची पाटीलकीची गावे होती आणि त्यातून या दोघांचा पिढीजात संबंध आला असावा असे दिसते. या जहागिरीबरोबरच शिवाजी व जिजाबाई यांची व्यवस्था पाहण्याचे कामही दादोजीवरच सोपवण्यात आले. या वेळी पुणे प्रांताची १६३० ते १६३६ या काळात झालेल्या सततच्या युद्धामुळे दुर्दशा झालेली होती. १६३०-३१ ला या प्रांतात मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यानंतर विजापूरचा वजीर मुरार जगदेव याने या प्रांतावर स्वारी करून धूळधाण उडविली होती.

या सान्या परिस्थितीतही दादोजी कोंडदेवासारख्या कारभास्याने जहागिरीतील अर्थव्यवस्था सावरली. रयतेला मदत दिली. शिवाजीसाठी एक वाडा बांधण्यासाठी जागा तयार करून एक नवी पेठ दादोजीने त्या ठिकाणी वसवली व त्या पेठेला शिवापूर हे नाव दिले. या गावाशेजारी मोठी आमराई लावून दादोजीने फळांची सुबत्ता केली. शिवापुरी आंबा बरेच दिवस पुणे पेठेत प्रसिद्ध होता.

पुण्याच्या लाल महालात शिवाजीचा पहिला विवाह झाला. फलटणच्या निंबाळकरांची सईबाई भोसल्यांची सून झाली.

जिजाबाई : शिवाजीची आई जिजाबाई ही शिंदखेडच्या लखूजी जाधवरावांची मुलगी. जिजाबाईला सहा मुले झाली, परंतु त्यातील शिवाजी व संभाजी हे दोनच वंशवर्धक झाले. इतर चारही मुले अल्पाशुषी ठरली. जिजाबाई ही स्वभावाने अत्यंत मानी, कर्तवगार व दोन्हीकडील घराण्याचा अभिमान बाळगणारी होती. ती वीरकन्या व वीरपती होती. जिजाबाई ही वृत्तीने अत्यंत धर्मिक प्रवृत्तीची होती.

१६३६ मध्ये पुण्याच्या जहागिरीमध्ये दादोजी कोंडदेवाच्या मार्गदर्शनाखाली या दोघांना (शिवाजी व जिजाबाई) ठेवण्यात आले. जिजाबाई राज्यकारभारातही थोडा भाग घेत असावी, असे उपलब्ध पुण्यावरून वाटते. कारभारी दादोजी कोंडदेव व नंतर शिवाजीही तिच्या शब्दाला मान देत असत. लोकहित दक्षता या गोष्टी शिवाजीला दादोजी कोंडदेव व जिजाबाई यांचेकडून शिकावयास मिळाल्या. शिवाजीमध्ये महत्वाकांक्षा निर्माण करण्यात व महत्वाकांक्षेची पूर्ती मुलगा करीत असताना त्याला प्रोत्साहन देण्यात तिचा फार मोठा वाटा आहे.

शिवाजीचा कार्यरंभ - पुणे जहागीर (१६४०) : शहाजी राजांनी पुणे जहागीर १६४०-४१ च्या दरम्यान शिवाजीकडे सुपूर्द्द केली. याच दरम्यान १६४१ - जिजाबाई व दादोजी यांच्याबरोबर बंगलोरला गेले. १६४२ च्या सुरुवातीस शहाजीने दादोजी कोंडदेवासह शिवाजी व जिजाबाईची रवानगी पुण्यास करून दिली. जहागिरीची व्यवस्था पाहण्यासाठी काही खास अनुभवी माणसे शहाजीने पुण्यास पाठविली. बाळकृष्णपंत मुजुमदार, सोनोपंत डबीर, रघुनाथ बळाळ, सबनीस, माणकोजी दहातोंडे, सरनोबत, शामराव निलकंठ यांची पेशवेपदी नेमणूक केली. हे सर्व अधिकारी दादोजी कोंडदेव व बाळ शिवाजीला प्रशासनामध्ये मदत करू लागले.

स्वराज्याची मुहूर्तमेढ (मावळ जिंकले) : सह्याद्रीच्या उत्तरणीवरचा मावळतीचा प्रदेश हा पुणे जहागिरीच्या अगदी लागूनच असलेला प्रदेश या मावळाचे देशमुखी बरेच पुंड होते. या मावळाच्या देशमुखांचा बंदोबस्त करून तो प्रदेश ताब्यात घेऊन शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवली. पुण्याजवळचे बारा मावळ आणि जुन्नरजवळचे बारा मावळ असे एकूण २४ मावळ होते.

मावळ प्रांताचे देशमुख हे म्हटले तर आदिलशाहीचे शेवटचे कारभारी होते. दादोजी कोंडदेवांनी व शिवाजी महाराजांनी या देशमुखांना प्रसंगी गोडीगुलाबीने आपल्याकडे बळविले. काहींना पराभूत केले. याचवेळी जीवास जीव देणारे मावळे शिवाजीस येऊन मिळाले. येसाजी कंक, जिवा महाला,

तानाजी मालुसरे, सूर्याजी मालुसरे, सूर्याजी काकडे, नारोजी नन्हेकर, बापूजी मुदगल, बाजी पासलकर, बाळाजी व चिमणाजी नन्हेकर, बाजी प्रभू देशपांडे अशी अठरा पगड जातीतील माणसे मावळातून राजांनी उभी केली. हे सारे मावळे स्वराज्य स्थापनेच्या कार्यातल्या सर्वांत महत्वाच्या मोहरा होत्या.

शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याचा श्रीगणेशा १६४५ च्या दरम्यान म्हणजेच वयाच्या १५ व्या वर्षी सुरु केला असे काही कागदपत्रांवरून दिसते. १६४४ ला शिवाजीने रोहिडा व तोरण किल्ला जिंकला व स्वराज्याचे तोरण बांधले. इतिहासाचार्य राजवाडे संपादित मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड १५ मध्ये रोहिड खोन्याचे दादाजी नरसप्रभू यांच्यासंबंधी तीन पत्रे उपलब्ध आहेत. ही पत्रे इ.स. १६४५ च्या एप्रिल-मे महिन्यातील आहेत. या पत्रात शिवाजी हजार-बाराशे मावळे घेऊन या भागात पुंडाई करतो व त्याला रोहिड खोन्याच्या देशमुखाची साथ आहे, असा उल्लेख आहे. पत्रातील मजकुराची विश्वसनीयता मानली तर शिवाजीचा स्वराज्य स्थापनेचा उद्योग १५ वे वर्षीच सुरु झाला असे दिसते. तसेच रोहिडेश्वराच्या मंदिरात स्वराज्य स्थापनेची शपथ याच वेळी घेण्यात आली असावी असे वाटते. या उद्योगाचे वेळी दादोजी कोंडदेव ह्यात होते. पुढे त्यांचा मृत्यू ७ मार्च १६४७ ला झाला व त्यानंतर लवकरच स्वराज्य स्थापनेचे प्रयत्न शिवाजीने स्वतःच्या हिंमतीवर व जबाबदारीवर सुरु केले.

कोंडाणा आणि पुरंदर जिंकला : शिवाजीने मार्च १६४८ ला कोंडाणा किल्ला जिंकून घेतला. शिवाजीने पुरंदर किल्ल्यावरील सरदार फतेखान याचा पराभव केला व आपल्या नूतन स्वराज्याचे संरक्षण केले. हा किल्ला शिवाजीने इ.स. १६४७ च्या ऑक्टोबरमध्ये दिवाळीला आपल्या ताब्यात घेतला. तसेच तोरणा व मुरुंबदेव हे किल्ले शिवाजीने जिंकले. मुरुंबदेव किल्ल्याचे यानंतर त्याने नामांतर करून नवीन नाव 'राजगड' असे ठेवले व याच नावाने यानंतर हा किल्ला इतिहासात प्रसिद्ध आहे. या बळकट किल्ल्यावर पुढे शिवाजीने आपली राजधानी केली. इ.स. १६६९ पर्यंत म्हणून त्यांनी या किल्ल्याचा वापर केला.

याच काळात २५ जुलै १६४८ ला शहाजीला विजापूर दरबारकडून अटक करण्यात आली. महाराष्ट्रात शिवाजीने आदिलशाही प्रदेश जिंकण्याचे सत्र सुरुच ठेवले होते. पुढे १६ मे १६४९ ला शहाजीची सुटका करण्यात आली.

प्रशासन व न्यायव्यवस्था : आपल्या प्रदेशात कारभार करीत असताना न्यायदानाच्याबाबतीत शिवाजी अतिशय चोख वागत असे. याबाबतीत दादोजी कोंडदेवांचा आदर्श त्याने आपल्यापुढे ठेवला होता. सुरुवातीच्या काळात घडलेली एक घटना यादृष्टीने पाहण्याजोगी आहे. खेडेबारे तर्फमधील रांझे या गावचा बावाजी भिकाजी गुजर हा पाटीलकी करीत

असताना त्याने बदअंमल केल्याची तक्रार परगण्याच्या देशमुख-देशपांडचांनी शिवाजीकडे आणली. शिवाजीने या सर्व प्रकरणाची कसून चौकशी केली. चौकशीअंती बावाजी भिकाजी पाटलाच्या हातून गुन्हा घडला, ही गोष्ट खरी ठरली. गावच्या पाटलाने लोकांची व्यवस्था पाहावयाची व त्यांना न्याय द्यायचा त्या ऐवजी त्याने प्रजेशी बदकर्म करावे ही गोष्ट शिवाजीला फार लागली. त्याने बावाजी पाटलाची पाटीलकी जप्त करून त्याचेकडून दंड घेतला व बदकर्मबद्दल त्याचे हातपाय तोडून टाकले. बावाजी पाटलाला मूलबाळ नसल्याने त्याच्या भावकीतील सोनाजी गुजरास रांझे गावची पाटीलकी सरकार खर्चासाठी २०० होन घेऊन दिली. या प्रकरणात शिवाजीने केलेल्या दोन गोष्टी महत्वाच्या आहेत. प्रजेशी बदकर्म करणाऱ्या सरकारी अधिकाऱ्यावर चांगली जरब बसविली. त्याच्बरोबर त्याचे हाल होऊ नयेत म्हणून त्याला अशा स्थितीत सांभाळणाऱ्या माणसाला पाटीलकीचे वतन दिले.

शिवाजीची मुद्रा : इ.स. १६३६ मध्ये कर्यात मावळचा पोटमोकासा शहाजीने शिवाजीच्या नावाने करून दिला व राज्यकारभारत त्याचे नाव गोवले. शिवाजी या प्रदेशाचा कारभार ६४५ पूर्वीपासूनच करू लागला. इ.स. १६४६ च्या जानेवारीचे त्याच्या स्वतःच्या मुद्रेचे एक पत्र उपलब्ध झाले आहे. ही मुद्रा पुढच्या काळातही शिवाजीने वापरली आहे. शिवाजीच्या स्वराज्य स्थापनेची व विकासाच्या कल्पनेची मुहूर्तमेढ या मुद्रेत स्पष्ट दिसते. ही मुद्रा संकृत भाषेत आहे, हेही या मुद्रेचे एक वैशिष्ट्य आहे.

‘प्रतिपञ्चंद्रेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता ।

शाहसुनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते’ ॥

भावार्थ : ‘शहाजीचा पुत्र जो शिवाजी, त्याची ही मुद्रा आहे (शुद्ध पक्षातील) प्रतिपदेच्या चंद्रलेखेप्रमाणे (दिवसेंदिवस) वाढत जाणारी व विश्वातील सर्वांना मान्य होणारी ही मुद्रा, सर्वांच्या कल्याणासाठी शोभत आहे’. लोककल्याणाचाही वसा या राजमुद्रेतून स्पष्ट होतो. हे राज्य व्हावे, ही श्रींची इच्छा, हे श्रींचे अधिष्ठान येथे दिसते. ही मुद्रा अत्यंत सार्थ अशी आहे.

शिवाजीने जावळी प्रांत जिंकला (१६५६) : जावळीचा सुभेदार चंद्राव मोरे हा आदिलशाहीचा जुना सरदार. तो शिवाजी राजे भोसलेंना मान्यता देण्यास तयार नव्हता. म्हणून शिवाजीने चंद्राव मोरेच्या जावळी प्रांतावर १५ जानेवारी, १६५६ ला हल्ला करून जावळी काबीज केली. तेथील चंद्राव मोरे आपल्या बायका-मुलांसह रायरी (रायगड) किल्ल्यावर पळून गेला. शिवाजीने या वेळी जावळीला स्वतः २-२ ॥ महिने मुक्काम करून जावळी प्रदेशाची व्यवस्था

लावली. जावळीच्या हक्कदारांपैकी प्रतापराव मोरे पळून विजापूरला गेला व अफळलखानाबरोबर परत वाईला आला होता. शिवाजीने पाठोपाठ जाऊन रायरीला वेढा घातला. सिलीमकर देशमुखाच्या मध्यस्थीने करार झाला व रायरी किल्ल्यासह सर्व जावळी प्रांत शिवाजीच्या ताब्यात आला. याच वेळी चंद्राव मोरे मारला गेला असावा (१६५६ मे). मे महिन्यात रायरी शिवाजीच्या ताब्यात आली. पुढे १६६९ नंतर याच रायरीचे रायगड असे नामाधिकरण करून शिवाजीने स्वराज्याची राजधानी केली. चंद्रावाची बाजी व कृष्णाजी ही दोन्ही मुले शिवाजीच्या कैदेत होती पण नंतर फंदाफितुरी केली म्हणून त्यांना देहांत शासन देण्यात आले. चतुर्बंट, जोहर खोरे, शिवथर खोरे, इत्यादी जावळीचा प्रदेश पुढे शिवाजीने काबीज केला.

जावळी विजयाचे परिणाम : जावळी विजयाचे अतिशय दूरगामी परिणाम शिवाजीच्या जीवनावर झालेले पुढील इतिहासावरून स्पष्ट होते. आपणाला न मानणाऱ्या व विरोध करणाऱ्या माणसाशी आपण कसे वागणार, याची चुणूकच या निमित्ताने शिवाजीने सर्वांना दाखविली. स्वराज्याला केलेला विरोध व शत्रूशी हातमिळवणी या गोष्टी कधीही सहन केल्या जाणार नाहीत व या गोष्टी घडून आल्यास अत्यंत कडक शासन केले जाईल, हेच या कृतीने शिवाजीने स्पष्ट करून दाखविले.

जावळीचे मोर्चांचे राज्य अनेक खोर्चावर पसरले होते. ते सर्व राज्य शिवाजीच्या ताब्यात आल्याने शिवाजीचा मुलूख खूपच विस्तारला गेला. सातारा जिल्ह्याच्या सरहदीवरून हे राज्य कोकणात उत्तरत असल्याने हा सर्व जंगलाने व्याप्त व समृद्ध प्रदेश शिवाजीच्या स्वाधीन झाला.

शिवाजीच्या दक्षिणेकडील व पश्चिमेकडील राज्याच्या प्रदेशात जाणारी वाट पूर्वी जावळी राज्यामुळे कुंठित झाली होती. आता जावळी प्राप्तीमुळे दक्षिणेकडे व पश्चिमेकडे जाण्याचे दरवाजे खुले झाले. राज्यवृद्धीपेक्षाही स्वराज्य संरक्षणाच्या दृष्टीने या मुलुखाला विशेष महत्व होते. रायरी वासोटा इत्यादी दुर्गम व सुरक्षित किल्ले या प्रवेशात असल्यामुळे या प्रदेशाला लष्करी दृष्टीने एक आगळेच महत्व होते. देशातून कोकणात जाण्याचे घाटमार्ग व खिंडी ताब्यात आल्याने वाहतुकीवर व व्यापारावर नियंत्रण बसवता आले व उत्पन्नाचा एक नवा मार्ग खुला झाला. आता शिवाजीची हद थेट समुद्राला जाऊन भिडली. यामुळे परक्या सागरी सत्तांशी (इंग्रज, पोतुर्गीज, डच, इत्यादी) त्याचा संबंध आला. समुद्राचे व नाविक दलाचे महत्व ओळखणारा दूरदर्शी राजा म्हणून आपण शिवाजीला मानतो. नाविक दलाची उभारणी करण्याची कल्पना शिवाजीला या वेळी आली. जावळीच्या राज्यात पिठ्यान्-पिठ्यांची संपत्ती साठलेली होती, ती सर्व संचित संपत्ती

या वेळी शिवाजीच्या ताब्यात आली. याच पैशांच्या जोरावर त्याने सैन्य वाढविले व संरक्षण व्यवस्था अधिक मजबूत केली. पारघाट व रणतोंडी घाट सुसंरक्षित राहावा म्हणून घाटाच्या टोकावर प्रतापगड हा नवीन किल्ला बांधण्याचे काम मोरोपंत पिंगळ्यांवर सोपविले. प्रतापगड किल्ल्यावर भवानी मातेचे मंदिर उभारले व दर्शनाची सोय करून घेतली. जावळी विजयाने शिवाजीची किर्ती सर्वत्र पसरली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) शिवनेरी किल्ल्यावर शिवाजी महाराजांचा जन्म १९ फेब्रुवारी १६३० रोजी सूर्यास्तानंतर झाला. ( )
  - (२) शिवाजीच्या प्रभावी कार्याचे मूल्यमापन करताना युरोपियनांनी शिवाजीची तुलना सिंकंदर व ज्युलियस सिङ्गरसारख्या थोर पुरुषांबरोबर केली. ( )
  - (३) शिवाजीला अनेक भाषा अवगत होत्या. ( )
  - (४) मावळांच्या देशमुखांचा बंदोबस्त करून तो प्रदेश ताब्यात घेऊन शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवली. ( )
  - (५) जावळीच्या विजयाने शिवाजी महाराजांच्या मुलखाचा मोठा विस्तार झाला. ( )
  - (६) आपल्याप्रदेशात कारभार करताना न्यायेदाताबाबत शिवाजी काटेकोर नव्हता. ( )
  - (७) सरकारी अधिकाऱ्यांवर शिवाजीचे नियंत्रण नव्हते. ( )
  - (८) चंद्रराव मोरेने शिवाजी राजे भोसलेना मान्यता दिली. ( )

रोहिडा किल्ला घेतला (१६५६) : शिवाजीने रोहिडा किल्ला १६५६ च्या मध्याला किंवा थोडा नंतर घेतला असावा. हा किल्ला ताब्यात घेण्यासाठी बांदल देशमुखाशी शिवाजीला हातघाईची लढाई करावी लागली. या लढाईत कृष्णाजी बांदल हा ठार झाला. पुढे इतिहासात प्रसिद्धीस आलेला बाजी प्रभू देशपांडे हा या वेळी बांदलाकडे कारभारी होता. नंतर शिवाजीने बाजी प्रभू व इतर बादलाचे नोकरचाकर आपल्याकडे घेतले. स्वराज्य स्थापनेच्या कार्यात त्यांना सामावून घेतले. यामुळे शिवाजीचे पारडे बेरेच जड झाले.

सुपे काबीज (१६५६) : शहाजीच्या पुणे-सुपे जहागिरीपैकी सुपे प्रांत व जवळपासचा प्रदेश संभाजी मोहिते यांच्या ताब्यात होता. हा संभाजी शहाजीच्या

दुसऱ्या बायकोचा, तुकाईचा भाऊ. तो शिवाजीला मुळीच जुमानीत नसे. त्याचा सुप्याचा कारभार लोकांना फारच जाचक ठरला होता. इ.स. १६५६ च्या ऑक्टोबर महिन्याच्या अखेरीस कोणत्या तरी मिषाने तो संभाजीला भेटावयास गेला. संभाजीला अटक करून तेथील १०० घोडे, विपुल द्रव्य व इतर अवांतर चीजवस्तू त्याने या वेळी आपल्या ताब्यात घेतल्या. संभाजी मोहितेस शिवाजीने शहाजीकडे कर्नाटकात पाठविले व सुप्याचा प्रदेश आपल्या राज्यास जोडून घेतला.

बांदल, मोरे व सुप्याचे मोहिते या सर्वांना युद्धात पराभूत करूनच शिवाजीला आपला अंमल बसवावा लागला, आपले कार्य साधावे लागले. अशा रितीने १६५६ पर्यंत जहागिरीचे रूपांतर हव्यहळू स्वराज्यात शिवाजीने केले. मावळ, जावळी, सुपे प्रांत जिंकून आपले सामर्थ्य, लष्कर व प्रदेश शिवाजीने वाढवला.

शिवाजी महाराजांच्या हालचाली व विजय (१६५६ ते १६७४) : शिवाजी महाराजांनी जावळी जिंकल्यानंतर स्वराज्याचा विस्तार चोहोबाजूने सुरु झाला. आदिलशाही सरदार व मोगल सरदारचा पराभव शिवाजी महाराजांनी केला. १६७४ ला म्हणजे राज्यारोहणापर्यंत त्यांनी अनेक मोहिमा काढल्या व त्या यशस्वी केल्या. त्यांचा थोडक्यात वृत्तांत पुढीलप्रमाणे -

अफळलखान वध (१० नोव्हेंबर १६५९) : महाबलाळच आदिलशाही सरदार शिवाजी महाराजांना ठार मारण्यासाठी वाई प्रांतात आपल्या प्रचंड सैन्यानिशी आला. अफळलखान हा विजापूर दरबाराच्या नोकरीतला, एक नाव कमावलेला सरदार होता. मोगलांविरुद्ध झालेल्या लढ्यातून त्याने आपले शौर्य आणि क्रौर्य चांगले दाखवून दिले होते.

अफळलखान आपल्या प्रचंड सैन्यासह विजापूरातून निघाला. मराठ्यांवर चालून जाताना त्याला दोन गोष्टी साध्य करावयाच्या होत्या. मिळेल तेवढी संपत्ती त्याला लुटायची होती आणि दुसरे म्हणजे शिवाजीला जिवंत किंवा ठार मारून पकडून विजापूरला न्यायचे व या नवीन उदयास येऊ पाहत असलेल्या मराठा स्वराज्याचा शेवट करावयाचा.

शिवाजी-अफळलखान यांची भेट १० नोव्हेंबर १६५९ ला झाली. या भेटीत शिवाजीला ठार मारण्याचा अफळलखानचा प्रयत्न अयशस्वी झाला तर शिवाजी महाराजांनी खानाला आपल्या वाघनखाच्या साहाय्याने घायाळ केले व अफळलखानाला ठार मारले. स्वराज्यावरील एक महाभयंकर संकटाचा शेवट झाला. खानाचा हेतू शिवाजीला दगाफटका करावयाचा होता. स्वरक्षणार्थ आणि अत्यंत प्रसंगावधान राखून टाकलेले पाऊल म्हणून सर्वच इतिहासकार

अफझलखान प्रकरणात शिवाजीच्या कार्याची महती गातात तर सर जदुनाथ सरकार लिहितात, 'Dimond Cuts Dimond' 'हिन्याने हिरा कापला'. अफझलखान प्रकरणात शिवाजीला दोष देता येणार नाही.

अफझलखान प्रकरणाचे महत्त्व : अफझलखानचा वध ही शिवाजीच्या आयुष्यातील अनेक दृष्टीने एक अतिशय महत्त्वपूर्ण अशी घटना आहे. शिवाजी मरणातून वाचला आणि पुढील स्वराज्याच्या कामगिरीचे नेतृत्व करायला शिल्लक राहिला, हेच आधी महत्त्वाचे. पण तो नुसता राहिला नाही तर आता दसपटीने मोठा होऊन भारतीय राजकारणात वाबरू लागला. त्याच्या मुत्सदेगिरीची आणि शिपाईगिरीची फार वाहवा झाली. त्याच्याबद्दलचा दरारा विलक्षण वाढला. अफझलखानाला साहाय्य करणाऱ्या खोपडे या मराठ्याचे हातपाय तोडून फितुरीची आणि बेइमानीची काय गत होईल, हे दाखवून स्वकियांवरही त्याने चांगला वचक बसविला. अफझलखानाच्या वधाने शिवाजीचे राजकीय वजन आणि नैतिक उंची चांगली डोळ्यात भरण्यासारखी वाढली. मराठी स्वराज्य चांगले दहा पावले पुढे गेले. आदिलशाही सुलतानाच्या प्रचंड सामर्थ्याला तडे गेले.

या अफझलखानाच्या मोहिमेनंतर झालेल्या रणधुमाळीत शिवाजी राजाने चंदनगड, वंदनगड, वसंतगड, पन्हाळगड, रांगणागड, खेळणागड असे काही किल्ले जिंकले. २८ नोव्हेंबर १६५९ मध्ये कोल्हापूर प्रांत व पन्हाळगड शिवाजीने जिंकून घेतला.

विजापूरच्या आदिलशाही फौजांना पराभूत केल्यानंतर ५,००० घोडेस्वारांची तरबेज अशी तुकडी नेताजी पालकरच्या नेतृत्वात कोल्हापूर-सोलापूर परिसरात कार्यरत राहिली. शिवाजी राजे स्वतः या वेळी कोल्हापूर-मिरजेच्या परिसरात होते.

सिद्धी जोहरचा पन्हाळ्यास वेढा व शिवाजीची सुटका (१३ जुलै १६६०) : अफझलखानाच्या वधानंतर आदिलशाहाने आपला दुसरा बलांच्या सेनानी सिद्धी जोहर यास शिवाजी विरुद्ध मोठी फौज घेऊन रवाना केले. १६६० च्या मार्चमध्ये शिवाजी पन्हाळ्यास जाऊन राहिला. सिद्धी जोहरच्या नेतृत्वाखाली २०,००० घोडेस्वार, ३५,००० पायदळ आणि प्रचंड शस्त्रसाठा होता. सिद्धी जोहरने पन्हाळ्यास वेढा दिला.

शिवाजीने नेमकी १३ जुलै १६६० ची पावसाळी अंधारी रात्र निवडली. निवडक १००० मावळ्यांसह शिवाजी पन्हाळ्याहून विशालगडला निसटला. वाटेत खिंडीत बाजीप्रभू देशपांडे याने आपली आत्महती देऊन शिवाजी महाराजांची सेवा केली. परत एकदा आदिलशाहाचा बडा सरदार सिद्धी जोहर हा शिवाजीस पकडू शकला नाही. शिवाजी सुखरूपणे

विशालगडला १३ जुलै १६६० ला पोहोचला. १४ जुलै १६६० ला पावनखिंडीत आदिलशाही सैन्याविरुद्ध लढत असताना बाजीप्रभूचा मृत्यु झाला.

इतर विजय व विवाह : १० जानेवारी १६५७ ला शिवाजीचा सकवारबाईशी विवाह झाला. तर पुढे ८ एप्रिल १६५७ ला त्यांचा काशीबाईशी विवाह झाला. १४ मे १६५७ ला सईबाईच्या पोटी पुरंदरावर संभाजीचा जन्म झाला. त्याच वेळी ३१ जुलै १६५७ ला दंडाराजपुरी, २४ ऑक्टोबर १६५७ ला कल्याण-भिंवंडी स्वराज्यात दाखल, ९ जानेवारी १६५८ ला कोकणातील माहुलीचा किल्ला घेतला, ५ फेब्रुवारी १६५८ ला कांगोरी भोरप, तुंग, तिकोना किल्ले काबीज केले आणि ५ सप्टेंबर १६५९ ला सईबाईचे (शिवाजीची पहिली राणी) दुःखद निधन झाले. अशा ह्या खाजगी आयुष्यात चढ-उतार होत असतानाच शिवाजीने अफझलखानाला मारले, सिद्धी जोहरचा वेढा परतवून लावला आणि १६६० नंतर मोगल सैन्य शिवाजीवर चालून आले.

शाहिस्तेखानाची स्वारी (१६६० ते १६६४) : इ.स. १६५८ च्या जुलै २१ ला औरंगजेब सिंहासनावर बसला आणि दक्षिणेत शिवाजीचा बंदोबस्त करण्याकरिता शाहिस्तेखान ह्या शूर सेनापती, अनुभवी शासक, थोर मुत्सदी यास दक्षिणेत पाठविले. एप्रिल १६६० मध्ये शाहिस्तेखान आपल्या प्रचंड सैन्यानिशी अहमदनगरमार्गे दौँड-बारामतीवरून पुण्याकडे निघाला. सासवडहून शाहिस्तेखान पुण्यात ८ मे १६६० ला आला.

शाहिस्तेखानावर छापा (५ एप्रिल १६६३) : शिवाजी राजांचे हेर शाहिस्तेखानाच्या बारीकसारीक हालचालींवर लक्ष ठेवून होतेच. शिवाय लाल महालातच शाहिस्तेखानाचा मुक्काम असल्याची माहिती हेरांनी आणली होती. लाल महालातच शिवाजीचे बालपण गेल्यामुळे सर्व वाटा माहीत होत्या.

५ एप्रिल १६६३ च्या मध्यरात्री शिवाजी राजांसह ४०० मावळे तयारीत होते. या ४०० मावळ्यांची विभागणी दोन गटांत झाली. बाबाजी मुदगालच्या नेतृत्वात एक तुकडी देण्यात आली. दुसरी तुकडी राजांच्या नेतृत्वात कार्यरत झाली. स्वयंपाकखान्यापासून जवळच शाहिस्तेखानाचा शयन महाल होता. राजांनी विटा काढून शाहिस्तेखानाच्या शयन महालात येऊन पोहोचले. गडबडीत शाहिस्तेखान जागा झाला. समोर शिवाजी उभा. प्राणावर बेतले ते बोटावर निभावले. खान जीवाच्या आकांताने सटकला. त्याच्या बोटावर वारं झाला. त्याची बोटे कापली गेली. अंधाराचा फायदा घेऊन खान निसटला. शेकडो मोगल सैनिक मारले गेले. शाहिस्तेखानाचा मुलगा अब्दुल फतेहखानही मारला गेला. आता जास्त वेळ येथे थांबणे धोक्याचे आहे, हे ओळखून जांनी साच्या

मावळ्यांना एकत्रित केले आणि ते महालातून बाहेर पडले. राजे आपल्या सर्व सैनिकांसह सिंहगडच्या रोखाने निघाले. मोगल सैन्यास हुलकावणी देण्यासाठी मराठ्यांनी कात्रज घाटात मशालीची रांगच लावून ठेवली आणि नेमके तसेच झाले. कात्रज घाटातून मराठ्यांचे सैन्य चालले आहे असे समजून खानाचे सैन्य कात्रज घाटाच्या दिशेने गेले आणि फसले. शिवाजी आपल्या सैनिकांसह सुखरूप सिंहगडावर पोहोचले. मोगल सैन्याची पूर्णपणे फटफजिती झाली. या हल्ल्याने मराठ्यांबद्दल एक प्रकारची दहशतच मोगली छावण्यांत पसरली. मोगलांची आणि त्यांच्या छावण्यांची नाचककी झाली. म्हणूनच शिवाजीची ही शाहिस्तेखानावरील स्वारी अनेक अर्थाने महत्वाची ठरली.

शाहिस्तेखानावरील या हल्ल्याने मराठ्यांची आणि विशेषत: शिवाजीची प्रतिष्ठा वाढली, दरारा वाढला. मोगल सैनिकांना त्याची भीती वाढू लागली. आलमगीर औरंगजेबाची तर तळपायाची आग मस्तकाला भिडली. शाहिस्तेखानाने मोगलांची इज्जत पाण्यात मिळवली होती. त्याला शिक्षा म्हणून बंगालच्या सुभेदारीवर पाठविण्यात आले.

सुरतेवर स्वारी (६ जानेवारी १६६४) : मराठे-मोगल संघर्षातील दुसरी महत्वाची घटना म्हणजे सुरतेची लूट होय. शिवाजीचे लक्ष सुरतेकडे गेले. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्याला सुरतेतील संपत्ती हवी होती. सुरत हे त्या काळी अत्यंत भरभराटीचे शहर असून पश्चिम किनाऱ्यावरील व्यापाराचे नाक होते, धनाढ्य व्यापाच्यांचे आगर होते. अमाप संपत्ती तेथे होती. शहर संपन्न होते पण त्यास संरक्षण व्यवस्था बिलकूल नव्हती. शहराभोवती तटबंदीदेखील नव्हती; म्हणून शत्रुसैन्याला तेथील बाजारपेठा लुटणे सोपे होते.

शिवाजीने आपल्या सैन्यासह (६ डिसेंबर १६६३) राजगड सोडला. ६ जानेवारी १६६४ रोजी मराठी सैन्य सकाळी ११ वाजता सुरतेच्या बन्हाणपूर दरवाज्यापाशी आले. तेथे शिवाजीसाठी तंबू उभारण्यात आला. बुधवार ते रविवार दि. ६ ते १० जानेवारीपर्यंत शिवाजीचे सैन्य लूट जमा करीत होते. शिवाजीस २८ शेर वजनी मोती, जडजवाहीर, हिरे, माणिक, पाचू वझेतर सोनेनाणे खूपच मिळाले. शिवाजीने जवळजवळ १ कोट रुपये वसूल करून दि. १० जानेवारीस सुरतेतून काढता पाय घेतला. सुरत लुटल्याची बातमी औरंगजेबास लाहोर येथे समजली. सुरत बेचिराख झाले होते.

मिर्झा राजा जयसिंगाची स्वारी आणि पुरंदरचा तह (१४ जून १६६५) : मिर्झा राजा जयसिंग हा दिल्लीच्या मोगल दरबाराला एक मुत्सदी आणि अत्यंत कर्तव्यार असा सरदार, अनेक लढ्यांत त्याने पराक्रम गाजवलेला. शूर सेनापती त्याची ख्याती. औरंगजेब आलमगिराच्या खास रुपानी ही जयसिंगचा दबदबा होता. शिवाजीच्या

वाढत्या सामर्थ्याला आळा घालण्यासाठी औरंगजेबानेच जयसिंगला नामजाद केला. ९ जानेवारी १६६४ ला १४ हजारांचे सैन्य घेऊन तो दिल्लीहून निघाला. १० फेब्रुवारीला औरंगजेबादला पोहोचला. पुढे सासवड या ठिकाणी मुख्य छावणी केली. पुरंदर किल्ल्यास मोगली फौजेने वेढा दिला. पुरंदरवरील पराक्रमी मराठा सरदार मुरारबाजी होता. त्याने शर्थीने किल्ला लढविला; पण व्यर्थ. किल्ला मोगलांच्या ताब्यात जाण्याची शक्यता असल्याने शिवाजीने धूतपणे वागून तहाची बोलणी सुरु केली. शेवटी शिवाजी-जयसिंग भेट ठली. ९ जून १६६५ रोजी भेट झाली. या भेटीअंती मोगल-मराठे यांच्यात तह करण्याचे ठरले. १४ जून १६६५ रोजी हा तह ठरला. ज्याला पुरंदरचा तह म्हणतात.

पुरंदरचा तह हा मोगल-मराठे संघर्षातील एक महत्वपूर्ण टप्पा. मोगलांचे शस्त्र सामर्थ्य दर्शविणारा आणि शिवाजीच्या मुत्सदेगिरीचं प्रत्यंतर देणारा. या तहान्वये शिवाजीने मराठी मुलखातील २३ किल्ले आणि त्या किल्ल्यांच्या परिसरातील चार लाख होन शेतसारा असलेला मुलूख मोगलांच्या स्वाधीन केला. मोगलांनी शिवाजीच्या ताब्यातील १२ किल्ल्यांना मान्यता दिली. मोगल-मराठा संघर्ष संपुष्टात यावा असे ठरले. शिवाजीने मोगलांना दक्षिणेत मदत करावी व मराठा-आदिलशाही संघर्षात विजापूरच्या राज्यातला तळकोकण व बालाघाट मराठ्यांनी जिंकल्यास त्याचा मोबदला म्हणून चाळीस लाख रुपये शिवाजीने मोगलांना द्यावेत, इत्यादी अटी तहात होत्या.

मराठी मुलखाचा विध्वंस थांबविण्यासाठी तह करावा, असे शिवाजीला वाटले. यात शिवाजीचा धूतपणाही दिसतो.

शिवाजीची आग्रा भेट (१६६६) : पुरंदरच्या तहानंतर मिर्झा राजा जयसिंगाने, शिवाजी राजांनी एकदा आलमगीर बादशहास भेटावे असा आग्रह धरला. ५ मार्च १६६६ रोजी शिवाजी राजे आगच्याला निघाले. दोन महिने सतत प्रवास करून १२ मे १६६६ रोजी शिवाजी आग्रा शहरात प्रवेशले. तेथे शिवाजी-रामसिंग भेट झाली. १२ मे १६६६ रोजी शिवाजीचे औरंगजेबाच्या दरबारात आगमन झाले. त्यांची भेट झाली. पण नंतर औरंगजेबाने शिवाजीला मागच्या रांगेत उभे करून शिवाजीचा अपमान केला. नंतर शिवाजीला २५ मे १६६६ रोजी कैदेत ठेवले. शेवटी शिवाजी महाराज आपला पुत्र संभाजीसह २७ ऑगस्ट १६६७ ला आगच्याहून कैदेतून निसटला आणि २५-३० सप्टेंबर १६६७ ला शिवाजी राजगडास पोहोचला.

आगच्याहून आल्यावर शिवाजीचा विजय (१६६६-१६७४) : आगच्याहून सुटून आल्यानंतर शिवाजीने पुरंदरच्या तहात गेलेले किल्ले परत जिंकून घेतले. विजापूरकांचा प्रांत जिंकला. शिवाजीने नोव्हेंबर १६६७ ला बाट देशावर हल्ला

केला. काही दिवसांनी ४ फेरुवारी १६७० ला तानाजीने सिंहगड घेतला. ऑक्टोबर १६७० ला शिवाजीने सुरतेवर दुसऱ्यांदा हल्ला करून संपत्ती लुटली. ऑक्टोबर-नोव्हेंबर १६७० ला शिवाजीने च्यंबकगड, अलंगकुलंग, अहिवंतगड, अचलगड, इत्यादी किल्ले जिंकून घेतले. ५ जानेवारी १६७१ सालहेरचा किल्ला काबीज केला. ८ मार्च १६७३ ला पन्हाळा शिवाजीच्या ताब्यात परत आला. मार्च १६७३ ला कराड, चंदनवंदन, नांदगिरी, कोल्हापूर, परळी, इत्यादी किल्ले शिवाजीच्या ताब्यात आले. २४ फेरुवारी १६७४ ला नेसरीची लढाई झाली. त्यात प्रतापराव गुजराचा मृत्यू झाला. नंतर ८ एप्रिल १६७४ ला हंसाजी मोहिते यास 'हंबीरराव' किंताब देऊन शिवाजीने मुख्य सेनापती पद त्यास दिले. अशा रितीने शिवाजीने पुरंदरच्या तहात गमावलेले सर्व किल्ले व प्रांत १६७४ ला जिंकून मराठी स्वराज्य भक्कम पायावर उभे केले व अधिकृतरित्या 'छत्रपती पद' धारण करण्यासाठी 'राज्यारोहणा'ची तयारी सुरु केली. पण त्यापूर्वी शिवाजी महाराजांच्या पाश्चात्य सत्तेशी आलेला संबंध थोडक्यात पाह.

शिवाजी महाराज आणि इंग्रज-डच-पोर्टुगिज : भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर इंग्रज, डच, पोर्टुगिज सत्तेची सत्तास्थाने शिवाजीच्या उदयाच्या वेळी अस्तित्वात होती. त्या तिन्हीही सत्तेशी व सिद्धीशी शिवाजी महाराजांचा संघर्ष १६६० पासून ते त्यांच्या निधनापर्यंत चालूच होता. राजापूरच्या इंग्रजांनी शिवाजीविरुद्ध १६६० ला पन्हाळ्याच्या वेढ्याच्या वेळी सिद्धी जोहरला मदत केली. त्याचा राग शिवाजीला आला आणि त्याने १६६१ ला राजापूरची इंग्रजांची वखार लुटली. नंतर सात इंग्रज अधिकाऱ्यांना कैद करून दोन वर्षे तुरंगात टाकले. पुढे सुरतेच्या लुटीच्या वेळी (१६६४) परत इंग्रज शिवाजीचा संबंध आलेला आहे. ६ जानेवारी १६६४ ला सुरतेच्या इंग्रज अधिकाऱ्यांना शिवाजीने अटक केलेली आहे. डिसेंबर १६६४ ला शिवाजीने वेंगुल्याची डच वखार लुटली, किनाऱ्यावरील ८-१० बंदरे ताब्यात घेतली, सुवर्ण दुर्ग बांधला. पूर्वी १६६५ मार्चला विजय दुर्ग्ही जिंकलेला होता. तसेच ८ ते १९ मार्च १६६८ ला पोर्टुगिजांची शरणागती. कारण शिवाजीने त्यांना नोव्हेंबर १६६७ पासून बाट देशावर स्वारी करून त्यांची ताकद कमी केली होती. भीतीने नोव्हेंबर १६६८ रोजी राजापूरला फ्रेंच व्यापारी शिवाजीच्या भेटीस आला होता. थोडक्यात, परदेशी सत्ता इंग्रज, फ्रेंच, डच, पोर्टुगिज यांनी शिवाजीची योग्यता व महत्व ओळखून मराठी स्वराज्याशी सलोख्याचे व मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करण्याचे सुरु केले होते म्हणून १६७४ वर्ष हे शिवाजीच्या राज्याभिषेकास अनुकूल होते.

शिवराज्याभिषेक : मध्ययुगीन इतिहासातील कलाटणी देणारी महत्वपूर्ण घटना (६ जून १६७४) : १६७३-७४ च्या दरम्यान शिवाजीचे राज्य बंहुतांश निर्धोक्त बनले व पूर्ण स्वराज्याची स्थापना झाली. शिवाजी राजाविषयी एक वचक निर्माण झाला होता. दक्षिण भारतातल्या राजकारणात, छत्रपती शिवाजी हे नाव म्हणजे एक प्रचंड सामर्थ्य बनले. मराठी स्वराज्य अस्तित्वात आले, हे जरी खेरे असले तरी त्याला स्वतंत्र सार्वभौम सत्तेचे स्वरूप अजून मिळाले नव्हते. पूर्वीचे जहागिरदार, वतनदार, सरंजामदार अजूनही शिवाजी राजांना राजा मानावयास तयार नव्हते.

राज्याभिषेकाची आवश्यकता : लोकांचा राजा म्हणून रयतेने स्वीकारले होते. त्या छत्रपती शिवाजीनीही आता राज्याभिषेक समारंभ साजरा करावा व राज्याभिषिक्त राजा बनावे, अशी मागणी होऊ लागली. राज्याभिषेकानंतर महाराज इतर सुलतानांशी बरोबरीच्या नात्याने वागू शकणार होते. राजकीयदृष्ट्या असे स्वतःच्या राज्याचे स्वतंत्र अस्तित्व उद्घोषित करणे अगत्याचे होते. महाराष्ट्रातील वतनदार, जहागिरदार यांनी शिवाजीला राजा म्हणून मान्यता दिली नव्हती. त्यांना या सार्वभौम राजाचे श्रेष्ठत्व मानावेच लागणार होते. त्यामुळेच हा समारंभ होणे आवश्यक होते. प्रचलित धार्मिक परंपरेनुसार राजा हा अनंभिषिक्त असावा लागतो. राज्याभिषेकामुळे स्वराज्याच्या स्वतंत्र अस्तित्वाला मान्यता मिळणार तशीच न्यायव्यवस्थेला, प्रशासनाला, प्रशासनाने केलेल्या करारमदारांनाही मान्यता प्राप्त होणार होती. मराठी सैन्याला वेगळा अर्थ प्राप्त होणार होता.

राज्याभिषेक समारंभ : शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेकाचा मुख्य कार्यक्रम रायगडावर ६ जून १६७४ ला काशीचे सुप्रसिद्ध विद्वान पंडित गागा भट्ट यांचे हस्ते झाला. मंगल स्नान करून वस्त्रभूषणे परिधान केल्यावर मुहूर्तांच्या वेळेवर शिवाजीने सिंहासनारोहण केले. सिंहासनावर अष्टखांब जडित केले. अष्टखांबी अष्टप्रधान उभे राहिले ते स्थळे नेमून उभे केले. बाल प्रभू चिटणीस व नीलप्रभू पारसनीस बरकड अष्टप्रधानाचे मुतालिक व हुजरे प्रतिष्ठित सर्व यथाक्रमे उभे राहिले. या समारंभास आलेल्या विद्वान पंडितांना उदार हस्ते दानधर्म केला. गागा भट्ट या प्रमुख पंडिताला एक लक्ष रुपये दक्षिणा व बहुमोल वस्त्रभूषणे दिली. ब्राह्मणास दक्षिणा वाटल्या. सिंहासनारोहण झाल्यावर सकाळी आठ वाजण्याच्या सुमारास शिवाजीने इंग्रज वकील हेनी ऑकझंडन यास जवळ बोलावून त्यांची भेट घेतली. इंग्रजांनी याप्रसंगी एक अंगठी, एक चांगली विलायती खुर्ची, एक हिरेजडित शिरपेच, दोन हिरेजडित सलकडी व तीन मोती अशा वस्तू शिवाजीला व इतरांना मिळून सुमारे ३,००० रुपये किमतीचा नजराणा दिला. एकूण राज्याभिषेकाचा खर्च एक कोटी बेचाळीस लाख होन झाल्याची नोंदवी सभासदाने केली.

स्वतंत्र राज्यचिन्हे : सिंहसनाबरोबर काही विशिष्ट राज्यचिन्हे शिवाजीने प्रचारात आणली. जरीपटका, डंका, भगवा झेंडा, इत्यादी राज्यचिन्हे अस्तित्वात आणली. मुख्य समारंभ धर्मशास्त्रानुसार यथासांग झाला. आपल्या नूतन राज्याची खूण म्हणून 'राज्याभिषेक शक' नावाची स्वतंत्र कालगणना त्याने सुरु केली. 'क्षत्रिय कुलावतंस, सिंहसनाधिश्वर महाराज छत्रपती' अशी बिंदुदावली स्वीकारली. फारशी व उर्दू भाषेचा उपयोग कमी करण्यासाठी 'राज्य व्यवहार कोश' निर्माण केला. अष्टप्रधान मंडळ नेमले. राज्याभिषेक समारंभाने देशातील हिंदी जनतेस पराकाष्ठेचा आनंद झाला, परंतु १७ जून १६७४ रोजी जिजाबाईचा मृत्यू झाला. आणखी काही अपशकून घडले म्हणून निश्चलपुरी नावाचा एक विद्वान गोसावी तांत्रिक विद्येत प्रवीण होता. त्याने २४.९.१६७४ रोजी शिवाजीचा दुसरा राज्याभिषेक केला. त्याचे वर्णन 'शिवाराज्याभिषेक कल्पतरु'मध्ये आहे.

कर्नाटक दिग्विजय (१६७७-७८) : राज्याभिषेकानंतर शिवाजी महाराजांच्या आयुष्यातील महत्वाची घटना म्हणजे कर्नाटक विजय होय. ४ मार्च १६७७ ला शिवाजी महाराज भागानगरला जोऊन कुतुबशाहाला भेटतात व मैत्रीचा तह करतात. पुढे एप्रिल १६७७ रोजी शिवाजी महाराजांनी श्री शैल मल्लिकार्जून देवस्थानास भेट दिलेती आहे. तेथून पुढे कर्नाटकात काही पाळेगार नायक यांना पराभूत करून २० मे १६७७ ला जिंजीचा किल्ला जिंकतात. वेल्लोरच्या किल्ल्यास वेढा देतात. हा वेल्लोरचा किल्ला २२ जुलै १६७८ ला शिवाजीच्या सैन्याने जिंकला. ह्याच वेळी १६ जुलै ते २३ जुलै १६७७ ला व्यंकोजी-शिवाजी यांची भेट होते. कंकोजी निसदून तंजावरला जातो. शिवाजी महाराजांनी जिंजी सुभ्याचा कारभार रघुनाथ हणमंतेकडे सोपविला. ३ मार्च १६६९ रोजी कोप्पलचा किल्ला मराठे जिंकतात तसेच कर्नाटकातून प्रचंड लूट शिवाजीला मिळते.

अखेरचे दिवस व शिवाजी राजाचा मृत्यू (४.४.१६८०) : शिवाजीची कर्नाटक मोहीम चालू असताना संभाजी सज्जन गडावरून निसदून मोगलास मिळाला. परत तो १९ नोव्हेंबर १६७९ ला दिलोरखानाच्या छावणीतून निसदून पन्हाळ्यावर आला. शिवाजी महाराज व संभाजी यांची १३ जानेवारी १६८० ला पन्हाळ गडावर भेट झाली होती. अखेर राजे रायगडावर आले. राजा रामाच्या लमाचा सोहळा पार पडला. प्रतापराव गुजर यांची कन्या सून म्हणून भोसले घराण्यात आली. आयुष्यभर अविश्रांत परिश्रम, प्रचंड मनःस्ताप होऊन महाराजांची प्रकृती बिघडली. १०-१२ दिवस ते आजारी होते. शेवटी ४ एप्रिल १६८० साली त्यांचे निधन झाले. भारताच्या इतिहासातील हा श्रेष्ठ युगपुरुष इतिहासाच्या

रंगमंचावरून अस्तंगत झाला. शिवाजी महाराज पंचत्वात विलीन झाले.

शिवाजीचे मूल्यमापन : असामान्य राजा, अलौकिक, युग प्रवर्तक व्यक्तिमत्त्व, श्रेष्ठतम सेनापती, लोककल्याणकारी राजा, कुशल प्रशासक, श्रेष्ठ मुत्सदी, हिंदवी स्वराज्य संस्थापक, महाराष्ट्र धर्मरक्षक अशा विविध पैलूनी नटलेले असे हे अष्टावधानी व्यक्तिमत्त्व शिवाजीचे होते.

शिवाजीच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना रियासतकार गो. स. सरदेसाई यांनी पुढील उद्गार काढले.

'शिवाजी लोकोत्तर पुरुष होता, अशी साक्ष त्याचे सर्वच चरित्र देते. सामान्यतः भूतलावरील कोणाही थोर पुरुषाच्या अंगी दिसून येणारे गुण शिवाजीत होते. अमूक एक गुण शिवाजीत नव्हता, अथवा अमूक ठळक दोष त्यामध्ये होता असे स्पष्टपणे दाखविता येत नाही. त्याचे आयुष्य नाना प्रकारच्या संकटात व अनेकविध परिस्थितीत गेल्यामुळे त्यास जगाचा अनुभव विशेष आला होता आणि त्या अनुभवाचा क्षणोक्षणी उपयोग करण्यांतकी त्याची बुद्धी तीव्र होती. बोलण्यात तो इतका कुशल असे की, पाहिजे त्या इसमावर तो आपली छाप तेव्हाच बसवी. त्याची राहणी साधी असल्यामुळे, इतरांस तसे राहण्यास तो आपल्या वर्तनाने भाग पाडी.'

'कसल्याही संकटात उडी घालण्यास तो कचरत नसे. आईच्या आज्ञेबाहेर त्याने कधीही पाऊल टाकले नाही. मित्राची किंमत त्यास अतिशय वाटत असे व जिवास जीव देणारे अनेक मित्र त्याने जोडले होते. भूक-तहान सोसण्यात तो फार कंटक होता. नेहमी सावध राहून सुयुक्तीने आपली कामे शिवाजी तडीस नेई. तो नीतीने खंबीर होता. त्यास कोणतेही व्यसन असल्याचे लिहिलेले नाही. शत्रूंकडील स्त्रियांस सुद्धा सन्मानाने वागवून स्वस्थानी पोहोचवून दिल्याची उदाहरणे नमूद आहेत. तो चतुर होता'. (शककर्ता शिवाजी : मराठी रियासत, पृ. ३४७-३४८, खंड - १, प्रमुख संपादक - स. मा. गर्गे).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) शिवाजी महाराजांनी जावळी जिंकल्यानंतर स्वराज्याचा विस्तार सुरु झाला. ( )

(२) मराठ्यांवर चालून जाताना अफळलखानाचा मुख्य उद्देश केवळ जास्तीत जास्त लूट करणे हाच होता. ( )

- (३) अफझलखानाच्या वधाने शिवाजीचे राजकीय वजन वाढले. ( )
- (४) पन्हाळ्याहून विशालगडाला शिवाजी राजे जात असताना खिंडीत बाजीप्रभू देशपांडे याने आत्माहुती देऊन शिवाजी महाराजांची सेवा केली. ( )
- (५) शाहिस्तेखानावरील हल्ल्याने मराठ्यांची आणि विशेषतः शिवाजीची प्रतिष्ठा वाढली. ( )
- (६) पुरंदरच्या तहाने शिवाजीच्या मुत्सदेगिरीचे दर्शन घडले. ( )
- (७) मराठी सत्तेला स्वतंत्र, सार्वभौम सत्तेचे स्वरूप प्राप्त करून देण्यासाठी शिवाजीचा राज्याभिषेक आवश्यक होता. ( )

(आ) योग्य पर्याय निवडून खालील वाक्य पूर्ण करा.

- (१) ————— चा तह शिवाजी महाराज व मिळाराजे जयसिंग यांच्यात झाला.
 (क) सिंहगड
 (ख) पुरंदर
 (ग) प्रतापगड
 (घ) कोणताही नाही
- (२) ————— या दिवशी शिवाजीचा राज्याभिषेक झाला.
 (क) ६ जून १६७४
 (ख) २२ सप्टेंबर १६७४
 (ग) ६ जून १६७५
 (घ) २२ सप्टेंबर १६७५

३.२.३ मोगल - मराठा संघर्ष अर्थात मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध (१६८१ ते १७०७)

शिवाजी महाराजांच्या प्रिधनाच्या वेळी संभाजी पन्हाळ्यावर होता. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर १५ दिवस तरी रायगडावर सारी संभ्रामावस्थाच होती. गृहकलहाला उत आला होता. शेवटी २१ एप्रिल १६८० ला आण्णाजींच्या पुढाकाराने राजारामाचे राज्यारोहण साजरे झाले. पण संभाजीने पन्हाळ्यावरून रायगडला जाऊन स्वतः २० जुलै १६८० रोजी मंचकारोहण केले. पुढे १६ जानेवारी १६८१ रोजी रितसर राज्याभिषेक समारंभ झाला आणि छत्रपती संभाजी आता खन्या अर्थात मराठी स्वराज्याचे राजे झाले.

संभाजी महाराजांची कारकीर्द फक्त ८-९ वर्षांची (१६८० ते १६८१) झाली. या कालखंडात मराठी स्वराज्यावर अनेक संकटे आली. औरंगजेब पुत्र अकबर बापाविरुद्ध बंड करून दक्षिणेत ९ मे १६८१ रोजी संभाजीला

भेटण्यास आला, पण त्याचा उपयोग संभाजीला फारसा करून घेता आला नाही. अकबराला शासन करण्याकरिता व मराठा स्वराज्य नष्ट करण्याकरिता खुद अलमगीर औरंगजेब बादशहा आपल्या प्रचंड सैन्यानिशी व अनुभवी सरदारासह दक्षिणेत आला. ११ नोव्हेंबर १६८१ रोजी औरंगजेबाने मुक्काम ठोकला तो अखेरपर्यंत. २५ वर्षे महाराष्ट्रात (१७०७ पर्यंत) औरंगजेब मराठी सत्तेविरुद्ध लढतच राहिला पण त्याला मराठी सत्ता बुडविता आला नाही.

औरंगजेबाने १२ सप्टेंबर १६८६ ला विजापूरची आदिलशाही जिंकली तर १ ऑक्टोबर १६८७ रोजी गोवळकोंडचाची कुतुबशाही हा प्रांत जिंकून त्या शाहीचा शेवट केला. दक्षिणेत फक्त मराठी सत्ताच औरंगजेबाला आव्हान देणारी ठरली.

मराठ्यांचा हा दुसरा छत्रपती अर्थात दुर्दैवी ठरला. संभाजीने आपल्या ८-९ वर्षांच्या कारकीर्दीत औरंगजेबाशी सतत संघर्ष दिला. तसेच गोव्याच्या पोतुर्मिजांशी युद्ध केले. मोगलांशी संघर्ष चालू असतानाच कोकणात संगमेश्वर मुक्कामी ते शेख मुकर्ब खान याजकडून १ फेब्रुवारी १६८९ रोजी पकडले गेले. संभाजीस मोगलांनी कैदी म्हणून औरंगजेबाच्या छावणीत आणले व पुढे ११ मार्च १६८९ ला हालहाल करून संभाजीचा वध करण्यात आला.

राजा संभाजी मराठ्यांच्या इतिहासातील एक उपेक्षित व्यक्ती आहे. बखरकारांनी आपल्या पूर्वग्रहित दृष्टीने क्रूर, व्यसनी, राज्यबुडवा संभाजी उभा केला. परंतु आता अधिक संशोधनानंतर संभाजी हा मराठ्यांचा तेजस्वी, शूर व साहसी राजा होता हे सत्य पुढे आले आहे. संभाजी उदार आश्रयदाता, लोककल्याणाची जाण असलेला, न्यायी आणि कठोर शासक व स्वर्धमं संरक्षक राजा होता.

स्थिर बुद्धी व लोकनेता राजाराम (१६८१-१७००): संभाजीच्या वधाच्या वेळीच राजधानी रायगडास मोगल सेनापती झुत्फिकारखान याने वेढा दिला. सर्व राजकुटुंबियांनी एकाच ठिकाणी अडकून पडणे धोक्याचे आहे, हे ओळखून राणी येस्बाईंनी राजाराम महाराजांना गडाबाहेर पुडण्याचा व शत्रूशी जसे जमेल तसा मुकाबला करण्याचा सल्ला दिला. आपल्या प्रमुख सहकाऱ्यांसह ५ एप्रिल १६८९ रोजी राजाराम महाराज गडाबाहेर पडले. नवे छत्रपती १९ वर्षांचे पण अननुभवी होते. पण राज्यातील रामचंद्रपंत अमात्य, प्रल्हादपंद, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, खंडो बल्लाळ, इत्यादी सरदारांच्या साहाय्याने औरंगजेबाशी प्रखर संघर्ष केला.

मोगली आक्रमण वाढले. महाराष्ट्रात मोगलांशी लढणे अवघड झाले म्हणून राजाराम महाराजांनी महाराष्ट्रातील राज्याचा कारभार रामचंद्र अमात्यावर सोपवून, प्रल्हाद निराजी, खंडो बल्लाळ, इत्यादी आपल्या सहकाऱ्यांसह कर्नाटकात

२६ सप्टेंबर १६८९ ला जिंजीकडे प्रयाण केले. मराठ्यांची राजधानी रायगड ३ नोव्हेंबर १६८९ ला झुल्फिकारखानाने जिंकून घेतली. राणी येसूबाई व युवराज शाहूराजे मोगलांचे कैदी होऊन त्यांची रवानगी औरंगजेब बादशाहाच्या छावणीकडे झाली.

मराठी राज्य संपुष्टात आले असे खुद औरंगजेब बादशाहास वाटले. पण मराठी मुलखात या कठीनसमयी एक चमत्कार घडून आला. रामचंद्रपंत अमात्य, शंकराजी नारायण, संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव या चौधांनी महाराष्ट्रात लष्कर पुन्हा संघटित केले. दहा दहा हजारांच्या फौजा घेऊन संताजी-धनाजी महाराष्ट्रात संचार करू लागले. मराठी राज्य आपण जिंकले अशा आविर्भावात वावरणाऱ्या अनेक बलाढ्य मोगली सेनानींना त्यांनी पराभूत केले. तर. अनेकांना कैद करून त्यांच्याकडून जबर खंडणी वसूल केली.

तिकडे कर्नाटकात झुल्फिकारखान आपल्या प्रचंड फौजेनिशी जिंजी किल्ला जिंकण्यासाठी गेला व त्या किल्ल्यास वेढा दिला. (डिसेंबर १६९१). लवकरच महाराष्ट्रातून संताजी व धनाजी हे मोठे लष्कर घेऊन कर्नाटकात गेले. संताजीने अलीमदारखान यास तर धनाजीने इस्माईलखान यास पकडून जिंजीस नेले. झुल्फिकारखानाचे जिंजी वेढ्याचे काम १६९७ पर्यंत रेंगाळतच राहिले. लवकरच राजाराम महाराज आपल्या कबिल्यासह २२ फेब्रुवारी १६९८ ला महाराष्ट्रात विशाल गडावर सुरक्षित येऊन पोहोचले.

जिंजीचा वेढा सुमारे आठ वर्षे चालला. पण मराठ्यांचा पराक्रम व मुत्सदेगिरी यामुळे मोगलांना तो राजाराम महाराजांसह काबीज करण्यात यश आले नाही. मराठ्यांचा जोर दिवसेंदिवस वाढतच गेला. नाशिकपासून जिंजी-तंजावरपर्यंत मराठे सरदार धुमाकूळ घालीत राहिले. या कालावधीत महाराष्ट्रातील कारभार रामचंद्र अमात्य व शंकराजी नारायण सचिव यांनी अत्यंत कार्यक्षमपणे चालविला.

किल्ले म्हणजे मराठी सत्तेचे प्राण. ते जिंकण्यासाठी औरंगजेब स्वतः: निघाला. याच वेळी ३ मार्च १७०० ला सिंहगडावर वयाच्या ३० व्या वर्षी राजाराम महाराजांचे दुदैवी निधन झाले आणि ताराबाई विधवा झाली.

राजाराम महाराजांच्या कार्याचे मूल्यमापन : राजाराम आपल्या पित्याप्रमाणे शूर किंवा काटक नव्हता. परंतु परिस्थितीने दिलेले आन्हान त्याने स्वीकारले आणि अत्यंत कठीण परिस्थितीत स्वराज्याला तारुन नेले. संभाजीच्या वधानंतर निर्माण झालेल्या आत्यंतिक संकटकाळी मनोर्धैर्य ढळून देता त्याने कर्नाटकात जाऊन मोगलांशी संघर्ष चालू ठेवला. मोगल-मराठी संघर्षात मराठी प्रजेचे नेतृत्व स्वीकारले.

थोर इतिहासकार व संशोधक सेतू माधवराव पगडी लिहितात, ‘इ.स. १६८९ पासून स्वराज्य रक्षणाची फार मोठी जबाबदारी त्यांच्यावर पडली, ती त्याने मोठ्या निष्ठेने तडीस नेली. मराठ्यांचा लढा हा जनतेचा लढा आहे, सामुदायिक नेतृत्वाशिवाय हा लढा जिंकणे शक्य नाही, हे त्याला पटले होते. महणून त्याने आपले सरकार व मुत्सदी यांच्या कर्तृत्वास पूर्ण स्वतंत्र्य दिले. राजारामाच्या उदार धोरणामुळे शोकडो मराठे पुढे आले.’

महाराणी ताराबाईचे कर्तृत्व (१७०० ते १७०७) : राजाराम महाराजांच्या निधनानंतर (१७००) अवध्या २५ व्या वर्षी ताराबाई विधवा झाली. पण तिने औरंगजेबाशी प्रखर लढा देऊन मराठी स्वराज्याचे रक्षण केले. कवी देवदत्त ताराबाईच्या कर्तृत्वाशी लिहितात -

‘दिल्ली झाली दीनवाणी
दिल्लीशाचे गेले पाणी
ताराबाई रामराणी
भद्रकाली कोपली’ ।

ताराबाईने सात वर्षे (१७०० ते १७०७) औरंगजेबाशी सामना दिला आणि राजारामाने रचिलेले स्वराज्य मोगलांच्या आक्रमणातून बाचवले. ‘मराठ्यांचा मोगलांशी संघर्ष पूर्वकत चालूच राहिला. एवढेच नव्हे तर पूर्वीपेक्षा अधिक जोमाने मराठे बादशाही मुलखांवर व ठाण्यावर हल्ले करू लागले. मराठी फौजा दूरवर खानदेश, गुजरात, माळवा, गोवळकोंडा, कर्नाटक, इत्यादी मुलखात पाठविल्या.

राजारामाच्या कारकिर्दीच्या शेवटी औरंगजेबाने मराठ्यांच्या प्रदेशात आषली मोहीम सुरू केली. वसंतगड जिंकला. २१ एप्रिल १७०० ला सातारा जिंकून औरंगजेबाने परळीला वेढा दिला व ९ जून १७०० ला परळी जिंकली. ९ मार्च १७०० ला पन्हाळा जिंकून विशाळगड मोगली फौजांनी काबीज केला. चंदनवंदन वर्धनगड किल्ले औरंगजेबाने ७ नोव्हेंबर १७०० ला जिंकले. विशाळगड जिंकताना मोगली सैन्यास फार त्रास झाला (४ जून १७०२). जितका किल्ला लढविता येईल तेवढा लढवून व मोगलांची हानी करून शेवटी तो त्यांच्याकडून मुबलक पैसा घेऊन त्यांना किल्ला देण्यात मराठ्यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण धोरण होते. या धोरणाचे विवेचन करताना श्री. सेतू माधवराव पगडी लिहितात, ‘किल्ले शेवटपर्यंत आणि जिवावर उदार होऊन लढविणे आणि व्यर्थ प्राणहानी करून घेणे हे मराठ्यांचे धोरण नव्हते. बादशाहाची मुख्य फौज जवळ आल्यावर किल्ला द्यावयाचा तोही भक्कम पैसे घेऊन आणि तोही पावसाळा तोंडावर आल्यावर. मोगलांची पाठ फिरली की मराठे किल्ले परत जिंकून घेत’.

१६ फेब्रुवारी १७०४ ला औरंगजेबाने रायगड जिंकला. १० मार्चला तोरणा, राजमाची व लोहगड किल्ले जिंकले.

परंतु १७०५ ला मराठ्यांनी लोहगड, सिंहगड, राजमाची परत जिंकून घेतली. २७ एप्रिल १७०५ रोजी औरंगजेबाने वाकिणखेडा जिंकले. काही दिवस मुक्काम करून बहादुरगडाहून तो अहमदनगरला आला व तेथे त्यांनी २० जानेवारी १७०६ ला छावणी टाकली. त्याच वेळी धनाजी जाधवाने व इतर मराठा सरदारांनी गुजरात, महाराष्ट्र, औरंगाबाद, विजापूर प्रांतातही धुमाकूळ चालूच ठेवला.

औरंगजेबाचा अपेक्षाभंग झाला. त्याला मराठी सत्ता नष्ट करता आली नाही. अत्यंत निराश व पश्चात्तापदग्ध अवस्थेत हा बलाढ्य मोगल बादशाहा अहमदनगर येथे २० फेब्रुवारी १७०७ रोजी मृत्यु पावला. १६८१ साली दक्षिणेत आलेला औरंगजेब उत्तरेत कधीच जाऊ शकला नाही. महाराष्ट्र हीच त्याची दफनभूमी ठरली. त्याच्या मृत्यूनंतर अवघ्या दोन महिन्यांच्या अवधीत सिंहगड, पुरंदर, पन्हाळा, विशाळगड, परळी, इत्यादी किल्ले मराठ्यांनी परत जिंकून घेतले. २५-३० वर्षांचे औरंगजेबाचे श्रम, प्रयत्न व्यर्थ ठरले.

मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध हे एक ज्वलंत असे पर्व आहे. या काळातील शेवटच्या लढ्याचे नेतृत्व शिवछत्रपतीच्या सुनेने-ताराबाईने केले. या लढ्यात तिच्या अंगी असाऱ्यारे शौर्य, धाडस, मुत्सदीपणा, राजकारणपदुत्त्व हे गुण प्रकट होतात. मराठ्यांचा कट्टर शत्रू खाफीखान ताराबाईसंबंधी लिहितो, 'ताराबाई ही राजारामाची थोरली बायको होय. ती बुद्धिमान व शहाणी होती. ताराबाईने विलक्षण धामधूम उडविली. तीत तिच्या सैन्याच्या नेतृत्वाचे आणि मोहिमांच्या व्यवस्थेचे गुण प्रकरणे प्रकट झाले. ताराबाईने सगळा कारभार आपल्या हातात घेतला होता. बादशाहने आपली हयात मोहिमा करणे आणि किल्ले घेणे यांत घालविली. तिच्या (ताराबाई) विरुद्ध तो शेवटपर्यंत लढत राहिला, पण मराठ्यांचे बळ आणि बंड ही दिवसें दिवस वाढतच गेले.'

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) राजारामचे राज्य रोहणी ————— रोजी झाले.
- (२) औरंगजेबाने ————— जिंकून शाहीचा अंत केला.
- (३) ————— ही मराठ्यांच्या इतिहासातील एक उपेक्षित व्यक्ती आहे.
- (४) राजाराम महाराजांच्या निधनानंतर यांनी औरंगजेबाशी प्रखर लढा देऊन मराठी स्वराज्याचे रक्षण केले.
- (५) मराठ्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धातील शेवटच्या पर्वाचे नेतृत्व ————— यांनी केले.

(६) औरंगजेबाला ————— सत्ता कधीही नष्ट करता आली नाही.

३.२.४ थोरले शाहू महाराज व पेशव्यांचा उदय (१७०७ ते १७४९)

२० फेब्रुवारी १७०७ रोजी अहमदनगर येथे औरंगजेब बादशाहाचा मृत्यू झाला आणि या घटनेबोरेर मुघलांचे मराठ्यांबोरेर प्रदीर्घ काळ चालू असलेले युद्ध संपले. मुघल आणि मराठे यांच्यामध्ये १६८२ पासून १७०७ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ पाव शतक संघर्ष चालू होता. आदिलशाही आणि कुतुबशाही या दोन शाही राजवर्टीना केवळ एक-दोन वर्षांत मूरुमाती देणाऱ्या औरंगजेब बादशाहाला मराठ्यांचे राज्य संपुष्टात आणण्यात यश आले नाही. औरंगजेबाच्या कारकिर्दीतच मुघल साम्राज्याच्या विघटनाची बीजे रुजली गेली. अठराव्या शतकाच्या मध्याला मराठ्यांची सत्ता ही भारतात सर्वत्र प्रबळ सत्ता ठरली. औरंगजेबाचा मृत्यू ही मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाला कलाटणी देणारी घटना ठरली.

शाहूची सुटका (८ मे १७०७) : औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा आजमशहा याचे राज्यारोहण झाले. आजमशहाने १३ मार्च १७०७ रोजी शाहूस पोशाख दिला. मोगल बादशाहा आणि शाहू अहमदनगरहून उत्तरेकडे निघाले. ते मध्य प्रदेशात सिरोंचा येथे पोहोचले. दिल्लीच्या रोखाने जात असताना झुलिफिकारखान आणि काही मुत्सदीच्या सल्ल्यानुसार मराठ्यांत यादवी निर्माण व्हावी म्हणून आजमशहाने शाहीला दोराहा (मध्य प्रदेश) मुक्कामाहून सुटका करून दक्षिणेत परत पाठविले. ८ मे १७०७ ला शाहूची सुटका झाली.

आजमशहाने शाहूची जरी सुटका केली तरी येसूबाई मात्र मोगलांच्या कैदेतच होती. शाहूने मराठे मुलखात प्रवेश करताच त्याला मोहनसिंगाचे प्रथम सहकार्य मिळाले. खानदेशात शाहू आल्यावर मल्हार तुकदेव हा सर्वांत प्रथम मराठा सरदार मिळाला. त्यानंतर सुजनसिंह रावळ, अमृतराव कदमबांडे, बोकील, पुरंदरे, इत्यादी सरदार शाहूला येऊन मिळाले. जुलै १७०७ पर्यंत शाहू खानदेशात होता. या काळात परसोजी भोसले, नेमाजी शिंदे, हैबतराव निंबाळकर, रस्तुपराव जाधव, चिमणाजी दामोदर, इत्यादी अनेक सरदार शाहूस मिळाले. ऑगस्ट १७०७ मध्ये शाहू अहमदनगरला आला व आपण मराठा राजवंशाचे वारसदार आहोत, असे त्याने जाहीर केले.

ताराबाईची प्रतिक्रिया व शाहूस विरोध : छत्रपती राजारामाच्या मृत्यूनंतर (मार्च १७००) औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत (फेब्रुवारी १७०७) मराठ्यांची सत्ता ताराबाईने

म्हणजेच राजारामाच्या पत्नीने सांभाळली होती. मराठी राज्याचे संरक्षण केले. तिच्या मतानुसार शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेले मराठी राज्य संभाजीच्या मृत्यूबोरवरच संपुष्टात आले. पुढे छत्रपती राजारामाने स्वतःच्या कर्तृत्वावर नवे राज्य स्थापन केले. त्यामुळे मराठा राज्यावर राजारामपुत्र शिवाजी दुसरा याचा हक्क आहे शाहूंचा नाही. पण मराठा सरदारांना शाहूंची बाजू योग्य आहे, असे वाटले. शाहूंचा हक्क नाकारून ताराबाईंने लढा देण्याची तयारी केली. ताराबाई आणि शाहूंच्यामध्ये वारसा हक्कासाठी संघर्ष सुरु झाला.

खेडची लढाई (१२ ऑक्टोबर १७०७) : ताराबाईच्या आदेशानुसार धनाजी जाधव आणि परशुराम त्रिंबक फौज घेऊन ऑक्टोबर १७०७ च्या प्रारंभी शाहूंच्या बंदोबस्तासाठी निघाले. शाहूंने अहमदनगर सोडून पुण्याच्या दक्षिणेस असलेल्या खेड (सध्या राजगुरुनगर) या गावाजवळ तळ ठोकला. धनाजी जाधव आणि परशुराम त्रिंबक यांनी खेडजवळ शाहूंस गाठले. शाहूंने धनाजी जाधवास भेटीस बोलाविले. शाहूंची बाजू योग्य वाटल्याने धनाजी जाधव ताराबाईचा पक्ष सोडून शाहूंना मिळाले. पण परशुराम त्रिंबकने लढा दिला. १२ ऑक्टोबर १७०७ रोजी झालेल्या लढाईत त्याचा पराभव झाला व शाहूंचा विजय झाला. बाळाजी विश्वनाथने चांगली कामगिरी केली म्हणून शाहूंने त्यांना ‘सेनाकर्ते’ ही पदवी दिली. धनाजी जाधवाला सेनापती पद देण्यात आले.

सातारा - शाहूंची राजधानी (१२ जानेवारी १७०८) : खेडच्या लढाईत विजय झाल्यानंतर शाहूंच्या वर्चस्वाखाली बराच मावळ प्रदेश आला. जानेवारी १७०८ च्या एका शनिवारी शाहूंने मोठ्या दिमाखाने सातारा शहरात प्रवेश केला. सातारा ताब्यात आल्यानंतर १२ जानेवारी १७०८ रोजी शाहूंने स्वतःला राज्याभिषेक करून घेतला. सातारा ही राजधानी त्याने निश्चित केली. नवे अष्टप्रधान जाहीर केले.

ताराबाईचा विरोध - करवीर छत्रपती घराण्याची पन्हाळ्यास स्थापना (१७०८) : ताराबाईंने शाहूंस शेवटपर्यंत विरोध केला व पन्हाळ्यात येऊन आपला मुलगा शिवाजी याचे नावे मराठ्यांची दुसरी राजधानी स्थापन केली. मराठी सत्तेत यादवी सुरु झाली. २७ जून १७०८ रोजी रांगण्याच्या मोहिमेवरून परत येत असता वडगाव येथे धनाजी जाधवाचा मृत्यू झाला. शाहूं व ताराबाई यांच्या फौजेत संघर्ष पुढे सुरुच राहिला. रामचंद्रपंत अमात्य, गिरजोजी यादव, अंताजी चिमल, शिवाजी शितोळे यांनी ऑगस्ट - सप्टेंबर १७१४ च्या सुमारास ताराबाई व तिचा पुत्र शिवाजी यांना कैदेत टाकून कोल्हापूरची गादी ताराबाईची सवत राजसबाईचा पुत्र संभाजी यास दिली. संभाजीने १७१४ ते १७६० पर्यंत

राज्य केले पण शाहूंस विरोधच केला. अखेर १३ एप्रिल १७३१ पर्यंत शाहूं व संभाजी यांच्यात वारणेचा तह झाला. सातारा व कोल्हापूर अशी दोन घराणी अस्तित्वात आली. कोल्हापूर संस्थान पुढे १ मार्च १९४९ ला मुंबई प्रांतात विलीन झाले.

बाळाजी विश्वनाथास पेशवे पद (१७१३) : बाळाजी विश्वनाथ भट मूळचे कोकणातील श्रीवर्धन गावचे. बाळाजीचा जन्म १६६० ला झाला. पुढे हे कुटुंबच देशावर आले आणि सासवडनजीक स्थायिक झाले. गराडे गावची पाटीलकी त्यांनी घेतली. वयाच्या २९ व्या वर्षी १६८९ साली बाळाजी हा तरुण तडफदार मुलगा रामचंद्रपंत अमात्याच्या हाताखाली वसुली विभागात कारकून म्हणून रुजू झाला. १६९९ ला सुभेदार झाला. शाहूंची मोगलांनी सुटका केल्यावर बाळाजी शाहूला मिळाला. त्याने शाहूंचे सैन्य संघटित केले. बाळाजी विश्वनाथ (१७०८) सेनाकर्ते झाले. १६ नोव्हेंबर १७१३ रोजी मौजे मांजरी प्रांत पुणे या ठिकाणी शाहूंने बाळाजी विश्वनाथास पेशवाईचे वस्त्रे व सरंजाम बहाल केला. १७२० पर्यंत म्हणजे अवधी ७ वर्षे बाळाजी विश्वनाथ पेशवे पदावर होता. या सात वर्षांत पेशव्याने मराठी स्वराज्यात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केली. राज्यकारभाराची घडी व्यवस्थित बसविली. शाहूंच्या विरुद्ध बंडखोरी करणाऱ्या सरदारांना वरणीवर आणले. कान्होजी आंग्रेसारखा बलाढ्य सरदार बाळाजी विश्वनाथामुळे शाहूंस मिळाला.

१७१३ साली निजाम-उल-मुलक हा दक्षिणचा सुभेदार झाला. त्याने शाहूंविरुद्ध कट-कारस्थाने सुरु केली. पुढे १७२४ ला हैद्राबादमध्ये स्वतंत्र निजाम राज्याची स्थापना केली आणि अखेरपर्यंत निजाम-मराठा संघर्ष सुरु झाला.

सैय्यद बंधूनी सप्राट फरुखासिय्यरविरुद्ध मोर्चे बांधणी केली. पेशवा बाळाजी विश्वनाथने त्याला मदत करण्याचे आश्वासन दिले. १७१२ ला मोगल मराठा तह झाला. पेशवा बाळाजी विश्वनाथ आणि खंडेराव दाभाडे या उभयतांनी १५ हजार सैनिकांच्या सैन्याचे नेतृत्व केले. अशा रितीने दिल्लीच्या मोगल दरबारात मराठ्यांचा प्रवेश झाला.

बाळाजी विश्वनाथ पेशव्यांची दिल्ली मोहीम यशस्वी झाली. सैय्यद बंधूनी १२ मार्च १७१९ रोजी बादशाहाकडून शाहूं आणि हुसैन अली यांच्यामध्ये झालेला तह मंजूर करून घेतला. त्यानंतर २४ मार्च १७१९ रोजी छत्रपती शाहूंच्या नावाने तयार करण्यात आलेल्या स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुर्तब करून घेतले. मे १७१९ मध्ये बाळाजी विश्वनाथ दक्षिणेत परतला. तत्पूर्वीच मुघलांच्या कैदेतून मुक्त झालेली येशबाई आणि राजघराण्यातील इतर मंडळी महाराष्ट्रात येऊन दाखल झाली होती.

या सनदांचे ऐतिहासिक महत्व फार आहे. स्वराज्यांच्या सनदामुळे छत्रपती शाहू हा शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या व वृद्धिगत केलेल्या स्वराज्यांचा स्वामी झाला. चौथाई व सरदेशमुखीच्या सनदांमुळे दक्षिणेतील सहा मुघली सुभ्यांतून चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा अधिकार मराठ्यांना मिळाला.

बाळाजी विश्वनाथाचे निधन (२ एप्रिल १७२०)
व कार्याचे मूल्यमापन : सात वर्षे पेशेवेपदी राहिल्यानंतर २ एप्रिल १७२० ला बाळाजी विश्वनाथ मृत्यू पावले. यानंतर १८१८ पर्यंत आनुवंशिक पेशवे पद बाळाजीच्या घराण्यात राहिले. छत्रपती नामधारी झाले. सत्ताकेंद्र साताच्याहून पुणे येथे हलले.

बाळाजी विश्वनाथ खरोखरच एक मुत्सदी आणि कर्तवगार राजकारणी होता. त्याहीपेक्षा महत्वाचे म्हणजे तो स्वामिनिष्ठ पेशवा होता. बाळाजी विश्वनाथला दोन मुले बाजीराव, चिमाजीआप्पा व तीन मुली. बाळाजीच्या निधनानंतर त्याची पत्नी राधाबाई सती गेली नाही.

पेशवा पहिला बाजीराव (१७२० - १७४०) : दि. १७ एप्रिल १७२० रोजी मसूर मुक्कामी शाहूनी बाजीरावाला पेशवे पद दिले. थोरला बाजीराव हा बाळाजी विश्वनाथाचा सर्वात मोठा मुलगा. त्याचा जन्म १८ ऑगस्ट १७०० रोजी झाला. बाजीरावाचे मुत्सदेगिरी आणि रणनीती यांचे शिक्षण पितृसानिध्यात झाले. वडिलांबरोबर लहानपणापासून तो स्वारी शिकाच्यावर जात असे. दि. १७ एप्रिल १७२० ला वस्त्रे देण्यात येऊन तनखा ११००० होन ठरला. शिवाय सरंजामी महाल वगैरे देण्यात आले. या तैनातीबाबत १८ गावांचा मोकासा दिला. याशिवाय फौजेकरिता तीस लाखांचा सरंजाम पेशव्यांकडे होता. जुन्या सरदार मंडळीच्या नादाला न लागता बाजीरावाने आपल्याभोवती तरुण मंडळीचा जमाव केला. शिंदे, होळकर, पवार, गायकवाड, पुरंदे, भानू, बोकील, हिंगणे, पेठे, पटवर्धन, इत्यादी अनेक घराणी याच काळात पुढे आली. त्यांना बाजीरावाने आपल्या कर्तृत्वाने नवे क्षेत्र मिळवून दिले.

बाजीरावावर मोठी जबाबदारी होती. अनेक अडचणी होत्या. आपल्या वीस वर्षांच्या प्रधानकीत हैद्राबादच्या निजामाचा पाडाव करून शाहूच्या राज्यास आणि त्याच्या दक्षिणाच्या सहा सुभ्यांच्या चौथ सरदेशमुखी हककांना कबुली मिळविली. मराठ्यांच्या स्वराज्याला स्थैर्य मिळवून दिले आणि त्यांच्या संचाराला दक्षिण मोकळी केली. उभईवर सेनापती दाभाडे यास बुडवून बंडखोर सरदार - जहागिरदारांना दहशत बसविली. सिद्धी - पोर्तुगिजांशी तुंबळ युद्ध करून त्यांच्या अंमलाखालील मराठी मुलूख सोडविला. उत्तरेत गुजरात, माळवा, बुंदेलखंड प्रांतात मोठाले जय मिळवून हिंदुस्थानात

मराठी सत्तेचा पाया घातला आणि पुढील राज्यविस्ताराचा मार्ग सुकर केला.

मराठ्यांचे साम्राज्य उत्तरेत आणि दक्षिणेत वृद्धिगत करणे यासाठी बाजीरावांनी कर्नाटकात व उत्तरेत मोहिमा काढल्या. प्रथम दक्षिण काबीज करण्यासाठी पहिली मोहीम चित्रदुर्ग मोहीम म्हणून १७२५-२६ साली झाली. दुसरी श्रीरंगपट्टू मोहीम (१७२६-१७२७) म्हणून ओळखली जाते. मराठ्यांनी कर्नाटकातील नायकांकडून खंडणी वसूल केली.

बाजीराव पेशव्याने विस्तारवादी धोरण सुरुवातीपासून अवलंबिले. उत्तर हिंदुस्थानात मोहिमा काढून माळवा, गुजरात, बुंदेलखंड जिंकून तेथे मराठा सरदार उदयास आले. निजाम आणि बाजीराव यांच्यात मुंगी - पैठणचा तह ६ मार्च १७२८ ला झाला. या तहात निजामाने छत्रपती शाहूला मान्यता दिली आणि दखनच्या सहा सुभ्यांवरील मराठ्यांचा सरदेशमुखी आणि चौथचा अधिकारही मान्य केला. चिमाजीअप्पा मराठी सैन्य घेऊन बागलाण, खानदेश, वळ्हाड मार्ग माळव्यावर चालून गेला. २५ नोव्हेंबर १७२८ या दिवशी नर्मदा ओलांडली. चिमाजीअप्पा उज्जैनीवर चालून गेला.

माळव्याशेजारी बुंदेलखंडातही छात्रसाल-मोगल संघर्ष चालू होता. छात्रसालने पेशव्याकडे तातडीची मदत मागितली. बाजीराव व चिमाजी बुंदेलखंडावर आपल्या सैन्यानिशी चालून आले. मोगल सुभेदार महंमदखान बंगश आणि कायमखान यांना पराभूत केले. छात्रसालने काल्पी, सिरोंच, कुच, झांशी भाग मराठ्यांच्या ताब्यात दिला. त्याचबरोबर छात्रसालने बाजीरावाला मस्तानी नावाची एक अप्रतिम लावण्यवती गायिका भेट दिली. बाजीरावाने मस्तानीसाठी शनवारवाड्यात महाल बांधला. बाजीरावाला मस्तानीपासून समशेर बहादर नावाचा एक मुलगाही झाला.

बाजीरावाच्या कारकिर्दीत रायगड, वसई मोहिमा प्रसिद्ध होत्या. त्याने दिल्ली मोहिमा काढल्या होत्या. अखेर दिल्लीकडे जात असता नर्मदातिरी रावेर खेडी येथे २८ एप्रिल १७४० या दिवशी बाजीरावाचे निधन झाले. बाजीराव पेशवा हा मराठ्यांच्या इतिहासातील एक श्रेष्ठतम पुरुष होता. त्याच्या रूपाने शिवाजीनंतरचा हा थोर पुरुष मराठ्यांना लाभला. ग्रॅंट डफ बाजीरावाच्या बुद्धिमत्तेचे आणि पराक्रमाचे विशेषत्वाने कौतुक करतो. सर जदुनाथ सरकारही बाजीराव पेशव्याला शिवाजीनंतरचा एक अलौकिक पुरुष म्हणून उल्लेखितात तर डॉ. एस. आर. शर्मासारखे इतिहासकार त्याची तुलना प्रशियाच्या फ्रेडरिक दि ग्रेटशी करतात. बाजीरावाचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंत प्रभावी आणि लोभसवाणे होते. अतिशय बुद्धिमान, कुशल रणनीतिज्ञ म्हणून त्याची ख्याती होती. तो कसलेला सेनापती होता. रणांगणाची त्याची उपस्थितीच लाख

मोलाची होती. त्याला माणसाची पारख होती. त्याने कर्तृत्ववान माणसे हेरली. प्रोत्साहन दिले अशांमध्येच मल्हारराव होळकर, ग्वालहेरचे शिंदे, झाशीचे बुंदेले, नागपूरकर, भोसले, गायकवाड, पवार या सर्वांचा समावेश होता. माळव्यार्तील सर्व मराठी राज्ये बाजीरावाच्या प्रभावाने उभी राहिली. बाजीरावामुळेच मराठी सत्ता ही उत्तर भारतातही एक प्रबळ सत्ता म्हणून ओळखली जाऊ लागली. सरदार पणीकर बाजीरावासंबंधी म्हणतात, ‘शिवाजी जर मराठी राज्याचा संस्थापक म्हणावयाचा तर बाजीराव त्याचा साम्राज्य संस्थापक समजला पाहिजे.’

पेशवा बाळाजी बाजीराव (नानासाहेब) (१७४० ते १७६१)

दि. २८ एप्रिल १७४० रोजी पहिला बाजीराव पेशव्याचे निधन झाले. त्याच वर्षी १७ डिसेंबरला चिमाजीअप्पाचे पुण्यात निधन झाले. बाजीराव पेशव्याला तीन मुले - बाळाजी, रघुनाथराव आणि मस्तानीपासून झालेला समशेर बहादूर. चिमाजीआपाला एकाच मुलगा सदाशिवराभाऊ.

४ जुलै १७४० ला शाहूने बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब यास पेशवेपदाची वस्त्रे दिली. १९ वर्षांचा बाळाजी बाजीराव मराठेशाहीतील तिसरा पेशवा म्हणून सत्ताधारी बनला. १७४० ते १७६१ पर्यंत बाळाजी बाजीराव पेशवा असून त्याने उत्तर भारतात व दक्षिण भारतात मोहिमा काढून मराठीसत्ता विस्तारली.

नानासाहेबांच्या राजकीय कारकिर्दीचे दोन भाग पडतात. (१) पेशवे पद प्राप्त झाल्यापासून ते शाहूच्या मृत्यूपर्यंत (१७४० ते १७४९). (२) शाहूच्या मृत्यूपासून ते नानासाहेबांच्या मृत्यूपर्यंत. (१७४९ ते १७६१). पहिल्या कालखंडात छत्रपतीचा थोडा तरी दरारा होता. परंतु दुसऱ्या कालखंडात तो संपूर्ण नष्ट झाला. नानासाहेब मराठी राज्याचा सर्वाधिकारी बनला. मराठी राज्याची मुलूखिगिरी आणि राज्यविस्ताराचे धोरण नानासाहेबाने पुढे चालू ठेवले.

नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकिर्दीतील महत्वाच्या घटना : इसवी सन १७४० ला पेशवे पदावर आरूढ झालेला नानासाहेब १७६१ पर्यंत मराठी राज्याचा कारभार पाहतो. या वीस-एकवीस वर्षांच्या कालखंडात अनेक महत्वपूर्ण घटना मराठी राज्यात घडल्या. त्या थोडक्यात खालीलप्रमाणे -

छत्रपतीच्या वारसाचा प्रश्न (१७४९) : शाहूचा मृत्यू २५ डिसेंबर १७४९ रोजी शाहूनगर येथील रंगमहालात झाला आणि राणी सकवारबाईने अग्निप्रवेश केला. त्यांच्यानंतर ताराबाईचा नातूरामराजे छत्रपती झाले. रामराजे सत्तेवर आले

आणि छत्रपतीपद अधिकच नामधारी झाले. सर्व सत्ता पेशव्यांकडे केंद्रित झाली. मराठी राज्यात शिवाजीनंतरचा शाहू या थोर राजाच्या ४२ वर्षांच्या कारकिर्दीचा शेवट झाला. आपल्या उभ्या हयातीत ‘जुने मोळ नये, नवे करू नये’ या धोरणाचा पुरस्कार त्याने केला. शाहूने आपल्या उभ्या हयातीत सर्वांना सांभाळून घेण्याचे काम केले. तो अजातशत्रू होता. शाहू अत्यंत मनमिळावू आणि निःस्पृह असल्याने साच्या मराठमंडळावर त्याचा दरारा होता.

इतर महत्वाच्या घटना : नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकिर्दीत आगच्याचा यादवी तंदा सुरु झाला. नागपूरकर भोसल्यांशी संघर्ष झाला, निजाम - पेशवे युद्ध झाले. उस्मानाबाद जिल्ह्यात उदगीर येथे ३ फेब्रुवारी १७६० रोजी लढाई झाली. मराठ्यांनी निजामाचा पराभव केला. विजापूर, आसिरगढ आणि अहमदनगर व दौलताबाद असे महत्वाचे किल्ले मराठ्यांनी निजामाकडून ताब्यात घेतले. शिवाय औरंगाबादलगतचा ६० लाख उत्पन्नाचा प्रदेशही त्यांनी मिळविला.

नानासाहेबाने उत्तरेतील राजकारण केले. माळवा मिळविला. १७४२-४३ मध्ये नानासाहेबाने बंगालवर स्वारी केली. १७४५ ला मराठ्यांच्या फौजा शिंदे होळकरांच्या नेतृत्वाखाली जयपूरला पोहोचल्या. बुंदेलखंडावर स्वारी करून आपले प्रभुत्व नानासाहेबाने सिद्ध केले. नारो शंकराने झाशीला मराठ्यांचे सत्ताकेंद्र उभे केले. झाशी शहराचा विकास झाला. सागर हे शहरही वाढले. अहमदशहा अब्दालीने १७४८ ला पंजाबवर स्वारी केली. १७५२ ला मोगल-मराठा तह झाला. या तहान्वये मोगल बादशाहाच्या संरक्षणाची जबाबदारी मराठ्यांनी घेतली. मराठ्यांचे वर्चस्व निश्चितपणे प्रस्थापित झाले. तसेच रघुनाथरावाने उत्तरेत स्वाच्या केल्या व मराठ्यांचे अटकेपार झेंडे फडकावले. १७५७ च्या फेब्रुवारीत रघुनाथराव पुन्हा उत्तरेत गेला. पंजाबातून अहमदशहा अब्दालीला हुसकावणे मोगल साम्राज्याचे संरक्षण करणे हा मराठ्यांपुढे मूळ उद्देश होता. नानासाहेबांच्या कारकिर्दीत कर्णाटकातही जवळ जवळ पाच स्वाच्या झाल्या. मराठ्यांना प्रचंड लूट व पैसा मिळाला. पटवर्धन घराण्याचा उदय झाला. नानासाहेब-बाळाजी बाजीराव पेशवे पुण्यात आले. २३ जून १७६१ या दिवशी पेशव्यांचे देहावसान झाले.

नानासाहेब पेशव्यांचे नाव एक श्रेष्ठ पेशवा म्हणून इतिहासात नोंदविले गेले. बाळाजीच्या कारकिर्दीने मराठा राज्याच्या विस्ताराचा उत्कर्षबिंदू पाहिला.

"Balaji's reign saw the zenith of the expansion of the Maratha State in India and the success of Maratha arms in its various Parts."

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) औरंगजेबाला मराठ्यांचे राज्य संपुष्टात आणण्यात यश आले नाही. ( )
- (२) शाहूने मराठे मुलुखात प्रवेश करताच, त्याला मोहनसिंगांचे प्रथम सहकार्य मिळाले. ( )
- (३) ताराबाई आणि शाहू यांच्यात वारसा हक्कासाठी लढा सुरु झाला. ( )
- (४) बाळाजी विश्वनाथ पेशवेपदावर येताच मराठी साम्राज्यातील शांतता व सुव्यवस्था धोक्यात आली. ( )
- (५) बाळाजी विश्वनाथ एक मुत्सदी व कर्तवगार राजकारणी होता. ( )
- (६) बाजीराव पेशव्याने साम्राज्याच्या विस्ताराचे धोरण अवलंबिलेले नाही. ( )
- (७) बाजीराव पेशव्यांना शिवाजीनंतरचा एक अलौकिक पुरुष मानले जाते. ( )

३.२.५ पानिपतची तिसरी लढाई (१४ जानेवारी १७६१)

मराठ्यांच्या इतिहासात १४ जानेवारी १७६१ ला झालेल्या तिसऱ्या पानिपतच्या युद्धाचे महत्त्व फार मोठे आहे. १५२६ ला बाबर आणि इब्राहिम लोदी यांच्यात पानिपतची पहिली लढाई झाली. १५५६ ला अकबर व हिमु यांच्यात दुसरी पानिपतची लढाई झाली. तिसरी लढाई १७६१ च्या १४ जानेवारीस मराठे आणि अफगाणिस्तानचा सत्ताधिश अहमदशहा अब्दाली यांच्यामध्ये झाली. या तिसऱ्या पानिपतच्या लढाईचा थोडक्यात आपण अभ्यास करणार आहोत.

पाश्वर्भूमी : बाजीरावाच्या उत्तरेकडील आक्रमक धोरणामुळे शिंदे, होळकर, पवार, इत्यादी मराठा सरदार मंडळी माळवा, बुंदेलखण्ड, इत्यादी प्रदेशावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून राहिले होते, पण उत्तरेकडील सत्ता विशेषत: रजपूत मराठ्यांना अनुकूल राहिले नव्हते. सन १७५२ च्या मराठे-मुघल बादशाहा यांच्यातील कराराप्रमाणे मुलताना, पंजाब, राजपुताना, रोहिलखण्ड या प्रदेशाची चौथाई मराठ्यांना मिळाली होती. त्याच्या मोबदल्यात अफगाण, जाट, रोहिले, इत्यादीपासून मराठ्यांनी बादशाहाचे रक्षण करायचे होते.

१७४७ ला अहमदशहा अफगाणिस्तान नेता म्हणून उदयास आला. १७४७ पासून ते १७६१ पर्यंत अहमदशहा अब्दाली पंजाब व उत्तर सरहदेवर स्वाच्या करत होता.

रघुनाथरावांनी १७५८ नंतर पंजाबमध्ये अटकेवर स्वारी केली होती. १७५९ मध्ये दत्ताजी शिंदेनी पंजाबवर स्वारी केली.

सदाशिवरावभाऊ पानिपतकडे (१७६०) : ७ मार्च १७६० ला पेशवा व सदाशिवराव यांच्या पुण्यात भेटी झाल्या. भाऊच्या बरोबर ५० हजार सैन्य देण्यात आले. शिवाय बजवंतराव मेहंदळे, त्रिंबक सदाशिव उर्फ नाना पुरंदरे, महिपतराव चिटणीस, हरी शिवराम खाजगीवाले, नाना फडणीस ही अनुभवी माणसे, शिवाय विठ्ठल शिवदेव विंचूकर, अंताजी माणकेश्वर, समशेर बहादूर, मानाजी पायगुडे, खंडेराव व महादजी नाईक निंबाळकर, सुभानराव माने, अमरसिंग जाधवराव, यशवंतराव पवार, यमाजी गायकवाड ही मंडळी होती. इब्राहिमखान गारद्यांच्या बरोबर ८ हजारांचे तोफखाना पथक होते.

१४ मार्च १७६० ला या सैन्याने कूच केले. नर्मदा ओलांझून सैन्य दिल्लीच्या दिशेने गेले. शिंदे, होळकर, मेहंदळे यांच्या फौजेने दिल्ली काबीज केली. कुंजपुरा हे दिल्लीपासून ७८ मैलावर असून तेथे अब्दालीच्या सैन्याशी चकमकी उडाल्या. १७ ऑक्टोबर १७६० ला कुंडापुरा मराठ्यांनी जिंकले.

दिल्लीपासून पानिपत ५४ मैलावर. तेथे ऑक्टोबर १७६० मध्ये अफगाण आणि मराठे या दोघांच्या फौजा पानिपतावर तळ देऊन बसल्या. मराठ्यांनी लगेच हल्ला केला असता तर इतिहास बदलला असता पण सदाशिवरावभाऊ कुरुक्षेत्राला गेला. २६ नोव्हेंबर १७६० ला दोन्ही सैन्याच्या छावण्या एकमेकांपासून ६ ते ७ मैलावर येऊन थांबल्या. १५ डिसेंबर १७६० पासून मराठ्यांच्या छावणीत अन्नधान्याचा तुटवडा भासू लागला.

पानिपतची प्रत्यक्ष लढाई (१४ जानेवारी १७६१) : १४ जानेवारी १७६१ ला सकाळी लढाईला प्रत्यक्ष सुरुवात झाली. साधारणत: सकाळी ९ च्या सुमारास सुरु झालेली ही लढाई साडेचारा-पाच वाजेपर्यंत चालली. दुपारी १२ वाजेपर्यंत मराठ्यांनी खूप जोर मारला. पण नंतर विश्वासराव पडला. सदाशिवरावभाऊ मारला गेला. मराठा सरदार व सैन्य सैरावैरा पद्ध लागले. दमाजी गायकवाड जखमी होऊन पडला. मल्हाराव होळकर निसटला. जनकोजी शिंदे शत्रूच्या तावडीत सापडला. मराठे पराभूत झाले. ‘२७ मोहरा हरवल्या, दोन मोती गळाले, चांदी व तांब्याची नाणी किंती गेली याची गणतीच नाही’, असे वर्णन केले.

एकूण ९० हजार लोक या लढाईत मारले गेले. २२ हजार स्त्रियांना-मुलांना गुलाम बनवले गेले. एक पिढीच्या पिढी या लढाईत गारद झाली. नाना फडणीस, सदाशिवराव भाऊची पार्वतीबाई आणि इतर मोजकी माणसे महाराष्ट्रात परतली. मराठ्यांचे पानिपत झाले. या वेळेपासून ‘पानिपत

‘होणे’ म्हणजे ‘पूर्ण निःपात होणे’ या अर्थाचा वाक्प्रचार मराठी भाषेत रुढ झाला.

पानिपतच्या अभूतपूर्व विजयानंतर अबदाली २१ जानेवारी १७६१ ला दिल्लीत आला. काही दिवस राहन लूट गोळा करून २० मार्च १७६१ ला त्याने दिल्लीचा निरोप घेतला. पुढे १४ एप्रिल १७७२ ला अबदालीचा मृत्यू झाला.

पानिपतच्या युद्धाचे परिणाम : पानिपतचे तिसरे युद्ध भारतीय इतिहासातील महत्वाचे पर्व आहे. जगाच्या इतिहासाचे समालोचन करणाऱ्या इतिहासकार टॉइनबीला मराठ्यांच्या इतिहासातील ज्या तीन गोष्टींचा उल्लेख करावा लागला, त्यातील एक सन १७६१ मधील पानिपतची लढाई होय.

या लढाईत मराठ्यांचा पराभव झाला. त्याला अनेक गोष्टी कारणीभूत आहेत. विस्तारलेली मराठी सत्ता अनपेक्षितपणे पानिपतावर पराभूत झाली. अबदाली मराठ्यांपेक्षा वरचढ चढला.

या युद्धाचा परिणाम म्हणजे मराठ्यांचे पाऊल मागे आले. या युद्धाचा खरा परिणाम म्हणजे मोगली राज्यासाठी भांडणाऱ्या मराठे व मुसलमान या दोन्ही सत्ताही दुर्बल झाल्या व नवीन उदय पावणाऱ्या इंग्रजी सत्तेला वाव मिळाला. पानिपतावर १ लाख मराठे मेले. त्यांची एक पिढी गेली. मराठ्यांची उत्तर भारतातील घोडदौड काही काळ तरी खुंटली. पंजाब, बंगाल, बिहार मराठ्यांच्या हातून गेले. युद्धवार्तेच्या धक्क्याने नानासाहेब पेशवा २३ जून १७६१ ला मृत झाला. प्लासीला लावलेल्या इंग्रजी सत्तेच्या रोपाची मुळे पानिपतामुळे बळकट झाली. मराठेशाहीतील कर्तव्यागर पिढी गेली. बंगाल व मद्रास येथे इंग्रजांची सत्ता कायम स्थापली गेली. मराठे प्रबळ होते तेव्हा त्यांनी निष्कारण वेळ दवडला. पानिपतच्या या लढाईने मराठ्यांच्या इतिहासातले एक पर्व संपले. ही लढाई अत्यंत महत्वाची व निर्णायिक ठरली. मोगलांचे महत्व संपले, मराठे नामोहरम झाले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) पुढील विधाने घूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात किंवा अशी खूण करा.
- (१) १५२६ मध्ये बाबर व इब्राहिम लोदी यांच्यात पहिली पानिपतची लढाई झाली. ( )
  - (२) १४ जानेवारी १७६१ रोजी मराठे आणि अफगाणिस्तानचा सत्ताधीश अहमदशाह अबदाली यांच्यात पानिपतचे तिसरे युद्ध झाले. ( )

- (३) पानिपतमधील मराठ्यांच्या पराजयाचा त्यांच्या साप्राज्यावर काहीही परिणाम झाला नाही. ( )
- (४) इंग्रजी सत्तेच्या रोपाची मुळे पानिपतामुळे बळकट झाली. ( )
- (५) पानिपतच्या लढाईत मोगलांचे महत्व संपले तर मराठे नामोहरम झाले. ( )

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

ऐतिहासिक साधने : अव्वल साधनांशिवाय इतिहास लिहिता येत नाही. यात कागदपत्रे, बखरी, पत्रे, इत्यादींचा समावेश होतो.

शकावल्या : महत्वपूर्ण घटनांची नोंद करण्याची पद्धत. ही पद्धत इस्लामी राज्यकर्त्यांच्या दरबारात रुढ होती. पुरंदरचा तह : शिवाजी व मिर्जा राजे जयसिंग यांच्यात १४ जून १६६५ रोजी झालेला तंह. पुरंदरचा किल्ला मोगलांच्या ताब्यात जाण्याची शक्यता निर्माण झाल्याने शिवाजीने मुत्सदेगिरीने हा तंह केला.

पानिपतची तिसरी लढाई : १४ जानेवारी १७६१ रोजी ही लढाई मराठे आणि अफगाणिस्तानचा सत्ताधीश अहमदशाह अबदाली यांच्यात झाली. या लढाईत मोगलांचे महत्व संपले, मराठे नामोहरम झाले.

३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) , (२) , (३) , (४) ,
(५) , (६) , (७) , (८) .

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) , (२) , (३) , (४) ,
(५) , (६) , (७) , (८) .

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) , (२) , (३) , (४) ,
(५) , (६) , (७) .

- (आ) (१) पुरंदर, (२) ६ जून, १६७४

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) २१ एप्रिल १६८०
 (२) गोवळकोंडा, कुतुबशाही
 (३) राजा संभाजी
 (४) महाराणी ताराबाई
 (५) महाराणी ताराबाई
 (६) मराठी सत्ता

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✗),
 (५) (✓), (६) (✗), (७) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✓),
 (५) (✓).

३.५ सारांश

१७ व्या शतकाच्या प्रारंभी अहमदनगरची निजामशाही आणि विजापूरची आदिलशाही यांच्यात संघर्ष सुरु होता. शाहजी राजे भोसले यांनी आपली बुद्धी व युद्धकौशल्य वापरून भातवडीची लढाई जिंकली. परंतु त्यांचे वर्चस्व निजामशाहीतील इतरांना सहन झाले नाही म्हणून शाहजीराजांनी निजामशाही सोडली व ते आदिलशाहीत दाखल झाले. त्यांचा तेथे 'सरलष्कर' हा किताब देऊन सन्मान केला गेला. शाहर्जीनी निजामशाही - आदिलशाही असा वरचे वर प्रवास केला, परंतु पुणे परिसरातील जहागिरी त्यांच्याच ताब्यात राहिली.

दिनांक १६ फेब्रुवारी १६३० रोजी शिवाजी राजांचा जन्म झाला. शिवाजीच्या जन्मापासून एक नवे युग अवतरले. शिक्षण, युद्धकला, इत्यादी कला त्यांनी दादोजी कोंडदेव यांच्याकडून प्राप्त केली. शाहजी राजांनी १६४०-४१ मध्ये पुणे जहागिरी शिवाजीकडे सुपूर्दे केली. १५ वर्षे मावळच्याच्या देशमुखांचा बंदोबस्त करून शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवली. राज्य कारभार व न्यायदान याबाबत शिवाजी फार काटेकोर होता. प्रजेला छळणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर त्यांनी प्रसंगी फार कडक शासन केले होते. आपल्या पराक्रमांनी शिवाजी राजांनी विविध मोहिमा यशस्वीपणे पार पाडल्या. जावळी, रोहिडा, सुपे काबीज केले व साम्राज्याचा विस्तार केला. महाबलाळ्य आदिलशाही सरदार अफझलखान याचा

१० नोव्हेंबर १६५८ रोजी वध करून त्यातून भारतीय राजकारणात शिवाजीचे महत्व वाढले. शाहिस्तेखानाची बोटे कापली. मात्र मिळा राजे जयसिंग यांच्याशी मुत्सदेगिरीतून शिवाजीला तह करावा लागला. यालाच पुंदरचा तह असे म्हणतात. शिवाजीला लोकांनी राजा म्हणून स्वीकारलेच होते. मात्र सुराज्याला निश्चित स्वरूप प्राप्त करून देण्याच्या उद्देशाने रायगडावर ६ जून १६७४ रोजी राज्याभिषेक केला. असामाय राजा, युगप्रवर्तक व्यक्तिमत्त्व, श्रेष्ठतम् सेनापती असे शिवाजीचे वर्णन केले जाते. शिवाजीच्या मृत्यूनंतर संभाजीचा राज्याभिषेक झाला. मोगल आक्रमणे या काळात वाढली होती. परंतु संभाजीने रामचंद्र अमात्य, प्रल्हादपंत, संताजी घोरपडे, इत्यादी सरदारांच्या साहाये मुघल सत्तेसं समर्थपणे तोंड दिले. लढा दिला. राजारामने देखील या परिस्थितीत धीराने तोंड दिले. महाराणी ताराबाईनेही मोठा लढा दिला. परिणामी मराठी सत्ता जिंकायचे हे औरंगजेबाचे केवळ स्वप्नच राहिले. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मुघल साम्राज्याच्या विघटनास प्रारंभ झाला. औरंगजेबाचा मुलगा आजमशहा याने शाहूची सुटका केली. शाहूस अनेक सरदार येऊन मिळाले. मात्र ताराबाई व शाहू यांच्यात वारसा हक्कासाठी संघर्ष झाला. शाहूने खेर, सातारा जिंकले. सातारा येथे राजधानी बनवून नवे अष्टप्रधान जाहीर केले. १६ नोव्हेंबर १७१३ रोजी बालाजी विश्वनाथ याची योग्यता हेरून शाहूने त्यास पेशवाईची वस्त्रे दिली. बालाजीने शाहूविरुद्ध बंड करणाऱ्या सरदारांना वठणीवर आणले.

बालाजी विश्वनाथनंतर पहिला बाजीराव पेशवा झाला. बाजीरावाने मराठी साम्राज्याचा विस्तार केला व मराठ्यांच्या स्वराज्याला स्थैर्य मिळवून दिले. नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकिर्दीत मराठी राज्याची मुलूखगिरी व साम्राज्यविस्तार ही दोन्ही धोरणे चालूच राहिली. आगच्याचा यादवी तंटा, नागपूरच्या भोसल्यांचा संघर्ष विशेष गाजला.

मराठ्यांच्या इतिहासात तिसऱ्या पानिपताच्या युद्धास मोठे महत्व आहे. ही लढाई मराठे आणि अफगाणिस्तानचा सत्ताधीश अहमदशाह अब्दाली यांच्यात झाली. या लढाईत मराठ्यांचा पराभव झाला. प्लासीला लादलेल्या इंग्रजी सत्तेची मुळे पनिपतामुळे बळकट झाली. बंगल, मद्रास येथे इंग्रज सत्ता स्थापन झाली. मोगलांचे महत्व संपले. मराठे नामोहरम झाले.

३.६ अधिक अध्ययन

मराठ्यांचा इतिहास खंड दुसरा शाहू आणि शाहूकाल

(१७०७ ते १७६१) संपादक - अ. रा. कुलकर्णी आणि ग. ह. खरे यामधील पुढील उतारा दिला आहे. तो काळजीपूर्वक वाचा व आपण केलेल्या अभ्यासाच्या संदर्भात त्याचा विचार करा.

‘मराठ्यांची उपासमार’

अब्दाली व भाऊ समोरासमार छावणी करून जवळ जवळ १ नोव्हेंबरपासून २॥ महिने होते. २६ नोव्हेंबरच्या सुमारास अब्दालीने आपल्या छावणीची जागा बदलली. धान्यपुरवठा सोणा व्हावा म्हणून अब्दालीने आपली छावणी यमुनेच्या बाजूस सरकावली. मराठ्यांच्या छावणीपासून अब्दालीची छावणी ६ ते ८ मैल होती. मराठ्यांच्या व अब्दालीच्या सैन्याच्या लहान लहान चकमकी सतत होत होत्या. ७ डिसेंबरच्या चकमकीत १॥ हजार रोहिले पडले व मराठ्यांकडील बळवंतराव मेहंदळे ठार झाला. गोविंदपंत बुंदेले मारला गेल्यानंतर मराठ्यांना १५ डिसेंबरपासून धान्यपुरवठा बंद झाला व त्यांची उपासमार होऊ लागली. १० डिसेंबरला अब्दालीने छावणी परत बदलली. गोविंदपंत मारला गेल्यानंतर मधील ३-४ दिवसांत भाऊने पानिपत-दिल्ली मार्ग मोकळा असताना दिल्लीला कूच का केले नाही ते कळत नाही. १३ जानेवारीला भाऊने अब्दालीची फळी फोडून यमुनेच्या तिरी जाण्याचा निर्णय घेतला. हा निर्णय २३ डिसेंबरला अधिक हितकारक झाला असता. दोन दिवस छावणीत अन्न मिळेनासे झाले तेव्हा १३ जानेवारीला दुसऱ्या दिवशी बाहेर पडण्याचा निश्चय भाऊने केला.’ (मराठ्यांचा इतिहास : खंड दुसरा : अ. रा. कुलकर्णी, ग. ह. खरे, पृ. २०५).

३.७ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) शहाजी राजे भोसले यांची कारकिर्द स्पष्ट करा.
- (२) शिवाजी महाराजांचा उदय आणि स्वराज्याची स्थापना सविस्तरपणे स्पष्ट करा.
- (३) ‘अफळालखानाचा वध ही शिवाजीच्या आयुष्यातील अनेक दृष्टीने एक अतिशय महत्वपूर्ण अशी घटना आहे’, सविस्तर स्पष्ट करा.
- (४) मिळाराजे जयसिंगराची स्वारी आणि पुरंदरचा तह याविषयी माहिती लिहा.
- (५) शिवराज्याभिषेकाची गरज व महत्व स्पष्ट करा.
- (६) बाळाजी विश्वनाथाच्या कारकिर्दीचे वर्णन करा.
- (७) पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईविषयी माहिती लिहा.

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) कुलकर्णी अ. रा., ग. ह. खरे (संपादक), ‘मराठ्यांचा इतिहास’, खंड १, खंड २ व खंड ३, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे - ३०.
- (२) डॉ. देव प्रभाकर, ‘मराठ्यांचा इतिहास’, विद्या प्रकाशन.
- (३) प्रा. पवार जयसिंगराव, ‘मराठी साम्राज्याचा उदय आणि अस्त’, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर.

घटक ४ : पानिपतोत्तर मराठ्यांचा इतिहास

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
  - ४.२.१ माधवराव पेशवे (१७६१-१७७२)
  - ४.२.२ नारायणराव पेशवे (१७७२-१७७३)
  - ४.२.३ सवाई माधवराव पेशवे (१७७३-१७९५)
  - ४.२.४ पेशवा दुसरा बाजीराव व मराठेशाहीचा अस्त (१७९६-१८१८)
- ४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.५ सारांश
- ४.६ अधिक अध्ययन
- ४.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ माधवराव पेशव्यांनी मराठी सत्ता कशी विस्तारली आणि पानिपतच्या लढाईत गेलेली मराठी सत्तेची पत कशी राखली ते विशद करता येईल.
- ★ घरगुती भांडणामुळे नारायणराव पेशव्यांचा खून कसा झाला ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ नारायणराव पेशव्यांच्या खूनास राघोबादादा कसा जबाबदार होता ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ बारभाईचे कारस्थान व राजकारण याचा मराठेशाहीवरील परिणाम स्पष्ट करता येईल.
- ★ महादजी शिंदे, नाना फडणवीस यांचे कार्य व कंतृत्व स्पष्ट करता येईल.
- ★ दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकिर्दींत मराठी राज्याचा ज्ञास कसा होत गेला ते सांगता येईल.

- ★ मराठेशाहीच्या अस्ताची कारणमीमांसा करता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईत १७६१ ला मराठ्यांचा पराभव झाला. त्या पराभवाने मराठी सत्तेची प्रतिष्ठा संपुष्टात आली होती. पानिपतावर १७६१ साली मराठ्यांचा घात झाला. कर्तबगार राज्यकर्त्यांची व पराक्रमी सरदारांची एक पिढी गारद झाली. मराठ्यांचा दरारा नाहीसा झाला. मराठ्यांच्या शत्रूंनी उठाव केला. रघुनाथराव दादांचा सतत विरोध अशा परिस्थितीत माधवराव पेशवा झाला.

या घटकात आपण १७६१ ते १८१८ पर्यंत मराठेशाहीच्या इतिहासाचा अभ्यास करणार आहोत. नानासाहेबांच्या मृत्यूनंतर माधवराव पेशवा झाला. त्याची कारकीर्द १७६१ ते १७७२ अशी होती. ह्या थोरले माधवराव पेशव्याने मराठी सत्तेची विस्कटलेली घडी नीट बसविण्याचा प्रयत्न केला. चुलता रघुनाथकाका याचा सतत विरोध होता. तरी पण मराठ्यांचे शत्रू निजाम व हैदर हांचा माधवरावांनी पराभव केला, पण तो अल्पायुषी ठरला. त्यानंतर नारायणराव पेशवा झाला पण त्याचा शनिवारवाड्यात खून झाला. त्यानंतर सवाई माधवरावाच्या कारकिर्दीत नाना फडणवीस व महादजी शिंदे यांनी राजकारण केले. उत्तर भारतात महादजी शिंदे यांनी मराठी सत्तेचा दबदबा निर्माण केला पण राघोबा दादाने इंग्रजांचे साहाय्य घेऊन मराठी सत्तेस ग्रहण लावले. शोवटी १७९६ ला बाजीराव दुसरा हा राघोबा दादाचा पुत्र पेशवा झाला. त्याने १८१८ पर्यंत राज्य कारभार पाहिला पण इंग्रजी वरचढ झाले आणि १८१८ ला इंग्रजांनी बाजीरावाचा पराभव करून मराठी सत्तेचा शोवट केला. शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेले मराठी राज्य, पहिल्या तीन पेशव्यांनी बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव पहिला, नानासाहेब यांनी विस्तारलेले व अखिल भारतीय स्वरूपाची झालेली मराठी सत्ता पानिपताच्या पराभवानंतर फार काळ टिकली नाही. मराठे सरदार एकमेकांत भांडत बसले. बाजीराव दुसरा याने अनेक चुका केल्या

आणि शाहाण्या इंग्रजी सत्तेने संपूर्ण मराठी राज्य कसे १८१८ ला जिंकले, ह्याचा ऊहापोह या घटकात करणार आहोत.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ माधवराव पेशवे (१७६१-१७७२)

मराठ्यांच्या इतिहासात माधवराव पेशव्यांचा काळ हा अनेक दृष्टीनी उज्ज्वल व क्रांतिकारक मानला जातो. भारतभूमीत इंग्रजी सत्तेचा आरंभ या काळात झाला. कलाईव्हने बंगलची दिवाणी पैदा करून देशात कंपनीचा अंमल कायम केला. दि. २३ जून १७६१ रोजी पेशवा नानासाहेब पर्वतीवर मरण पावला. नानासाहेबाला दोन पुत्र होते. थोरला माधवराव व धाकटा नारायणराव. पैकी माधवरावांचे वय या वेळी फक्त सोळा वर्षांचे. माधवरावांचा जन्म १५ फेब्रुवारी १७४५ ला झाला होता. राघोबा दादा अनुभवी होता पण पुणे दरबारात त्याला पेशवा करू नये असे मत होते. गोपिकाबाईस (माधवरावांची आई) लोक भिऊन असत. तिचा विचार माधवरावांस वस्त्रे देऊन दादांनी (राघोबा) त्यांचे साहा करावे असा होता. ताराबाईच्या संमतीने रामराजाकडून सोमवार दि. २० जुलै १७६१ रोजी माधवरावांस पेशवाईचे वस्त्रे मिळाली. रामराजा ताराबाईच्या अटकेत होता. त्यास स्वतंत्र करावे असा विचार होता पण ताराबाईचा त्यास विरोध होता. पुढे दि. १० डिसेंबर १७६१ रोजी ताराबाईचे देहावसान झाले.

माधवराव पेशवे झाले त्या वेळी मराठी राज्याची परिस्थिती संकटमय होती. खजिन्यात पैसा नव्हता. चहूकडे शत्रू उठलेले, पूर्वीची अनुभवी माणसे गारद झालेली अशा अडचणीत माधवरावांना राज्यकारभार करावा लागणार होता. पानिपतावर गेलेली अब्रू परत मिळविण्याचे मोठे कार्य माधवरावांसमोर उभे होते.

स्वार्थी राघोबा दादा : राघोबाला पेशवे पद मिळाले नाही म्हणून तो माधवरावाला अडचणी व संकटे निर्माण करत होता. राघोबा सल्लागारांच्या नेमणुकीवरून नाराज होता. ह्याच वेळी निजाम उरळी येथे मराठी सैन्याकडून संपूर्णपणे वेढला गेला. निजामाला कायमचा नेस्तनाबूत करण्याची संधी मराठ्यांना मिळाली. बरोबर याच वेळी राघोबाने आपली कारस्थानी वृत्ती दाखविली. पुढे -मागे पेशवाई मिळविण्यास निजामाची मदत होईल म्हणून राघोबाने जानेवारी १७६२ ला निजामाकडून

फक्त ४० लाखांचा मुलूख घेऊन सोडून दिले. माधवराव व मराठे सरदार यांना राघोबाचे हे वर्तने आवडले नाही.

माधवराव नजरकैदेत (१७६२) : सखाराम बापू हा राघोबाचा उजवा हात होता. पेशव्यांचा कारभारीपण राघोबा आणि सखाराम बापू यांच्याकडे च होते. राघोबाला शह देण्यासाठी सखाराम बापूला दूर सारून आपल्या बाजूचे त्र्यंबकराव पेठे व बाबूराव फडणवीस यांना माधवराव-गोपिकाबाईने राघोबाच्या हाताखाली दिले. राघोबाला हा प्रकार सहन झाला नाही. चुलत्या-पुतण्यातील तेढ वाढतच चालली. जानोजी भोसले व निजाम यांनी राघोबाला पाठिंबा दिला. थोड्याच काळात निजामाच्या सैन्यासह पत्रास हजार फौज राघोबाजवळ जमली. राघोबाने दिलेले आव्हान माधवरावाने स्वीकारले. मोठे सैन्य घेऊन त्याने राघोबावर चाल केली. घोडनदीच्या काठावर एक लढाई झाली. (७ नोव्हेंबर १७६२) पुढे भीमेकाठी आलेगाव येथे माधवरावाची फौज बेसावध असता राघोबा व निजाम यांनी छापा घातला. दि. १२ नोव्हेंबर १७६२ ला माधवरावाचा पराभव झाला. माधवरावाने चुलत्यापुढे (राघोबा दादा) शरणागती स्वीकारली. काही काळ माधवरावावर नजरकैदेचे संकट आले. राघोबाने रामराजाचा पाठिंबा मिळविला. मिरजेच्या पटवर्धनावर स्वारी करून फेब्रुवारी १७६३ ला त्यांना शरणागती पत्करावयास लावली.

राक्षस भुवनच्या विजय (१७६३) : माधवरावांच्या कर्तृत्वाची सुरुवात - निजामाने मराठी राज्यावर स्वारी केली. राघोबा व निजाम यांचे संबंध बिघडले. निजाम व मराठे यांच्यात राक्षस भुवन येथे १० ऑगस्ट १७६३ ला लढाई झाली. स्वतः पेशवा माधवराव व राघोबा यांनी हाती शस्त्र घेऊन शत्रूवर चाल केली. उभयपक्षी घनंघोर संग्राम होऊन निजामाचा पराभव झाला. लवकरच निजाम मराठ्यांना शरण आला. ८२ लाखांचा मुलूख निजामाने पेशव्यास दिला (सप्टेंबर १७६३). राक्षस भुवनच्या विजयामुळे माधवरावांच्या स्वतंत्र अशा कर्तव्यारीस सुरुवात झाली. या विजयाचा सर्वांत महत्वाचा परिणाम म्हणजे राघोबाची मिरासदारी संपून माधवरावांच्या राज्यकारभारास, कर्तृत्वास आणि स्वतंत्र जीवनास प्रारंभ झाला. रियासतकार सरदेसाई लिहितात, 'सन १७६३ चा ऑक्टोबरचा विजयादशमीचा प्रसंग माधवरावांच्या करामतीचा पहिला विजय होय'. निजामाविरुद्धच्या ह्या संग्रामात खुद माधवरावाने आपल्या युद्ध कौशल्याची आणि मुत्सदेगिरीची चांगलीच छाप पाडली.

तसेच माधवरावाने महादजी शिंदेला बोलावून घेऊन 'तुमच्या सरदारीची घालमेल होणार नाही, त्याबद्दल तुम्ही

काळजी बाळ्यू नये', असे आश्वासन ह्याच वेळी दिले. महादजी शिंदेच्या अंतःकरणात शेवटपर्यंत पेशव्यांच्या घराण्याबद्दल निष्ठा राहिली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X)
किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) मराठ्यांच्या इतिहासात माधवराव पेशव्यांचा काळ हा अनेक दृष्टींनी उज्ज्वल व क्रांतिकारक मानला जातो. ( )
  - (२) माधवराव पेशवे झाले त्या वेळी मराठी राज्याची स्थिती संकटमय होती. ( )
  - (३) घोडनदीच्या काठावर झालेल्या माधवराव व राघोबा यांच्या युद्धात राघोबाचा पराभव झाला. ( )
  - (४) निजामांनी राघोबाला कधीही साहाय्य केले नाही. ( )
  - (५) राक्षस भुवन येथे झालेल्या लढाईत माधवराव व राघोबा यांनी निजामाचा पराभव केला. ( )
  - (६) राक्षस भुवनाच्या विजयामुळे राघोबाची मिरासदारी संपून माधवरावांच्या कर्तृत्वास व स्वतंत्र जीवनास प्रारंभ झाला. ( )

माधवराव व हैदरअली-माधवरावांची कर्नाटकातील कामगिरी : माधवरावांनी आपल्या हयातीत कर्नाटकात एकंदर चार स्वान्या हैदर अलीवर केल्या व त्यास पराभूत केले पण हैदर अलीचे संपूर्ण उच्चाटन त्यांना करता आले नाही. कारण बन्याच वेळा पुण्यात राघोबादादांनी काही अडचणी व समस्या निर्माण केल्यामुळे माधवरावांना हैदरअलीवरची स्वारी पटवर्धन सरदारावर सोपवून अर्ध्यावरच पुण्याला यावे लागले.

दि. १९ जुलै १७६१ पासून दि. १८ नोव्हेंबर १७७२ पावेतो अकरा वर्षे चार महिने माधवरावाने पेशवाईचा कारभार केला. पैकी राक्षस भुवनपर्यंतची पहिली दोन वर्षे त्याचे आसन स्थिर होण्यात गेली. तसेच शेवटचे वर्ष आजाराच्या विवंचनेत गेले. त्याच्या मुख्य पराक्रमाला केवळ आठ वर्षे राहतात. ह्या आठ वर्षांतील कारभारात कर्नाटकातील हैदर नायकाचे युद्ध व उत्तरेतील व्यवहारात बादशाहाची दिल्लीस स्थापना हे दोन ठळक प्रकार प्रथम लक्ष्य येतात.

हैदर नाईकावर पहिली चढाई (१७६२) : हैदर अलीचा उदय ही एक अकलित घटना अनेक कारणांच्या मिलाफाने घडून आली. सन १७२२ मध्ये कर्नाटकातील एका गरीब घराण्यात हैदरचा जन्म झाला. आपल्या अंगच्या अवकल हुशारीने तो व्याद्याचा फर्जी बनला. एखाद्या

धूमकेतूप्रमाणे म्हैसूर राज्याच्या क्षितिजावर हा चमकला. त्याने म्हैसूरमध्ये आपला वचक बसविला. हैदर अली शूर होता, पराक्रमी होता, महत्वाकांक्षी होता, उत्तम सेनानायक होता. कर्तव्यावाची युद्धात तो तरबेज होता. कृतघ्नपणातही निष्पात होता. मराठ्यांचा 'गनिमी कावा' त्याने आत्मसात केला होता. १७६१ च्या पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाल्याने ते निःसत्त्व व बलहीन झाले आहेत. या संधीचा फायदा घेऊन हैदरने म्हैसूरमध्ये आपले आसन भक्कम केले. त्याच सालच्या जूनमध्ये पेशवा (१७६१) नानासाहेब मरण पावल्यावर हैदरने म्हैसूरचा राजा चिक्क कृष्णराज व त्याचे प्रधान नंजराज व खंडेराव ह्यांस कैद करून सर्व सत्ता आपल्या हाती घेतली आणि शिरे, होसकोटे, बाळापूर वगैरे मराठ्यांच्या कब्जात असलेले प्रांत हस्तगत केले. त्यामुळे कर्नाटकात त्याचा चांगला वचक बसला. निजामाचा भाऊ अदवानीचा तो कारभारी होता. तो हैदरास साहाय्य करी. गुर्तीचा मराठा सरदार मुरारराव घोरपडे मोठा मातब्दर सरदार समजला जाई. पण त्यालाही पराभूत करून हैदरने नरमावले. कडपा, कर्नूल, अर्काट, सावनूर येथील नवाबांकडून व सौंधे, चित्रदुर्ग, रायदुर्ग, वगैरे हिंदू संस्थानिकांपासून त्याने कोट्यवधी रुपयांची खंडणी घेतली.

माधवरावास पेशवाईची वस्त्रे मिळताच निजाम पुण्यावर चालून आला. ती लढाई संपल्यावर पेशवा सन १७६२ मध्ये आपल्या चुलत्यासह कर्नाटकावर चालून गेला. हैदरने बळकावलेले प्रांत परत घेण्याचा उद्योग पेशव्याने हैदरवर चालून जाण्याची सूचना केली. त्यामुसार २० मार्च १७६२ रोजी त्याने हैदरवर चढाई केली व बाळापूरच्या लढाईत त्याचा पराभव केला. १७६२ च्या स्वारीत पेशव्यांबोर त्रिंबकराव पेठे होता. त्याने कर्नाटकात धारवाडपासून तुंगभद्रपर्यंत खंडण्या वसूल केल्या. त्याच सुमारास कर्नाटकातून रघुनाथराव पुण्यास आला. काहीतरी गडबड करेल म्हणून माधवराव १३ जून १७६२ ला पुण्यास पोहोचला. मात्र हैदरचा पूर्ण पराभव करण्यासाठी परत कर्नाटकात जाण्याचा त्याचा निश्चय होता.

पेशवा कर्नाटकातून परत फिरताच हैदरने मुरारराव घोरपड्यावर चाल केली. सन १७६२ च्या पावसाळ्यात घोरपड्याचा पराभव करून गुर्तीशिवाय बाकीचा त्याचा सर्व प्रदेश हैदरने काबीज केला. म्हैसूरच्या पश्चिम घाटात बिंदूनूरचे संस्थान स्वतंत्र होते. त्यावर सन १७६३ च्या आरंभी हैदरने स्वारी करून जिंकले. शहराचे नाव नळून त्यास हैदरनगर हे नवीन नाव दिले. तेथूनच तो ३०,००० रुजरकां भार

करू लागला. तेथे टाकसाळ घालून आपल्या नावाने होन पाडण्यास सुरुवात केली. मराठ्यांचे सर्वेधे संस्थान हैदरने जिंकले. सावनूर, हुबळी, मिश्रीकोट, धारवाड, कारवारपर्यंत हैदरने आपला अंमल बसविला.

पेशव्याची हैदरवर दुसरी स्वारी (१७६४) : हैदरची चढाई ऐकून माधवराव पेशव्यांनी १७६३ च्या अखेरीस पटवर्धनास पुढे रवाना करून सन १७६४ च्या फेब्रुवारीत मोठ्या फौजेसह कृष्णा नदी ओलांडून हैदरवर चाल केली. रघुनाथराव माधवरावांबरोबर स्वारीस न जाता नाशिकला गेला. इतर मराठा सरदार स्वारीत होते. जाताना कोल्हापूरात माधवराव जिजाबाईस भेटला. पेशव्याशी फटकून वागणारे कित्येक सरदार होते त्यात कर्नाटकाच्या संबंधात मुरारावाचे प्रस्थ भारी असून त्यास वश केल्याशिवाय माधवरावाचा उद्योग टिकाऊ होण्याजोगा नव्हता. राजाराम छत्रपतीचा विष्यात सेनापती संताजी होऊन गेला. ते सेनापती पद आपणांस मिळावे अशी त्याच्या या पुतण्याची तीव्र आकांक्षा होती. ती माधवरावाने यावेळी पुरी केली. सातान्यास छत्रपतीस लिहून त्याने सेनापती पद मुरारावाचे नावे करार करून दिले आणि दि. ९ मे १७६५ रोजी मुराराव सावनूरजवळ पेशव्यास सार्पील झाला. पदाच्या सनदा पुढे २० सप्टेंबर सन १७६५ रोजी दिल्या.

ह्याएवजी हैदर नाईक बिदूरच्या झाडीत होता. तेव्हा हैदरचा पराभव पेशव्याने केला. पेशव्याने धारवाडचा किल्ला घेऊन सर्व मराठ्यांना उत्तेजित केले (दि. ६ नोव्हेंबर १७६४). मराठ्यांशी लदून हैदर हैराण झाला होता. हैदरावरील स्वारीने माधवराव पेशव्याची लोकप्रियता वाढली. २७ जानेवारी १७६५ ला राघोबा कर्नाटकात जाऊन माधवरावांशी हरपनहल्ली येथे भेटला. राघोबाने स्वार्थी हेतूने हैदरशी तह करून कर्नाटकची दुसरी स्वारी संपली. मराठेशाहीचा कटूर शत्रू राघोबाने मोकळा सोडला.

पेशव्याची हैदरवर तिसरी स्वारी (१७६६-६७) : अनंतपूरच्या तहात माधवरावाची महत्वाकांक्षा दादाच्या हड्डमुळे अपुरी राहिली होती. शिवाय तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील स्वराज्याचा प्रदेश अद्याप हैदरपासून परत मिळवावयाचा राहिला होता. राहिलेला उद्योग पुरा करण्याच्या हेतूने सन १७६६ च्या दसन्यास पेशव्याने गोपाळराव पटवर्धनास कर्नाटकात रवाना करून पुण्यास कर्नाटकच्या स्वारीची तयारी जारीने सुरु केली. दि. २६ ऑक्टोबर १७६६ रोजी पेशवा पुण्याहून निघाला. दि. १२ फेब्रुवारी सन १७६७ रोजी तो शिन्यास पोचला. ४ मार्चला पेशव्याने मदगिरीचा बळकट किल्ला निकराचा हल्ला करून जिंकून घेतला.

भापाजीराम व करीमखान हे हैदरचे वकील.

पटवर्धनाच्या मध्यस्थीने तहाच्या वाटाघाटी

करू लागले. अखेर नानासाहेब पेशव्यांच्या वेळी जितका मुलूख मराठ्यांच्या ताब्यात होता तो त्यास हैदरने द्यावा, मराठ्यांनी जिंकलेला मुलूख परत द्यावा, तेहतीस लक्ष रुपये हैदरने खंडणी द्यावी व मराठ्यांच्या मांडलिकास त्याने उपद्रव देऊ नये अशा अटी करून तह कायम झाला (दि. ७ मे १७६७). मे महिन्यात गोपाळराव व रास्ते यांस बंदोबस्तास ठेवून पेशव्यास चुलत्याचे उपद्रवापामुळे कर्नाटकचा विषय आटोपता घेऊन परत फिरणे भाग पडले. २८ जून १७६७ रोजी माधवराव पुण्यास पोहोचला. सन १७६७ मध्ये हैदरने आपण होऊन पेशव्याशी मिटते घेतले.

पेशव्याची हैदरवर चौथी स्वारी (१७६९-७०) : माधवराव पेशवा ७ नोव्हेंबर १७६९ रोजी पुण्याहून कर्नाटकाच्या स्वारीस निघाला. त्याच्याबरोबर सुमारे पाऊण लक्ष फौज व पन्नास तोफा होत्या. कर्नाटकात पोहोचल्यावर अनेक बारीकसारीक ठाणी मराठ्यांनी जिंकून घेतली. आधारीवर गोपाळराव पटवर्धन हा शूर सरदार होता. दि. ११ फेब्रुवारी १७७० रोजी बेंगरुलचा भैरव किल्ला हल्ला करून पेशव्याने घेतला त्या वेळी हैदर झाडी या गावी होता. लवकरच मुराराव व निजाम पेशव्यास येऊन मिळाले. देवराम दुर्ग, कोलार, निजगल संस्थाने मराठ्यांनी जिंकली.

पेशव्यांची प्रकृती बरी नसल्याने त्र्यंबकराव पेठे या सरदारावर मोहीम सोपकून माधवराव १७७० च्या शेवटी पुण्यास निघाले. गोपाळराव पटवर्धन पण कर्नाटकात मागे राहिले. १३ मे १७७० रोजी पेशवे स्वारीतून परत निघाले. दि. २५ ला सूर्यग्रहण होते. त्या पर्वणीस कोप्पलजवळ निवृत्तिसंगमी सुवर्णतुला झाली. पुढे १३ जून १७७० ला तो पुण्यास पोहोचला.

जून १७७० पासून १७७२ च्या जूनपावेतो दोन वर्षे कर्नाटकचा अपुरा कार्यभाग पुरा करण्यात त्रिंबकराव पेठेने शिकस्तीचा प्रयत्न केला. युद्ध चालू असतानाच ११ जानेवारी १७७१ रोजी गोपाळराव पटवर्धनाचा मृत्यू झाला. ७ मार्च १७७१ ला हैदर व मराठे यांच्यात मोती तलावाची लढाई झाली त्यात हैदरचा पराभव झाला. १७७१ साली त्र्यंबकरावाने हैदरशी तह केला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

(अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) माधवरावांनी हैदरअलीवर चार स्वाच्या करून त्यास पराभूत केले, पण हैदरअलीचे उच्चाटन त्यांना करता आले नाही. ( )

- (२) राघोबादादा पुण्यात काही अडचणी निर्माण करीत त्यामुळे माधवरावांना हैदर अलीवरची स्वारी सरदारांवर सोपवून द्यावी लागली. ( )
- (३) मुगरराव घोरपड्यांना हैदरचा पराभव करता आला नाही. ( )
- (४) हैदरवरील स्वारीने माधवराव पेशव्यांची लोकप्रियता वाढली. ( )
- (५) बैंगरुळचा भैरव किल्ला पेशव्यांना जिंकता आला नाही. ( )
- (६) तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील स्वराज्याचा प्रदेश पेशव्यांना हैदरपासून जिंकता आला नाही. ( )

जानोजी भोसले प्रकरण : नागपूरकर जानोजी भोसले हा कधी निजामाशी तर कधी राघोबासारख्या घरभेद्याशी मिळून उपद्रव करीत असे. सन १७६३ च्या युद्धात जानोजीने निजामाला मिळून आपल्या तलवारीने महाराष्ट्राला पोळून काढले. पुढे निजाम - जानोजी संबंध १७६५ ला बिघडले. पेशव्याकडे जानोजीने मदत मागितली. पेशव्याने निजामास मदत देण्याचे ठरविले. जानोजी पेशव्याला शरण आला. जानेवारी १७६६ मध्ये दर्यापूर येथे त्याने पेशव्याची भेट घेऊन शरणागती पत्करली व पेशव्याला चोवीस लाखाचा मुलूख दिला. पेशव्यांच्या येथून पुढे होणाऱ्या मोहिमात सामील होण्याचे वचनही त्याने पेशव्यास दिले.

पेशवा व इंग्रज : नानासाहेब पेशवे व मराठी आरमार (नाक्तिक प्रमुख) तुळाजी आंग्रे यांचे अनेक कारणांनी बिनसले होते. तुळाजीने इंग्रज, डच आणि पोर्टुगीज या तीनही सत्तांना कोकण किनाऱ्यावर प्रचंड दहशत बसविली होती. पेशव्याला तुळाजीच्या सामर्थ्याचे संकट वाढू लागले. त्यामुळे इ.स. १७५४ पासून नानासाहेबांनी तुळाजीवर डडपण आणले. नानासाहेबांना तुळाजीविरुद्ध इंग्रजांची मदत घेण्याची दुर्बुद्धी सुचली आणि त्यातूनच पुढचे सर्व रामायण घडले. इ.स. १७५४ च्या आरंभी नानासाहेबांनी कंपनी सरकारकडे पत्र पाठवून तुळाजीविरुद्ध मदत घेतली व तुळाजीचा पाडाव केला. इ.स. १७५६ मध्ये प्रथम सुवर्णदुर्ग व नंतर तुळाजीचे प्रमुख ठाणे विजयदुर्ग काबीज करण्यात पेशवे आणि इंग्रज यांना यश मिळाले. तुळाजीचे आरमार जाळून टाकण्यात आले आणि तुळाजी कैदी बनला. मराठ्यांच्या इतिहासातील ही अत्यंत दुर्दैवी घटना होती. पेशव्यांनी इंग्रजांच्या साहाय्याने कोकण किनाऱ्यावरील मराठ्यांची शक्ती नष्ट केली. भारताच्या राजकारणात उत्तरेकडे प्लासीची लढाई आणि दक्षिणेकडे विजयदुर्गचा पाडाव या दोन घटना म्हणजे इंग्रजांच्या वाढत्या सत्तावर्चस्वाचा आरंभ ठरल्या.

मराठी राज्याचा नवा शत्रू : तुळाजीच्या पराभवानंतर मराठ्यांचे आरमार मर्यादित झाले आणि दुर्बलही बनले. पानिपतच्या लढाईनंतर तर इंग्रजांची अशी खात्री होऊ लागली की, मराठी सत्तेला ओहोटी लाग्यात आहे. इंग्रजांना मराठ्यांच्या राजकारणात हस्तक्षेप करण्याची प्रथम संधी रघुनाथरावाने मिळवून दिली. माधवराव पेशव्यांना इंग्रजांचे वाढते सामर्थ्य धोकादायक बनत असल्याची कल्पना होती. निजामाने नोव्हेंबर १७६१ मध्ये पुण्यावर हल्ला करण्याची धमकी दिली. त्या वेळी माधवरावांच्यावतीने राघोबादादा कारभार पाहत होते. राघोबादादांनी निजाम अलीच्या संभाव्य आक्रमणाला तोंड देण्यासाठी इंग्रजांची मदत मागितली. इंग्रजांनी पेशव्यांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करण्याची संधी साधून राघोबादादास मदत देण्याचे लगेच मान्य केले.

१७६५ च्या आरंभी इंग्रजांनी मालवण बंदर काबीज केले. २८ जानेवारी १७६५ रोजी इंग्रजांच्या आरमाराने सिंधुदुर्ग किल्ला जिंकला. मालवणजवळ इंग्रजांच्या मोठ्या जहाजांना थांबण्याची परवानगी मिळाली.

पुण्यात इंग्रजांची पहिली वकिलात : माधवरावांच्या कारकिर्दीतील इंग्रजांच्या संदर्भातील आणखी एक प्रसंगाही महत्वाचा होता. इ.स. १७६७ च्या नोव्हेंबरमध्ये इंग्रज कंपनीच्या मुंबईतील कचेरीकडून पुणे येथे आपला एक वकील पाठविण्याचे ठरले. त्याप्रमाणे इंग्रजांनी थॉमस मॉस्टिन यास पेशव्यांच्या दरबारी पाठविले. थॉमस मॉस्टिन पुण्यात वकील म्हणून आला. मॉस्टिनचा मदतनीस ब्रॉमेन याने प्रथम नाशिक येथे रघुनाथरावाची भेट घेतली आणि नंतर पुण्याला माधवरावांच्या भेटीसाठी ते दोघेही गेले. पेशव्यांनी त्यांचे चांगले स्वागत केले आणि २७ फेब्रुवारी १७६८ रोजी ते मुंबईला परत गेले.

मुंबईच्या इंग्रज अधिकाऱ्यांनी मॉस्टिनला पुन्हा एकदा १३ ऑक्टोबर १७७२ रोजी पुण्याला पाठविले. मॉस्टिनने अगोदर फेब्रुवारी १७७२ मध्ये माधवरावांची भेट घेतली. त्या वेळी त्याने एक महत्वाची मागणी केली होती. पुण्यास इंग्रजाचा वकील कायम म्हणून राहू द्यावा अशी त्याने माधवरावांना विनंती केली आणि माधवरावांनीही इंग्रजांच्या कायम वकिलातीस मान्यता दिली. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी म्हणजे १८ नोव्हेंबर १७७२ रोजी माधवराव पेशवे यांचे निधन झाले. मॉस्टिनने १७७४ च्या अखेरपर्यंत पुण्यातच मुक्काम करून तत्कालीन सर्व राजकारणाचे बारकाइने निरीक्षण केले. पुढे इंग्रज-मराठे यांच्यात तीन युद्धे झाली. त्याची सुरुवात येथे दिसते.

पेशवा माधवराव व फ्रेंच : माधवराव पेशव्यांच्या कारकिर्दीत मराठ्यांचा व फ्रेंचांचा संबंध आल्याचा व मैत्रीचा करार करण्याचा प्रयत्न झाल्याचा उल्लेख मराठी कागदपत्रांत

कोठेही येत नाही, पण अलीकडे डॉ. वि. गो. हाताळकरांनी मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधी फ्रेंच कागदपत्राचे आठ खंड प्रसिद्ध केले आहेत. त्यात माधवराव पेशव्याने फ्रेंच कंपनीशी मैत्रीचा प्रयत्न केल्याचा उल्लेख प्रथमच येत आहे.

मराठ्यांच्या दुहीचा फायदा इंग्रज स्वतःच्या स्वार्थासाठी उपयोग करून घेतात असे माधवरावांना वाटत होते. माधवराव पेशव्यांचे व पोतुर्गिजांचे संबंध चांगले होते. पण इंग्रजांना पायबंद घालण्यासाठी फ्रेंचाची मदत महत्वाची होती. फ्रेंच दफ्तरातील कराराचा मसुदा आता उपलब्ध झाला होता. माधवराव पेशवे व फ्रेंच अधिकारी यांच्यातील वाटाधाटी अत्यंत गुप्तपणे चालल्या होत्या. इ.स. १७७० मध्ये सेंट ल्युबिनने मराठे व फ्रेंच यांच्यात सलोखा व मैत्रीचा प्रयत्न होत असल्याचा उल्लेख डॉ. हाताळकरांच्या दुसऱ्या खंडात आहे. २४ फेब्रुवारी १७७२ ला फ्रेंच गव्हर्नर जीन लॉ याने आपल्या पॅरिसमधील वरिष्ठांना मंजुरीसाठी मसुदा पाठविला होता. त्यात मराठ्यांच्या मैत्रीसंबंधी अटी होत्या. आपण (फ्रेंच) आपल्या देशातून दहा हजार सैन्य आणून ते मराठ्यांच्या मदतीला द्यावयाचे. हत्यारे, दारुगोळा व तोफा यांचा पुरवठा आपण करावयाचा. एकमेकाला मदत करावयाची. आमचे शत्रू ते मराठ्यांचे शत्रू असतील अशी अट होती.

मराठ्यांमधील व फ्रेंचांमधील सुचवला गेलेला हा मैत्रीचा, कराराचा मसुदा पाँडे चरीच्या फ्रेंच कंपनीच्या कार्यकारी मंडळात वाचला गेला. त्यावर चर्चा झाली व ती एकमताने मान्यही केली होती. या वेळी असेही नमूद करण्यात आले होते की, इंग्रजांची भारतातील सत्ता (व शक्ती) नमविण्यास आमची (फ्रेंच) सत्ता उभी करण्यास हा एकुलता एक मार्ग आहे. हा मसुदा मंजुरीसाठी पॅरिसला पाठविला होता, पण या मसुद्याला अंतिम स्वरूप येऊ शकलेले दिसत नाही.

कराराच्या या मसुद्यात पेशवा माधवराव याची हुशारी, दूरदृष्टी व व्यहारचातुर्य स्पष्ट दिसते. फ्रेंचांच्या मदतीने हैदरचा पूर्ण निःपात आपण लगेच करू शकू व इंग्रजांना लगेच देशाबाहेर घालवून देता येईल असा आत्मविश्वास वाटत होता. या (सूचित) तहाच्या मसुद्यामुळे माधवरावाने राजनैतिक मुत्सदीपणाचा कळस गाठला असून सर्व प्रतिपक्षांना भीमटोला (Master Stroke) मारला. आहे. या त्याच्या बुद्धिचातुर्यमुळे माधवराव सर्व पेशव्यांत श्रेष्ठ गणला जातो, असे डॉ. वि. गो. हाताळकरांनी म्हटले आहे.

माधवराव पेशवे व उत्तरेकडील राजकारण : पानिपतच्या अपयशामुळे मराठ्यांच्या उत्तर हिंदुस्थानातील प्रतिष्ठेस व स्थानास-जबर धक्का बसला होता. गेलेली प्रतिष्ठा परत मिळविण्याचे काम माधवरावाने केले. पानिपतानंतर इंग्रज सत्ता ही मराठ्यांची प्रतिस्पर्धी ठरली. उत्तर हिंदुस्थानात

मराठ्यांची जागा लगेच इंग्रजासारख्या महत्वाकांक्षी सत्तेने घेतली. बंगालचा नबाब मीरकासी याला जानोजी भोसलेकडून इंग्रजाविरुद्ध मदत मिळाली नाही. बंगालचा नबाब मीर कासीम, अयोध्येचा वजीर सुजा उदौला आणि हिंदुस्थानचा बादशाह शाहा आलम यांचा बक्सार येथे ऑक्टोबर १७६४ मध्ये पराभव करून इंग्रजांनी उत्तर हिंदुस्थानात आपले सामर्थ्यशाली व अजोड स्थान निर्माण केले. खुद बादशाह इंग्रजांच्या हातात गेला. बक्सारच्या पराभवानंतर मीर कासीमला सुजा उदौलाने आश्रय दिला. कलाईव्ह बंगालचा गव्हर्नर झाला. मल्हाराव होळकराने सुजास मदत केली पण त्याचा पराभव इंग्रजांनी केला (३ मे १७६५).

पुणे दरबारकडून इ.स. १७६६ मध्ये राघोबा उत्तरेत अवतरला. मे १७६६ मध्ये मल्हाराव वारला. राघोबाने या वेळी बादशाहाचे काम मुख्य न मानता मराठ्यांशी विरोधी झालेल्या गोहदच्या जाठ राज्याचे पारिपत्याचे काम केले. त्यांच्याविरुद्ध युद्ध केले पण त्यात राघोबास यश आले नाही. होळकरांच्या दौलतीत हस्तक्षेप करण्याचा दावोबाचा प्रयत्न पण फसला. तो १७६७ मध्ये पुन्हा दक्षिणेत दाखल झाला.

इ.स. १७६८ च्या अखेरपर्यंत, राघोबाचा बंदोबस्त झाल्यावर आणि जानोजी ठिकाणावर आल्यावर माधवराव पेशव्यास उत्तरेकडे बंधण्यास फुरसत मिळाली. काही फौज पाठविणेही शक्य झाले. इ.स. १७६९ मध्ये पेशव्यांतर्फे रामचंद्र गणेशाने उत्तरेकडे कूच केले. इ.स. १७७० सप्टेंबरमध्ये जाठांशी तह होऊन त्यांनी (१) वीस लाखांची जहागीर स्वीकारून मराठ्यांचे मांडलिकत्व मान्य केले. (२) पासष्ट लाख रुपये दंड आणि (३) दरसाल अकरा लाख रुपये खंडणी भरण्याचेही कबूल केले. ह्याने पुन्हा मराठ्यांचा दबदबा जाणवू लागला. मात्र माधवराव पेशव्यांनी रामचंद्रगणेश विसाजी कृष्ण यांना बादशाहाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी जरबेची पत्रे लिहिली. अहमदखान बंगस ह्या रोहिला पठाणासही इ.स. १७७१ च्या प्रारंभी मराठ्यांनी जेरीस आणले. त्याच्यावर २२ लाख रुपयांचा दंड बसविण्यात आला. त्याने दाबलेले सर्व मराठ्यांचे प्रदेश सोडवून घेण्यात आले. मराठ्यांच्या ह्या एकंदर यशाने अलाहाबादेस बसलेला बादशाहा आणि सुजा उदौला हे त्यांच्याशी पत्रव्यवहार करू लागले.

बादशाहाला मराठ्यांशीच करार करावा लागला. तीस-चाळीस लाखांची रक्कम व पूर्वीचे सगळे शिरस्ते पाळण्याचे वचन आणि एक वजिरीखेरीज बादशाही कारभारातील सर्व नेमणुका करण्याचा मराठ्यांना अधिकार, एवढचा गोष्टी बादशाहाला कबूल कराव्या लागल्या. शहा ऑलम इंग्रजांच्या आश्रयाखाली अलाहाबादेस असला तरी त्याला दिल्लीला जाऊन तखतावर बसण्याची तळमळ लागली होती. महादजी शिंद्यांच्या नेतृत्वाखाली मराठी फौजा दिल्लीवर चालून झाली.

त्यांनी झाबेताखानाचा पराभव केला. दिल्ली काबीज केली (दि. १० फेब्रुवारी १७७१). इ.स. १७७२ च्या प्रारंभीच महादजी व मराठ्यांच्या कृपेने आणि आश्रयाखाली बादशहा दिल्लीत तख्तनशील झाला. जे इंग्रजास जमले नाही ते मराठा सरदारांनी केले. मराठ्यांची उत्तरेतील स्वारी यशस्वी झाली. महादजी शिंद्यांसारखा कर्तबगार पुरुष माधवरावाला सरदार म्हणून लाभल्याने पानिपतपूर्व असलेली प्रतिष्ठा मराठ्यांना मिळवता आली. महादजीने पानिपतचा सूड घेतला. नजीबखान रोहिल्यामुळे पानिपतचा प्रसंग मराठ्यांवर ओढवला. नजीब मेला पण त्याचा वारस झाबेता याचा पाडाव महादजी व विसाजी कृष्ण यांनी केला व पानिपतचा सूड उगविला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (०१) नानासाहेबांनी तुळाजीविरुद्ध इंग्रजांची मदत घेतल्याने इंग्रज सत्ता वर्चस्वाचा प्रारंभ झाला. ( )
  - (०२) पानिपतच्या लढाईनंतर मराठी सत्तेला ओहोटी लागत आहे, अशी इंग्रजांची खात्री झाली. ( )
  - (०३) इंग्रजांना मराठ्यांच्या राजकारणात हस्तक्षेप करण्याची प्रथम संधी रघुनाथरावाने मिळवून दिली. ( )
  - (०४) माधवराव पेशव्यांच्या काळात मराठ्यांचा व पेशव्यांचा संबंध आल्याचा व मैत्रीचा करार झाल्याचा उल्लेख मराठी कागदपत्रांत आढळून येतो. ( )
  - (०५) माधवराव पेशव्यांचे पोर्टुगिजांशी चांगले संबंध नव्हते. ( )
  - (०६) फ्रेंचांच्या मदतीने हैदरचा पूर्ण निःपात करणे व इंग्रजांना देशाबाहेर घालवून देता येईल, असा विश्वास मराठे व फ्रेंच यांच्या मैत्रीच्या कराराच्या वेळी माधवरावांना वाटला. ( )
  - (०७) पानिपतानंतर इंग्रज सत्ता ही मराठ्यांची मित्र बनली. ( )
  - (०८) बक्सारच्या लढाईनंतर मीर कासीमला सुजा उदौलाने आश्रय दिला. ( )
  - (०९) महादजी शिंदेसारख्या पराक्रमी सरदारामुळे मराठ्यांची उत्तरेकडील स्वारी यशस्वी झाली. ( )

(१०) उत्तर हिंदुस्थानातील मराठ्यांची जागा इंग्रज सत्तेला घेता आली नाही. ( )

माधवरावांची योग्यता : इ.स. १७७० च्या अखेरीस हैदरवरील स्वारीसाठी माधवराव कर्नाटिकाकडे निघाले असता मार्गात त्यांची एकाएकी प्रकृती बिघडल्याने ते मिरजेहून परत फिरले. लहानपणापासून माधवराव अत्यंत नाजूक प्रकृतीचा होता. कौटुंबिक व बाह्य उपाधी, स्वाच्यांचे व प्रवासाचे श्रम, राज्यकारभाराच्या अविरत विवंचना यांत ऐन वाढीचे तारुण्य खर्च झाले. अकरा वर्षांच्या त्यांच्या कारभारात निदान सात तरी मोठ्या व चार-पाच लहान स्वाच्या निर्दिष्ट आहेत. स्वारीत असतानाही रोजची राज्यकारभाराची कामे तो नित्याप्रमाणे चालवी. शिवाय सेनानायकाचे व तहाच्या बोलचालीचे काम तो स्वतःच करी.

माधवरावाने कर्नाटिकात चार स्वाच्या केल्या. उत्तर हिंदुस्थानात फौजा पाठवून तिकडील कारभार पेशव्याने पुरा केला आणि पानिपतपूर्वीचे वडिलांचे संकल्प सिद्धीस नेले. पानिपताने बिघडलेली मराठी राज्यकारभाराची घडी पुन्हा बसवून दिली. माधवरावाने मराठी राज्याचा गाडा सुरळीत मार्गावर आणून ठेवला.

आपले मरण जवळ आल्याचे जाणून सखागाम बापू व नाना फडणवीस यांना त्याने राज्याचा कारभार करण्यास सांगून नारायणरावास आपले वारस नेमले. तो क्षयी (राज्यक्षमा) होता. त्याचा रोग वाढत गेला. अनेक उपचार केले पण व्यर्थ. शेवटी हा थोर व तरुण पेशवा १८ नोव्हेंबर १७७२ ला थेऊर येथे वयाच्या केवळ अट्ठाविसाव्या वर्षी मरण पावला व पत्नी रमाबाई सती गेली.

माधवरावांच्या कार्याचे मूल्यमापन व योग्यता : राज्यकर्त्याच्या अंगी जो गुण समुच्चय असावा लागतो, तो लक्षात ठेवल्यास माधवरावांची योग्यता थोर पुरुषांत गणली पाहिजे. एका अर्थाते तो केवळ छत्रपतीचा कारभारी किंवा प्रधान होता. तथापि, राज्याची संपूर्ण जबाबदारी त्याने पूर्ण स्वतंत्रतेने सांभाळली आणि सर्वतोमुखी भलेपण मिळविले. बालाजी विश्वनाथाचे राजकारणी धोरण, बाजीरावाची लक्ष्यी धडाडी, नानासाहेबांची प्रजापालन दक्षता, इत्यादी गुण माधवरावांचे अंगी जन्मतःच उतरले होते. माधवरावांचा अकाली मृत्यू हा मराठी राज्याच्या न्हासाचा आरंभ होय. माधवरावांसारखा कर्तबगार पेशवा गेल्यामुळे मराठी राज्याचे मनस्वी नुकसान झाले त्यापेक्षा अधिक पटीने माधवरावांच्या अकाली मृत्यूने झाले, असे ग्रॅन्ट डफचे मत आहे. ते अगदी सार्थ व योग्य आहे. "The Plains of Panipat were not more fatal to the Maratha empire than the early end of this excellent prince". - Grant Duff.

नानासाहेबांप्रमाणे माधवराव जबरदस्त लेखक होता. ते हिशेबी कारभार करीत. माधवराव स्वभावाने मितभाषी, उत्तम, बरे, ठीक, जरुर नाही अशा न्हस्व भाषेने किंवा संकेतांनी तो कामाचा निकाल लगोलग करी. उगाच वादविवाद किंवा हुज्जत घालीत बसत नसे. आय-व्यावर दाब, लाच खाऊपणाचे उच्चाटन, वेठबिगारीची बंदी, शेती व उद्योगधंद्याची जोपासना, त्वरित न्याय मिळण्याची सोय, दंगेधोप्यांचा बंदोबस्त अशा कितीतरी बाबतीत या पेशव्याने लक्ष घातले होते. माधवरावांचा सरदार व अधिकारी यांच्यावर वचक होता. त्याने नवी शूर पिढी तयार केली व प्रागतिक राज्यकारभार केला.

एकंदरीत मराठ्यांच्या इतिहासात एक प्रामाणिक, कष्टाळू, जिदीचा आणि लोकहितदक्ष असा शास्ता म्हणून माधवरावांचे नाव इतिहासात कायमच राहील.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात
 (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) १७७० च्या अखेरीस हैदरवरील स्वारीसाठी कर्नाटककडे जाताना माधवरावांची तब्येत विघडली. ( )
  - (२) माधवरावांनी पानिपतानंतर बिघडलेली मराठी राज्यकारभाराची घडी पुन्हा बसवून दिली. ( )
  - (३) माधवरावांच्या अंगी राज्य करण्यासाठी राज्यकर्त्याच्या अंगी असावे लागणारे सर्व गुण होते. ( )
  - (४) ग्रॅन्ट डफ याने पानिपताच्या संकटामुळे मराठी राज्याचे जे नुकसान झाले त्याच्यापेक्षा अधिक नुकसान माधवरावांच्या अकाली निधनाने झाले असे म्हटले आहे. ( )
  - (५) माधवराव स्वभावाने उर्मट व चिडखोर होते. ( )
  - (६) माधवरावांनी शेती व उद्योगांची प्रगती, वेळबिगारीला मनाई, भ्रष्टाचाराचे उच्चाटन, जलद न्याय, इत्यादी चांगल्या सोयी रयतेसाठी केल्या. ( )

४.२.२ नारायणराव पेशवे (१७७२-७३)

माधवरावांच्या निधनानंतर त्यांचा लहान भाऊ नारायणराव पेशवा झाला. नारायणरावाचा जन्म १० ऑगस्ट

१७५५ ला झाला. ७ व्या वर्षी मुंज होऊन सन १७६३ मध्ये साठ्यांच्या कन्येशी सिंहगडावर त्याचे लम झाले. वयाच्या ६ व्या वर्षी नानासाहेब पेशव्यांबरोबर सन १७६१ मध्ये तो उत्तरेत भेलशापर्यंत गेला होता. १७६७ व १७६९ च्या कर्नाटक स्वारीत तो माधवरावांबरोबर हजर होता.

नारायणरावास पेशवे पद : वयाच्या १७ व्या वर्षी म्हणजे १३ डिसेंबर इ.स. १७७२ मध्ये नारायणरावास साताच्यास रामराजा छत्रपतीकडून पेशवाईची वस्त्रे मिळाली. ३० ऑगस्ट १७७३ रोजी खून होईपर्यंत आठ महिने नारायणरावाने कारभार केला. लोकांवर जरब ठेवणे व कामकाजात तडफ दाखवणे, या दोन बाबतीत नारायणराव थोरल्या बंधूंचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करी. माधवरावाने व इतर बडील माणसांनी केलेल्या उपदेशाचा नारायणरावावर काहीही परिणाम झाला नाही. तो स्वतःची जबाबदारी न समजता पोरकटपणमेच वागत राहिला. त्याने सखाराम बापूचा भर दरबारात अपमान केला.

चुलते-पुतणे संबंध : मृत्यूपूर्वी माधवरावाने रघुनाथरावाकडून नारायणरावाचे मुलाप्रमाणे पालन व रक्षण करीन असे वचन घेतले होते. चुलते-पुतण्याचे सख्य प्रथम बरे होते. पण माधवरावांच्या मृत्युनंतर दादा व नारायणराव यांचा सलोखा दोन महिनेही टिकला नाही. द्वैतभाव वाढत जाऊन अविचारी लोकांच्या सल्ल्यावरून नारायणरावाने दादाला कैदेत टाकले (१४ एप्रिल १७७३).

नारायणरावांचा कारभार : ३१ डिसेंबरपासून ३० ऑगस्ट सन १७७३ रोजी खून होईपर्यंत बरोबर आठ महिने नारायणरावाने आपल्या नावाचे नवीन शिकके करून पेशवाईचा कारभार केला. एवढ्यात नागपूरकर - भोसले बंधू युद्ध सुरु झाले. मे १७७२ मध्ये जानोजी भोसले मृत्यू पावला. त्यानंतर मुधोजी व साबाजी ह्या दोन बंधूंत सरदारीच्या वारसाबद्दल झागडा सुरु झाला. मुधोजीची बाजू राघोबा व सखारामबापूंनी घेतली. साबाजी व मुधोजी यांच्यात तडजोड घडवून आणली. मुधोजीपुत्र राघोजीस सरदारीचा वारसदार ठरला. तेव्हा नारायणरावाने साबाजीची बाजू घेतली होती.

नारायणरावाने प्रभू मंडळीकडून शूद्रत्वाची कबुली लिहून घेतली होती. काही प्रभू मंडळींना कैदेत टाकले होते. वास्तविक प्रभू मंडळींनी शिवाजीच्या कारकिर्दीपासून मराठी राज्य वाढविण्यासाठी शौर्य गाजविले होते, पण नारायणरावाने त्यांना शूद्र ठरवून त्यांचा क्षत्रियत्वाचा व बेदोकताचा हक्क काढून घेतला होता.

इ.स. १७७३ ला रायगड किल्ला नारायणरावाने जिंकून आप्पाजी हरीच्या हाती दिला. ह्याच वेळी पुण्यात इंग्रजांचा

वकील मॉस्टिन राहत होता. त्याने दरबारातील राजकारण पाहिले व पुढे त्याचा फायदा घेऊन इंग्रजांनी मराठ्यांना पराभूत करण्यात यश मिळविले.

नारायणरावांच्या खुनाच्या कट व वध : तुळ्या पवार व गारद्यांचे पुढारी सुमेरसिंग यांच्या मदतीने राघोबादादाच्या पुढाकाराने नारायणरावांना धरावे असे ठरले. त्यात बदल 'ध'चा 'मा' आनंदीबाईने केला. तुळ्या पवाराने व सुमेरसिंग, इतर गारद्यांनी नारायणरावांचा खून करण्याचा बेत रचला. त्यानुसार ३० ऑगस्ट १७७२ ला अनंत चतुर्दशीच्या आदल्या दिवशी नारायणरावांचा वध झाला. खुनाबरोबर इतर ब्राह्मण आसामी सहा, एक हुजन्या, एक नाईक, दोन कुणबिणी आणि एक गाय इतकी ठार झाली. आठ महिन्यांच्या कारकिर्दीत कोणतेही विधायक कार्य त्याने घडविले नाही. पेशवे पद मिळविण्याची संधी राघोबाकडे आली.

नारायणरावांच्या वधानंतर परत एकदा अस्थिरता निर्माण झाली. पुणे दरबारात एक राघोबा एक व दुसरा नाना फडणवीस, सखारामबापू यांचा बारभाई पक्षाचे प्रकरण सुरु झाले व त्याचा फायदा इंग्रजांना झाला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

(अ) पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) माधवरावांच्या निधनानंतर _____ पेशवा झाला.
- (२) _____ व _____ या दोन बाबतीत नारायणराव थोरल्या बंधूंचे अनुकरण करीत.
- (३) अविचारी लोकांच्या सल्ल्यावरून नारायणरावाने _____ ना कैदेत टाकले.
- (४) नारायणरावाने _____ ना शूद्र ठरवून अयोग्य वाणीकू दिली.
- (५) _____ व _____ यांनी नारायणरावांना धरावे असे ठरले होते.
- (६) नारायणरावांच्या वधानंतर पेशवे पद _____ कडे आले.

४.२.३ सवाई माधवराव पेशवे (१७७३ ते १७९५)

'नारायणराव पेशव्यांचा खून' ही घटना मराठ्यांच्या इतिहासात अनन्यसाधारण अशी आहे. राजसत्तेच्या लोभाने

रघुनाथरावाने हे कृत्य केले व त्याला त्याचे प्रायश्चित्तही मिळाले. रघुनाथरावाने नारायणरावांच्या वधानंतर सातान्याहून पेशवाईची वस्त्रे आणवली आणि १० ऑक्टोबर १७७३ रोजी आपले पेशवे पद जाहीर केले, पण खुनाच्या आरोपावरून रामशास्त्री प्रभुण्यांनी त्यांना ताबडतोब पदच्युत केले.

नारायणरावांची पत्नी गंगाबाई ही या सुमारास गरोदर होती. सखारामबापूने तिला युक्तीने शनिवारवाढ्याच्या बाहेर काढून पुरंदर किल्ल्यात नेले. १८ एप्रिल १७७४ रोजी ती प्रसुत झाली व तिला पुत्ररत्न झाले. त्याचे नाव माधवराव तथा सवाई माधवराव ठेवण्यात आले आणि अवध्या ४० व्या दिवशी म्हणजे २९ मे १७७४ रोजी त्यास पेशवाईची वस्त्रे प्रदान करण्यात आली. रघुनाथराव बंडखोर आहेत, असे कारभान्यांनी जाहीर करून प्रथम नारायणरावांच्या पत्नीच्या आणि नंतर सवाई माधवरावांच्या नावे पेशव्यांचा कारभार पाहण्यास आरंभ केला. या 'बारभाई' मंडळात नाना फडणवीस, हरिपंत फडके, सखारामबापू बोकील, त्र्यंबकराव पेठे, मोरोबा फडणवीस, बापूजी नाईक, मालोजी घोरपडे, भवानराव प्रतिनिधी, रास्ते, पटवर्धन, महादजी शिंदे आणि तुकोजी होळकर ही बारा मंडळी होती म्हणून यास 'बारभाई' असे म्हणत. या बारभाईचा कारभार सुमारे सहा वर्षे चालला आणि त्यानंतर मराठी राज्याची सर्व सूत्रे प्रामुख्याने नाना फडणवीस व महादजी शिंदे यांच्या हाती एकवटली.

बारभाई कारस्थान नारायणरावांच्या खुनानंतर ३-४ महिन्यांत उभारले गेले. नारायणरावांच्या खुनापासून राघोबा दादाला सतेपासून दूर ठेवण्याचे मनसुबे लोकांच्या मनात होते पण ती शक्यता ४ महिन्यांनंतर सिद्धीस गेली. नाना फडणवीस, नानासाहेब पेशव्यांच्या घराण्याशी एकनिष्ठ होता.

घटनात्मक बदल : नारायण पेशवे यांच्या खुनानंतर काही महिन्यांत झालेला बदल घटनात्मकदृष्टचा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापन करून अष्टप्रधानांच्या साहाय्याने राज्यकारभार चालू केला. त्याला सामूहिक सहकार्याचे तत्व लागू होते. छत्रपती संभाजी, छत्रपती राजाराम व नंतर ताराबाईच्या कारकिर्दीत लढताना त्यात बदल होत गेले. शाहू महाराज दक्षिणेत आल्यावर त्यात पुन्हा बदल झाला. पहिल्या तीन पेशव्यांच्या काळात मराठ्यांनी 'स्वराज्यातून साम्राज्याकडे' वाटचाल केली. सातान्याचे महत्त्व कमी होऊन पुण्यास महत्त्व आले. छत्रपती शाहूच्या निधनानंतर रामराजा छत्रपती झाला. राजा नामधारी राहून पेशवे सर्वाधिकारी झाले. नारायणरावांच्या मृत्यूनंतर बारभाईचे राज्य आले. यातून शेवटी नाना फडणवीसाच्या हातात सत्ता आली. राजाकडून पेशव्याकडे व पेशव्याकडून कारकुनाकडे नाना फडणवीस झालेले सत्तांतर हा घटनात्मकदृष्टचा फार महत्त्वाचा

बदल आहे. दुबळ्याकडून बलवानाकडे सत्ता जाण्याचा हा नैसर्गिक क्रम आहे. त्यातून मराठा मंडळ, शिंदे, होळकर, पवार, गायकवाड, पटवर्धन यांचे वर्चस्व वाढत गेले व ते मध्यवर्ती सत्तेस विचारेनासे झाले. एकमेकांत नंतर सत्तेसाठी भांडत बसले व त्याचा इंग्रजांनी लाभ उठवून आपली सत्ता स्थापन केली.

सर्वाई माधवरावांच्या कारकिर्दीतील महत्त्वाच्या घटना : नारायण पेशवेच्या वधानंतर बारभाई मंडळीनी राघोबादादाला पेशवे पदावरून हटवून सर्वाई माधवरावांच्या नावाने राज्यकारभार सुरू केला. १७९५ पर्यंतच्या महत्त्वाच्या राजकीय घटना पुढीलप्रमाणे - इंग्रज व मराठा पहिले युद्ध; महादजी शिंदेंचे उत्तरेकडील राजकारण व बादशाहाचा वकील, इत्यादी मुतलक पद ग्रहण व महादजीची कामगिरी, नाना फडणवीसची कामगिरी, मराठे-हैदर-टिपू युद्ध, मराठे-निजामाची अखेरची खर्डा लढाई १७९५, अपयशी सर्वाई माधवरावांचा मृत्यू, इत्यादी बाबींचा विचार करावा लागणार आहे.

बारभाईचा कारभार व रघुनाथरावांचे कारस्थान : रघुनाथरावाने नारायणरावांच्या वधानंतर सातान्याहून पेशवाईची वस्त्रे आणविली आणि १० ऑक्टोबर १७९३ रोजी आपले पेशवेपद जाहीर केले पण खुनाच्या आरोपावरून रामशास्त्री प्रभुण्यांनी त्यांना ताबडतोब पदच्युत केले. २९ मे १७९४ ला सर्वाई माधवरावांस पेशवाईची वस्त्रे देऊन बारभाईनी कारभार सुरू केला. रघुनाथरावांचा पेशवाईचा बेत फसला म्हणून कर्नटिकडे स्वारीस जाणारा राघोबादादा उत्तरेकडे निघाला. त्याने इंग्रजांची मदत घेण्याचे ठरविले.

इंग्रज-मराठा पहिले युद्ध (१७९८-१७९९) : रघुनाथराव सुरतेस जाऊन इंग्रजांना मिळाला आणि मार्च १७९५ मध्ये त्याने इंग्रजांशी तह केला. ठाणे, वसई व सावरी, इत्यादी भाग इंग्रजांना द्यावा आणि इंग्रजांनी रघुनाथरावांस पेशवेपदावर बसवावे, असे ठरले. फौजेच्या खर्चाकिरिता रघुनाथरावाने ५ लक्ष किमतीचे दागिने कंपनीकडे गहाण ठेवले. हेस्टिंग्जने मात्र हा सुरतेचा तह अवैध ठरविला. १७९८-१७९९ या काळात इंग्रज-मराठे यांच्यात युद्ध झाले. या युद्धात महादजी शिंदेचीपण फौज होती. या युद्धात मराठ्यांची सरशी झाली. १७९९ साली वडगाव येथे इंग्रज-मराठ्यांत तह होऊन इंग्रजांनी रघुनाथरावांस महादजी शिंद्यांच्या हवाली करावे व मराठ्यांची जिंकलेली ठाणी परत करावी, असे ठरले. १७८० साली रघुनाथराव शिंद्यांच्या कैदेतून सुटून पळाला व सुरतेस इंग्रजांच्या आश्रयास गेला. या प्रसंगास तोंड देण्यासाठी नाना फडणवीसाने मराठे, निजाम, हैदर व नागपूरकर यांची युती घडवून आणली. यास 'चौकडीचे कारस्थान' असे म्हणतात. या चौकडीने इंग्रजी फौजांचा धुव्वा उडविला आणि इंग्रजांना महादजी शिंदेच्या

मध्यस्थीने मराठ्यांशी सालबाई (ग्वालहेरपासून दक्षिणेस ३२ किमी.) येथे १७८३ साली तह करावा लागला. इंग्रजांनी रघुनाथरावांचा पक्ष सोडला आणि सावरीखेरीज सर्व मराठी ठाणी परत करण्याचे मान्य केले. सालीना तीन लाखांची नेमणूक घेऊन रघुनाथराव कोपरगावी राहण्यास गेले व ११ डिसेंबर १७८३ रोजी वयाच्या ४८ व्या वर्षी रघुनाथरावांचे निधन झाले. मराठेशाहीतील एक शूर व महत्त्वाकांक्षी परंतु अविचारी पात्र अंतर्धान पावले. राघोबाच्या मृत्यूच्या वेळी आनंदीबाई गरोदर होती. तिला नंतर पुत्र झाला. एक दत्तक व दोन औरस असे तीन पुत्र राघोबाच्या पाठीमागे होते. पुढे ज्येष्ठ औरस पुत्र बाजीराव पेशवा झाला.

सर्वाई माधवरावांचे पुण्यास आगमन : माधवरावांची आई गंगाबाई ही माधवराव तीन वर्षांचा झाल्यावर मरण पावली. वयाची ५ वर्षे पुरंदरवर काढल्यानंतर पेशव्यास पुण्यात आणण्यात आले. सखारामबापू आणि नाना फडणवीस हे मुख्यारी बनले आणि हरिपंत फडके यांच्याकडे सेनापतीपद आले. पण काही दिवसांतच सखारामबापूला कैद केले व सर्व अधिकार नाना फडणवीसांकडे आले.

तळेगावच्या लढाईत मिळालेल्या विजयाच्या आनंदोत्सवासाठी नानाने पेशव्याची २१ एप्रिल १७७९ रोजी मुंज केली आणि २६ एप्रिल १७७९ रोजी शनिवारवाढ्यात गृहप्रवेश घडवून आणला. नानाने माधवरावांचे लग्न त्यांच्या वयाच्या ९ व्या वर्षीच थते घराण्यातील रमाबाई नावाच्या मुलीशी १० फेब्रुवारी १७८३ रोजी मोठ्या थाटाने लावून दिले.

महादजी शिंदे उत्तरेकडे : नाना फडणवीस हा पुण्याची बाजू सांभाळीत होता तर महादजी शिंदे हा १७८१ नंतर परत उत्तरेकडे मराठ्यांची प्रतिष्ठा वाढवित होता. १७७५ ते १८०० पर्यंतच्या मराठ्यांचा इतिहास म्हणजे नाना फडणवीस आणि महादजी शिंदे यांच्या कर्तृत्वाची गाथा होय. नाना व महादजी परस्परांवर अवलंबून होते. महादजीने माळवा हे आपले प्रमुख कार्यक्षेत्र निवडले. १७८३ च्या फेब्रुवारीत महादजीने स्वतः ग्वालहेरवर स्वारी केली. हा वेढा सतत पाच महिने चालला. शेवटी २१/७/१७८३ रोजी तो महादजीच्या हाती आला. नंतर २६ फेब्रुवारी १७८४ रोजी गोहदच्या किल्ल्यावर महादजीने आपले निशाण फडकाविले. ग्वालहेर आणि गोहद येथील विजयामुळे महादजीचे वर्चस्व उत्तरेत वाढले आणि बादशाहालादेखील महादजीचा आश्रय घेणे भाग पडले.

महादजीचे दिल्ली राजकारण : पाश्चात्य पद्धतीच्या कवायती-फौजा निर्माण करण्यासाठी त्याने फ्रेंच शिक्षक द बिअॅनची १७८४ साली नेमणूक केली होती. तो १७९४ पर्यंत महादजीकडे चाकरीस होता.

वकील-इ-मुतलक : १४ नोव्हेंबर १७८४ रोजी पातशाहा आणि महादजी यांची आग्न्यास भेट झाली व त्याची

वकील-इ-मुतलक या पदावर पातशहाने नेमणूक केली. वकील-इ-मुतलक हे अत्यंत महत्वाचे पद असून आतापर्यंत ते फक्त निजाम-उल-मुल्क यासच मिळाले होते. वझीर आणि मीरबक्षी या दोघांचे अधिकार या वकील-इ-मुतलकाला देण्यात आले होते. महादजीला सारा मानमरातब देण्यात आला. पालखी, शाही मरातब, नगरे, घोडे, हत्ती, इत्यादी या उच्च पदाशी निगडित वस्तू महादजीस नजर केल्या. महादजीने नप्रपणे हे पद पेशव्यास अर्पण करावे आणि आपण त्याचा मुतालिक म्हणून काम पाहू असे सांगितले. पण पातशहाने मात्र कागदपत्रे महादजीच्या नावे करून दिली. साहजिकच नाना फडणवीसाला राग आला.

महादजी पुण्यात (१७९२) : महादजी पुण्यात बारा वर्षांने म्हणजे १२ जून १७९२ रोजी येऊन पोहोचला. ब्रिटिशांचा धोका त्याने ओळखला होता. १२ जूनला महादजीने वानवडीस मुक्काम ठोकला. १३ जूनला पेशव्यास तो सामोरे गेला. बादशहाने पेशव्याला दिलेल्या पदव्या व मानचिन्हे त्याने पेशव्याला दिली. नानाशिवाय दुसरे जग ज्या पेशव्याला माहीत नव्हते त्याला राज्यप्रमुखाच्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्य महादजीने समजावून दिले.

महादजीचा मृत्यू व योग्यता : सततच्या (लाखेरी) युद्धाचा ताण आणि पुण्यातील सततच्या हालचाली यांच्या महादजीच्या प्रकृतीवर नकळत परिणाम होत होता. ११ फेब्रुवारी १७९३ रोजी प्रकृतीत एकदम बिघाड झाला आणि दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे १२ फेब्रुवारीस (१७९३) वयाच्या ६७ व्या वर्षी वानवडीस महादजीचे देहावसान झाले. दौलतराव शिंदे १० मे १७९४ रोजी कायदेशीर वारस बनला.

महादजी हा सत्प्रवृत्त पुरुष होता. सत्ता, संपत्ती आणि कीर्ती यांमुळे त्याच्या वर्तनावर अनिष्ट परिणाम कधी झाला नाही. हिंदू धर्माचा अभिमानी असूनही मुसलमानी धर्माचा तो शत्रू नव्हता. उत्तरेचे राजकारण करताना त्याच्या डोळ्यासमोर सतत मराठी राज्याचे हितसंबंध राखणे हाच प्रमुख हेतू असे. स्वामिनिष्ठा हा महादजीचा एक मोठा गुण होता.

महादजीने पानिपतचे अपयश धुऊन काढले आणि अटकेपावेतो नेलेल्या झेंड्याचे सार्थक केले. छत्रपती शिवाजी, थोरले बाजीराव यांच्या धोरणाचा पाठपुरावा करणारा सुभेदर महादजी शिंदे हा शेवटचा मराठेशाहीचा अध्यर्थू होता असेच म्हणावे लागेल. महादजीजवळ मुत्सदेगिरी व तलवार बहादुरी हे दोन्हीही गुण होते.

मराठा-म्हैसूर संबंध : सवाई माधवरावांच्या काळात दक्षिण भारतात हैदर व टिपू सुलतानाने मराठ्यांशी युद्ध चालूच

ठेवले व १७८२ ला हैदर अली मरण पावला. त्यानंतर त्याचा मुलगा टिपू हा म्हैसूरचा सत्ताधिश झाला. त्याने हिंदूवर अत्याचार केले. १७९० मध्ये परशुराम भाऊ पटवर्धनने श्रीरामपटणवर स्वारी केली. टिपूने मराठ्यांशी तह केला. या टिपूस शेवटी इंग्रजांनी ठार मारून पुढे म्हैसूरच्या वोडियार राजाच्या गादीवर पुनर्स्थापना केली.

खडर्याची लढाई (१७९५) : या लढाईत सर्व मराठे सरदारांनी एकत्र येऊन निजामाचा पराभव केला. रणांगणावर शिंदे, होळकर, पटवर्धन, भोसले यांच्या फौजा होत्या. फौजेचे अधिपत्य परशुरामभाऊ पटवर्धनकडे दिले होते. पुण्यापासून सव्वाशे मैलावर असलेल्या खडर्यानंजीक उभयपक्षी लढाई होऊन त्यात निजामाचा पराभव झाला. (११ मार्च १७९५).

सवाई माधवरावांचा हृदयद्रावक व शोचनीय अंत : सवाई माधवरावाला नाना फडणविसाने स्वतंत्र जगूच दिले नाही. नेहमी आपल्या दबावाखाली त्यांना ठेवले. २७ ऑक्टोबर १७७५ ला सवाई माधवरावाने माडीवरून खाली उडी मारून आपला शेवट करून घेतला. नाना अत्यंत पुराणमतवादी होता. तरुण व मानी पेशव्याचा त्याने नेहमी उपर्युक्त केला. नानाच्या दुराग्रही कारभाराचा बळी सवाई माधवराव ठरला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

(अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) नारायणराव पेशव्यांचा खून ही घटना मराठ्यांच्या इतिहासात अनन्यसाधारण आहे. ( )
- (२) शिवाजी महाराजांनी सुरु केलेल्या अष्टप्रधानांच्या कारभारास सहकार्याचे तत्त्व लागू होते. ( )
- (३) हेस्टिंग्जे सुरतेचा तह वैध ठरवला. ( )
- (४) ग्वालहेर आणि गोहद येथील विजयामुळे महादजीचे वर्चस्व उत्तरेत वाढले. ( )
- (५) महादजीची पातशहाने वकील-इ-मुतलक या महत्वाच्या पदावर नेमणूक केली. ( )
- (६) सत्ता, संपत्ती आणि कीर्ती या गोष्टींचा महादजीवर अनिष्ट परिणाम झाला. ( )
- (७) सवाई माधवरावाला नाना फडणवीसाने कायम आपल्या दबावाखाली ठेवले. ( )
- (८) सवाई माधवराव हा नाना फडणविसाच्या दुराग्रही कारभाराचा बळी ठरला. ( )

४.२.४ पेशवा दुसरा बाजीराव व मराठेशाहीचा अस्त (१७९६-१८१८)

या उपघटकात आपणांस दुसऱ्या बाजीरावास पेशवाईचे वस्त्रे कशी मिळतात, नाना फडणवीसाचा मृत्यू, बाजीरावाने मागितलेली इंग्रजांची मदत, दुसरे इंग्रज मराठा युद्ध, वसईचा तह, बाजीरावाने स्वीकारलेली तैनाती फौजेची अट, तिसरे मराठा-इंग्रज युद्ध, मराठी सत्तेचा शेवट (१८१८) आणि मराठी सत्तेच्या न्हासाची महत्त्वाची कारणे याचा थोडक्यात ऊहापोह करावयाचा आहे.

सवाई माधरावांच्या अकाली मृत्यूनंतर रघुनाथरावांच्या मुलगा बाजीराव हा १७९६ मध्ये पेशव्यांच्या मसनदीवर आला. मराठी साम्राज्याचा तो शेवटचा पेशवा ठरला. त्यास नानाविध संकटाना तोंड द्यावे लागले. शेवटी १८१८ मध्ये मराठ्यांच्या स्वातंत्र्य रक्षणाकरिता ब्रिटिशांविरुद्ध त्याने दिलेल्या लढ्यात तो अपयशी ठरला आणि पेशवाईबरोबरच मराठा साम्राज्याचाही अस्त झाला.

बारसा प्रश्न व सरदारातील सत्ता स्पर्धा; दुसऱ्या बाजीरावाची पेशवेपदी स्थापना : नारायणरावांच्या वधानंतर बारभाईच्या फौजेपुढे गुजराथच्या दिशेने रघुनाथराव पळत असता त्याच्याबरोबर वेगाने दौड करणे अशक्य होऊन आनंदीबाईला धारच्या किल्ल्यात पवाराच्या आश्रयाला जाणे भाग पडले. तेथेच १० जानेवारी १७७५ रोजी बाजीरावांचा जन्म झाला. रघुनाथ आणि आनंदीबाई यांचा मुलगा म्हणून बाजीरावाच्या नशीबीही त्यांच्या जीवनाच्या पहिल्या २१ वर्षांपर्यंत बंदिवासच आला. बारभाईचा गट फुटल्यापासून पुणे दरबारची सत्तासूत्रे नानाच्या हाती केंद्रित झाली होती. ती तशीच कायम राहावी असा नानांचा प्रयत्न होता.

परशुरामभाऊ, दौलतराव व होळकर यांनी यशोदाबाई या सवाई माधवरावांच्या पत्नीच्या ओटीत चिमाजीला घालून छत्रपतीकडून त्याला पेशवाईची वस्त्रे मिळविली. पण बाजीराव ज्येष्ठ होता. नानाने राजकारण केले. सखाराम घाटगे यांच्या मध्यस्थीने बाजीरावांस पेशवा करण्याचे ठरविले. चिमणाजीला पेशवे पदावरून दूर केले. (२ जून १७९६ ला चिमणाजीला पेशवा केले होते).

दौलतराव शिंदे, नाना यांनी ठरवून ५ डिसेंबर १७९६ रोजी बाजीरावांची पेशवेपदी स्थापना केली. बाजीरावाला दैवाने हात दिला. नाना फडणवीसाला दौलतराव शिंदे व बाजीराव यांनी ३१ डिसेंबर १७९७ रोजी विश्वासघाताने कैद केले. नानाने जमवलेली कोटचवधी रुपयांची संपत्ती हडप करण्याचे हे दोघांचे कारस्थान होते. ६ एप्रिल १७९८ ला नाना फडणवीस यांची अहमदनगरकडे कैदेत रवानगी

केली. १५ जुलै १७९८ ला नाना फडणवीसाची कैदेतून सुटका झाली.

नानाचा मृत्यू : १३ मार्च १८०० रोजी नाना मृत्यू पावला. कैद, अवहेलना यांमुळे तो खचला होता. ज्याने मराठेशाहीची सार्वभौम सत्ता उपभोगली व ज्याच्या कारकिर्दीत मराठेशाहीने उत्कर्षाचा बिंदू गाठला त्याच्या नशीबी मराठेशाहीची वाताहत पाहणे आले. नारायणरावांच्या वधानंतर ज्यानी मराठी राज्य सावरले त्या बारभाईत नाना आपल्या असामान्य बुद्धिवैभवाने श्रेष्ठ बनला. काही काळ राज्याची सर्व सत्ता त्याने उपभोगली. नानांबोरोबर मराठेशाहीतील सर्व शाहाणपण लयाला गेले असे काही इतिहासकार म्हणतात ते बोरोबर वाटते.

इंग्रज-मराठा दुसरे युद्ध व तैनाती फौजेचा पेशव्यांकडून स्वीकार (१९०२) : एप्रिल १७९८ मध्ये अत्यंत आक्रमक वृत्तीच्या वेलस्तीने गव्हर्नर जनरल म्हणून ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्तासूत्रे हाती घेतली होती आणि त्यामुळे मराठा राज्याला निर्माण झालेला धोका पेशव्याला जाणवत होता. १८०० ते १८०२ या काळात दौलतरावाचा खरा घाटक शेत्रू ठरला तो यशवंतराव होळकर. यशवंतराव होळकर आक्रमक बनला. बाजीरावाकडे लांबलंचक मागण्यांची यादी दिली. यशवंतराव होळकर आपल्या प्रचंड सैन्यानिशी २५ ऑक्टोबर १८०२ ला पुण्यात आला. भिऊन दुसऱ्या बाजीरावाने वसईकडे जाऊन इंग्रजांची मदत मागितली.

इ.स. १८०२ मध्ये आपल्याच एका सरदाराला (यशवंतराव होळकर) घाबरून मराठा मंडळाचा प्रमुख नियंत्रक (पेशवा बाजीराव दुसरा) मानला गेलेला पेशवा मुंबईच्या इंग्रजांच्या आश्रयास गेला. त्यांनी त्याचे मनःपूर्वक स्वागत केले आणि त्यांच्याशी 'वसईचा तह' म्हणून प्रसिद्ध असलेला करार करून इ.स. १८०३ मध्ये ते पेशव्याला घेऊन आपल्या फौजेनिशी पुण्यास आले. साहेबांनी पेशव्यास त्याच्या रक्षणाची पूर्ण हमी देऊन गादीवर बसविले. हा वसईचा तह म्हणजे बाजीरावाने एक प्रकारे इंग्रजांची मांडलिकी पत्करल्याचीच कबूली होती. वसईच्या तहानुसार सहा हजार तैनाती फौज बाजीरावाने बाळगावी, फौजखर्चासाठी २६ लाखांचा मुलूख द्यावा असे ठरले.

बाजीरावाला आता विशेष राज्यकारभार करावा असे काही राहिले नव्हते. सर्व व्यवस्था इंग्रजांकडून होऊ लागली होती. बाजीराव विलास, भोजने, नाचतमाशा यात गुंग राहू लागला. तथापि, स्वस्थ बसण्याचा त्याचा स्वभाव नसल्याने त्याने इंग्रजांविरुद्धही कारस्थाने सुरु केली.

दुसरे मराठा इंग्रज युद्ध (१८०३) : वसईचा तह मानला तर आपणी (बाजीरावप्रमाणे) इंग्रजांचे आपोआप आश्रित ठरू हे लक्षात येऊन शिंदे, होळकर आणि नागपूरकर भोसले

ह्यांनी आपणांस तो मंजूर नसल्याचे जाहीर केले. इंग्रजांना ते आव्हानच होते. त्यातून दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध सुरु झाले. इंग्रजांनी मराठा सरदारांचे आव्हन स्वीकारले आणि इ.स. १८०३ ते १८०५ ह्या अवधीत तिन्ही सरदारांशी लढून त्यांना शरण आणले व प्रत्येकाशी स्वतंत्र तह करून त्यांनाही आपले सार्वभौमत्व मान्य करावयास लावले. २७ फेब्रुवारी १८०३ ला शिंदे इंग्रजांशी तैनाती फौज स्वीकृतीचा तह करतात तर २४ डिसेंबर १८०५ ला यशवंतराव होळकर इंग्रजांशी तह करतात व तैनाती फौजेची स्वीकृती करतात. तसेच गायकवाड व नागपूरकर भोसलेनीही इंग्रजांशी तह करून तैनाती फौजेची स्वीकृती केली होती.

इतर मराठा सरदार व कोल्हापूरकर : दक्षिणेतील मराठा सरदारांनी इंग्रजांशी १८१२ ला पंढरपूर करार करून पेशव्यांकडून पंढरपूर करारास मान्यता घेतली. त्याच वेळी १ ऑक्टोबर १८१२ रोजी ब्रिटिशांनी कोल्हापूरच्या छत्रपतीशी स्वतंत्र करार करून त्याची सत्ता मर्यादित केली. कोल्हापूर संस्थान नेटिव स्टेट बनले.

तिसरे मराठा - इंग्रज युद्ध व मराठी राज्याचा शेवट (१८१७-१८) : इ.स. १८१५ च्या मानाने इंग्रजांचे व पेशव्यांचे संबंध पुरते बिघडले. पुढे शेवटी इ.स. १८१७-१८ मध्ये इंग्रज आणि पेशवे यांचे सरळच युद्ध जुऱ्याले. गंगाधर शास्त्रीचा २० जुलै १८१५ रोजी बाजीरावाने व त्रिंबकजीने खून केला. इंग्रजांनी त्रिंबकजीस कैद केले व बाजीरावावर कडक बंधने लादली. यातून बाजीरावाने शेवटचा स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला. पण इंग्रजांनी सातान्याच्या छत्रपतीस बाजीरावाविरुद्ध आपल्या गटात वळविण्यात यश मिळविले. त्रिंबकजी कैदेतून सुटला. १८१७ ला पेशवा व त्रिंबकजीविरुद्ध इंग्रजांनी युद्धाची तयारी केली.

५ नोव्हेंबर १८१७ रोजी मराठा - इंग्रज युद्धाची पहिली धुमशक्ती खडकी येथे झाली. त्यानंतर १६ नोव्हेंबर रोजी झालेल्या येरवड्याच्या लढाईत मात्र मराठ्यांचा पराभव झाला. २२ नोव्हेंबर १८१७ रोजी ब्रिटिश फौजा बाजीरावांच्या पाठलागावर निघाल्या. पेशव्याने पुणे सोडले. ११ फेब्रुवारी १८१८ रोजी ब्रिटिशांनी सातारा काबीज करून छत्रपतीचे निशाण किल्ल्यावर चढवले.

२० फेब्रुवारी १८१८ रोजी आष्टी येथे झालेल्या लढाईत पेशवा पक्षावर जबरदस्त आघात झाला. मराठा सेनापती बापू गोखले ब्रिटिशांच्या गोळ्यांना बळी पडला तर लढाई संपता संपता छत्रपती उघडपणे ब्रिटिशांना जाऊन मिळाला. बापू गोखलेंच्या मृत्यूने पेशव्यांची लष्करी बाजू लंगडी पडली. तर छत्रपतीच ब्रिटिशांना जाऊन मिळाल्याने पेशव्याने चालविलेल्या ब्रिटिशांविरुद्धच्या लढ्याचा राजकीय आणि कायदेशीर आधारच संपुष्टात आला. छत्रपतीला सातारा येथे

नेल्यानंतर ब्रिटिशांनी छत्रपतीच्या नावाने लगेच एक जाहीरनामा काढला. छत्रपतीच्या नावाने काढलेल्या त्या जाहीरनाम्याबरोबर मराठा राज्याचा पेशवा म्हणून बाजीरावांचे स्थान आणि अधिकार संपुष्टात आले. छत्रपतीच्या नीतीविरुद्ध ब्रिटिशांशी लढा देणारा तो एक बंडखोर ठरला.

दि. २ जून १८१८ रोजी खैरी येथे मालकम व बाजीराव यांची भेट झाली. पेशवा इंग्रजांना शरण गेला. बाजीरावास इंग्रजांनी कानपूरनंजीक ब्रह्मावर्तीत ठेवले व त्याला ८ लाख निवृत्ती वेतन देण्यात आले. तेथे बाजीराव २८ जानेवारी १८५२ ला मृत्यू पावला.

मराठेशाहीचा अस्त : कारणमीमांसा : छत्रपती शिवाजीचे कर्तृत्व व नेतृत्व यांच्या संयोगाने मराठ्यांचे राज्य सतराव्या शतकात हिंदुस्थानच्या राजकीय क्षितिजावर उदय पावले. संबंध अठराव्या शतकात पेशव्यांच्या तसेच त्यांच्या सरदारांच्या पराक्रमाने ते चमकले आणि शेवटी एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी इंग्रजांशी झागडताना अस्त पावले.

मराठ्यांची अवनती होत गेल्याने मराठेशाहीचा अस्त झाला हा मुद्दा बहुतेक सर्व इतिहासकार मान्य करतात. पण या अवनतीची काणे मात्र प्रत्येक इतिहासकार वेगवेगळी देतो. प्रबळ मध्यवर्ती सत्तेचा अभाव, स्वतंत्र जहागिरीची व सरंजामांची मराठे सरदारांना असलेली हाव, तसेच देशाभिमान, शिस्तबद्ध कवायतीचे सैन्य आणि आधुनिक तोफा, बंदुका यांचा मराठ्यांकडे असलेला अभाव ही न. चिं. केळकर यांच्या दृष्टीने मराठ्यांच्या अधोगतीची प्रमुख कारणे होत.

वि. का. राजवाडे यांना मराठ्यांची पुराणप्रिय सनातनी वृत्ती व तिच्यामुळे मराठ्यांनी आधुनिक भौतिकशास्त्राच्या अभ्यासाची केलेली उपेक्षा, हे मराठ्यांच्या पराभवाचे सर्वांत प्रमुख कारण म्हणून दिले आहे. आपसांतील दुफळी हा मराठ्यांचा स्थायी भाव होता. समान शत्रूविरुद्ध ते आपसांतील मतभेद तात्पुरते बाजूला ठेवून एकत्र येत, पण त्या शत्रूचे संकट नाहीसे झाले की, आपल्या स्वभावाला अनुसरून एकमेकांत भांडायला सुरुवात करीत. या त्यांच्या प्रवृत्तीमुळे मराठेशाहीच्या ऐन वैभवाच्या काळात तिच्या विनाशाची बीजे पेरली गेली, असे डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन म्हणतात.

श्रीराम शर्मा यांच्या म्हणण्यानुसार पानिपतचा आघात, राघोबाने इंग्रजांचा घेतलेला आश्रय व इ.स. १८०२ चा वसईचा तह या तिन्ही घटना म्हणजे एकाच नाण्याच्या उलटसुलट बाजू आहेत तर रियासतकार सरदेसाई यांनी तर दुसरा बाजीराव पेशवा व दौलतराव शिंदे यांच्या नाकर्तेंपणालाच मराठेशाहीच्या नाशासाठी प्रामुख्याने जबाबदार धरले आहे.

ग्रॅन्ट डफ याने पानिपतच्या आघातापेक्षा थोरल्या

माधवराव पेशव्यांचा ऐन तारुण्यातील मृत्यू मराठेशाहीला अधिक घातक ठरल्याचे म्हटले आहे.

त्र्यं. श. शेजवलकर यांनी मराठेशाहीचा न्हास व नाश यांसाठी पेशव्यांच्या चुकीच्या धोरणांना मुख्यतः जबाबदार धरले आहे.

थोडक्यात, मराठेशाहीच्या नाशाची कारणे पुढील-प्रमाणे -

- (०१) शिवशाहीच्या कार्यक्रमाचा विसर
- (०२) शिवाजीनंतर कोणी मुत्सदीच झाला नाही
- (०३) मराठ्यांनी घेतलेली इंग्रजांची मदत
- (०४) अव्यवधित राज्यकारभार व शिस्तीचा अभाव
- (०५) धर्माचिरणाचे स्तोम
- (०६) नवीन कल्पनांचा अभाव
- (०७) सवत्यासुभ्याची आवड आणि एकजुटीचा व राष्ट्राभिमानाचा अभाव
- (०८) कवायती लक्ष्कर आणि सुधारलेली युद्धसामग्री यांचा अभाव
- (०९) दुर्बल मध्यवर्ती सत्ता
- (१०) कर्तवगार राष्ट्रचालकांचा अभाव
- (११) इंग्रजांची जबरदस्त मुत्सदेगिरी
- (१२) व्यापारी संस्कृतीचा विजय

अशा सर्व कारणाने मराठी साम्राज्याचा विनाश झाला. इ.स. १८१८ मध्ये मराठ्यांची सत्ता पूर्णपणे संपली. त्यांची जागा कुणी अन्य एतदेशीय सत्ताधिशाने घेतली नाही, ती घेतली इंग्रजांनी - हजारो मैल समुद्र पार करून आलेल्या पाश्चिमात्यांनी.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ७

- (अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात किंवा अशी खूण करा.
- (०१) बारभाईचा गट फुटल्यापासून पुणे दरबाराची सत्तासूत्रे नानांच्या हाती केंद्रित झाली. ( )
  - (०२) मराठे मंडळाचा प्रमुख निमंत्रक पेशवा बाजीराव दुसरा मुंबईच्या इंग्रजांच्या आश्रयास गेला आणि तेथे त्याने 'वसईचा तह' केला. ( )
  - (०३) 'वसईचा तह' म्हणजे बाजीरावाने एक प्रकारे इंग्रजांची मांडलिकी पत्करल्याचीच कबुली होती. ( )

(०४) वसईचा तह शिंदे, होळकर, नागपूरकर आणि भोसले यांनी मान्य केला. ( )

(०५) मराठेशाहीच्या अस्ताच्या कारणांबाबत इतिहासकारांत एकमत आहे. ( )

(०६) वि. का. राजवाडे यांच्या मते, सनातनी वृत्ती आणि भौतिकशास्त्राच्या अभ्यासाची उपेक्षा ही कारणे मराठ्यांच्या न्हासास जबाबदार ठरली. ( )

(०७) ग्रॅन्ट डफ याने पानिपताच्या आघातापेक्षा थोरल्या माधवराव पेशव्यांचा मृत्यू मराठेशाहीला घातक ठरला असे म्हटले आहे. ( )

(०८) इ.स. १८१८ मध्ये मराठ्यांची सत्ता संपून त्याची जागा हजारो मैल समुद्र पार करून आलेल्या इंग्रजांनी घेतली. ( )

(०९) कर्तवगार राष्ट्रचालकांचा अभाव, इंग्रजांची जबरदस्त मुत्सदेगिरी आणि व्यापारी संस्कृतीचा विजय ही कारणेदेखील मराठेशाहीच्या न्हासास जबाबदार आहेत. ( )

(१०) आपल्या बुद्धिकौशल्याने बारभाईत नाना श्रेष्ठ बनला, काही काळ राज्याची सर्व सत्ता त्याने उपभोगली. ( )

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

बारभाईचा कारभार : रघुनाथराव बंडखोर आहेत, असे कारभास्यांनी जाहीर केले व नारायणरावांच्या पत्तीच्या व माधवरावांच्या नावे पेशव्यांचा कारभार पाहण्यास सुरुवात केली. या मंडळात नाना फडणवीस, हरिपंत फडके, सखारामबापू बोकील, त्र्यंबकराव पेठे, मोरोबा फडणवीस, बापूजी नाईक, मालोजी घोरपडे, भवानराव प्रतिनिधी रास्ते, पटवर्धन, महादजी शिंदे आणि तुकोजी होळकर ही बारा मंडळी होती. म्हणून त्यास बारभाई असे म्हणत.

चौकडीचे कारस्थान : १७८० साली रघुनाथराव शिंद्यांच्या कैदेतून पठाला व सुरतेस इंग्रजांच्या आश्रयास गेला. या प्रसंगास तोंड देण्यासाठी नाना फडणवीसाने मराठे, निजाम, हैदर व नागपूरकर यांची युती घडवून आणली. त्यास 'चौकडीचे कारस्थान' असे म्हणतात.

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✗),
 (५) (✓), (६) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✓),
 (५) (✗), (६) (✗)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✗),
 (५) (✗), (०६) (✓), (७) (✗), (८) (✓),
 (९) (✓), (१०) (✗).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
 (०५) (✗), (६) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) (१) नारायणराव
 (२) लोकांवर जरब ठेवणे, कामकाजात तडफ
 दाखविणे.
 (३) रघुनाथराव
 (४) प्रभू मंडळी
 (५) तुळजा पवार व सुमेरसिंग
 (६) राघोबादादा

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✗), (४) (✓),
 (५) (✓), (६) (✗), (७) (✓), (८) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ७

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✗),
 (०५) (✗), (६) (✓), (७) (✓) (८) (✓),
 (०९) (✓), (१०) (✓).

४.५ सारांश

मराठ्यांच्या इतिहासात माधवराव पेशव्यांचा काळ महत्त्वपूर्ण मानला जातो. भारतभूमीत इंग्रजी सतेचा आरंभ याच काळात झाला. माधवराव पेशवे झाले. त्या वेळी मराठी राज्याची स्थिती संकटमय होती. तिजोरीत पैसा नव्हता, शत्रू डोके वर काढू लागले होते. याशिवाय पानिपतावर गेलेली अद्भू परत मिळविण्याचे मोठे कार्य माधवरावांसमोर होते. राघोबा माधवरावाला अडचणी निर्माण करीत असे. माधवरावांनी आपल्या हयातीत कर्नाटकात एकूण चार स्वान्या हैदर अलीवर केल्या पण हैदर अलीचे संपूर्ण उच्चाटन त्यांना करता आले नाही. याचे कारण म्हणजे राघोबादादा पुण्यात काही अडचणी निर्माण करीत असे. माधवराव पेशव्यांना इंग्रजांचे वाढते सामर्थ्य धोकादायक बनत चालले असल्याची कल्पना होती. राज्यकर्त्यांची अंगी आवश्यक असणारे गुण माधवरावांच्या अंगी पुरेपूर होते. माधवरावांनी पानिपताने बिघडलेली मराठी राज्यकारभाराची घडी पुन्हा बसवून दिली. ग्रॅन्ट डफ याने पानिपतामुळे मराठी राज्याचे जे नुकसान झाले, त्यापेक्षा अधिक नुकसान माधवरावांच्या निधनाने झाले असे म्हटले आहे.

माधवरावांच्या निधनानंतर त्यांचा लहान भाऊ नारायणराव पेशवा झाला. रघुनाथराव व नारायणराव यांच्यात सलोख्याचे संबंध नव्हते. अविचारी लोकांच्या सल्लियाने नारायणरावाने रघुनाथरावांना कैदेत टाकले. नारायणरावांनी प्रभु मंडळीशी देखील वैर घेतले. त्यांना शूद्र ठरविले. नारायणरावांनी रायगड किल्ला जिंकून अप्पाजी हरीच्या हाती दिला. पुण्यात या वेळी इंग्रजांचा वकील मॉस्टिन राहत होता. तो परिस्थितीवर लक्ष ठेवून होता. राघोबादादांच्या पुढाकाराने तुळ्या पवार व गाराडांच्या सल्लियाने नारायणरावास धरावे असे ठरले. परंतु पत्रात ‘ध’चा ‘मा’ आनंदीबाईने केला. नारायणरावांच्या वधानंतर परत अस्थिरता निर्माण झाली.

नारायणरावांच्या वधानंतर रघुनाथरावाने आपले पेशवेपद जाहीर केले. दरम्यान नारायणरावांच्या पत्नीस पुत्ररत्न झाले. त्याचे नाव सवाई माधवराव ठेवण्यात येऊन अवघ्या ४० व्या दिवशी त्यास पेशवे घोषित करण्यात आले. नारायणराव बंडखोर आहेत, असे घोषित करण्यात आले. प्रथम नारायणरावांच्या पत्नीच्या आणि नंतर सवाई माधवरावांच्या नावाने ‘बारभाई’ मंडळाने पेशव्यांचा कारभार पाहण्यास प्रारंभ केला. हा कारभार सहा वर्षे चालला. पहिल्या तीन पेशव्यांच्या काळात मराठ्यांनी ‘स्वराज्यातून साप्राज्याकडे’ वाटचाल केली. पेशवे पुण्यात आल्यावर सखारामबापू व नाना फडणवीस

मुख्य बनले. दरम्यान याच काळात महादजी शिंदे यांनी उत्तरेकडे मराठ्यांची प्रतिष्ठा वाढविली.

सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनंतर रघुनाथरावांचा मुलगा बाजीराव पेशवा बनला. त्यास विविध संकटांना तोंड द्यावे लागले. १८१८ मध्ये मराठ्यांच्या स्वातंत्र्य रक्षणाकरिता ब्रिटिशांविरुद्ध दिलेल्या लढ्यात तो अपयशी ठरला.

नारायणरावांच्या वधानंतर बारभाईच्या फौजेपुढे गुजरातकडे रघुनाथ पळत असता त्यास साथ देणे आनंदीबाईला अशक्य ठरले म्हणून धारच्या किल्ल्यात पवारांच्या आश्रयास जाणे तिला भाग पडले. तेथे बाजीरावाचा जन्म झाला. परंतु रघुनाथ आणि आनंदीबाईप्रमाणे त्यालाही जीवनाची सुरुवातीची वर्षे बंदिवासात काढावी लागली. १७९६ मध्ये तो पेशवा झाला. नाना फडणवीसाला बाजीराव दौलतराव शिंदे आर्द्दीनी त्यास विश्वासघाताने कैद केले. नानाबारोबर मराठेशाहीतील सर्व शाहाणपण लयाला गेले.

इंग्रज-मराठा यांच्यातील दुसऱ्या युद्धात मराठा मंडळाचा प्रमुख नियंत्रक मुंबईच्या इंग्रजांच्या आश्रयास गेला. त्याच्याशी ‘वसईचा तह’ करण्यात आला. हा वसईचा तह म्हणजे बाजीरावाने एक प्रकारे इंग्रजांची मांडलिकी पत्करण्याची कबुली होती. बाजीरावाला विशेष राज्यकारभार राहिला नाही.

शिंदे, होळकर, नागपूरकर यांनी वसईचा तह अमान्य केला. त्यातून दुसरे मराठा-इंग्रज युद्ध झाले. इंग्रजांनी सरदाराना शरण आणले व प्रत्येकाशी स्वतंत्र तह केला. इ.स. १८१७-१८ मध्ये इंग्रज व पेशवे यांच्यात युद्ध झाले. मराठा-इंग्रज युद्धाची पहिली धूमश्चक्री खडकी येथे झाली. २ जून १८१८ रोजी खैरी येथे मालकम व बाजीराव यांची भेट झाली. पेशवा इंग्रजांना शरण गेला. मराठ्यांची अवनती झाल्याने मराठेशाहीचा अस्त झाला.

मराठेशाहीच्या अस्ताच्या कारणांविषयी इतिहासकारांत एकमत नाही. मात्र प्रामुख्याने इंग्रजांनी मुत्सदेगिरी, दुर्बल मध्यवर्ती सत्ता, सवत्यासुभ्यांची आवड, एकजुटीचा अभाव, इत्यादी कारणे मराठेशाहीच्या न्हासास कारणीभूत ठरली.

४.६ अधिक अध्ययन

(रियासतकार गोविंद सखाराम सरदेसाई यांचा मराठी रियासत पूर्ण करत असताना शेवटच्या आठव्या खंडात मराठी राज्याचा उदय, विकास व न्हास किती समर्पक शब्दांत थोडक्यात सांगितला आहे तो पाहा.)

‘स्वराज्याचा पहिला प्रकाश शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाने आणि मुत्सदेगिरीने महाराष्ट्राच्या क्षितिजावर दिसू लागला. त्यांच्या राज्याभिषेकाने तो प्रकाश अधिक लखलखीत झाला. महाराजांच्या मृत्यूनंतर पुढची पंधरा-वीस वर्षे काही प्रमाणात तो मंद झाल्याचे लक्षात येते. पण अठराव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात ताराबाईच्या पुढाकाराने मराठ्यांनी ‘स्वातंत्र्य युद्ध’ केले. त्यामुळे या राज्यावरचे मळभ दूर झाले. इ.स. १७१० पासून बालाजी विश्वानाथ, थोरले बाजीराव, नानासाहेब आणि माधवराव या एकमागून एक झालेल्या शूर आणि कर्तबगार पेशव्यांनी मराठी राज्याचा प्रकाश भारताच्या विस्तृत भूप्रदेशावर दूरदूर पसरविला. माधवरावांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे तेज कायम ठेवण्याचा नाना फडणवीस आणि महादजी शिंदे यांनी १७९५ पर्यंत आटोकाट प्रयत्न केला. काही प्रमाणात ते यशस्वींही झाले. पण सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनंतर दुसऱ्या बाजीरावांची कारकीर्द सुरु झाली आणि मराठी राज्याचे आकाश अंधारून आले. शेवटी इ.स. १८१८ मध्ये मराठ्यांच्या स्वराज्याचा सूर्य मावळला’.

‘रियासतकार सरदेसाई यांनी सुमारे दोनशे वर्षांच्या राजकारणाची, राज्यकर्त्यांची आणि राजकीय चढ-उतारांची विस्तारपूर्वक वर्णने रियासतीत दिलेली आहेत. मराठ्यांची स्वराज्य स्थापना आणि त्या स्वराज्याचा देशभर साप्राज्य विस्तार होण्यामागे अनेक शूरवीरांचे पराक्रम होते, अनेक मुत्सद्यांची कामगिरी होती. तत्कालीन मोगल सत्तेला निस्तेज करून जवळजवळ सर्व देशभर मराठ्यांनी आपल्या राज्याची पताका फडकविली. भारतात इतरत्र जे होऊ शकले नाही ते अपूर्व मराठ्यांनी करून दाखविले’.

(स. मा. गर्गे, मराठी रियासत, ८ प्रमुख संपादकांचे मनोगत, पृ. १६).

४.७ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळींत उत्तरे लिहा.

- (१) माधवराव पेशव्यांची कारकीर्द थोडक्यात विशद करा.
- (२) माधवरावांची कर्नाटकातील कामगिरी विशद करा.
- (३) माधवरावांची योग्यता विशद करा.
- (४) नारायणराव पेशव्यांचा कारभार स्पष्ट करा.
- (५) सवाई माधवरावांच्या कारकिर्दीतील महत्वाच्या घटना स्पष्ट करा.

- (६) इंग्रज-मराठा यांच्यातील तीन युद्धांची कारणे व त्याचे परिणाम स्पष्ट करा.
- (७) मराठेशाहीच्या अस्ताची कारणे विशद करा.

४.८ आधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) अ. रा. कुलकर्णी, ग. ह. खरे, 'मराठ्यांचा इतिहास', खंड १, खंड २, खंड ३, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ-निर्मिती मंडळासाठी कॉन्टिनेटल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे - ३०.

- (२) गोविंद सखाराम सरदेसाई, 'मराठी रियासत', खंड '१' ते ८, प्रभुख संपादक - स. मा. गर्गे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- (३) डॉ. प्रभाकर देव, 'मराठ्यांचा इतिहास', विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- (४) प्रा. जयसिंगराव पवार, 'मराठी साम्राज्याचा उदय आणि अस्त', अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर.
- (५) प्राचार्य सदाशिव आठवले, 'शिवाजी आणि शिवयुग', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे - ३०.
- (६) G. S. Sardesai, 'New History of the Marathas', 'Vol. I, II, III', Published by : K. B. Dhawale, Bombay.

उपलब्ध शिक्षणक्रम

Programmes Offered

Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Gardening
- ❖ Foundation in Agricultural Science
- ❖ Preparatory (English Medium)
- ❖ Certificate in Fire & Safety Engg. Management
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Mgmt. (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fabrication (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tourist Guide (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tailoring (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Lathe Operator (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mason (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Plumber (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Two Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Domestic Wireman (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fitter General (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mechanic Radio & Tape Recorder (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Screen Printing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Four Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Refrigeration and Air Conditioning (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in TV & VCD Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Industrial Security Guard (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Photography (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Motor Rewinding (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Computer Operating Skills (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mobile Repairing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Management
- ❖ Certificate in German Language
- ❖ Certificate in French Language
- ❖ Certificate in English Language
- ❖ Certificate in Spanish Language
- ❖ Certificate in Arabic Language
- ❖ Certificate in Chinese Language
- ❖ Certificate in Japanese Language
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Primary (5th to 7th Std)
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Secondary (8th to 10th Std)
- ❖ MPSC/Upsc (Composite) Competitive Examination Guidance Program
- ❖ Foundation Course in Soft Skills Programme
- ❖ Preparatory (Marathi Medium)
- ❖ Certificate Programme in Human Rights
- ❖ Certificate Programme in Early Childhood Care and Education
- ❖ Certificate Programme for Self Help Group Facilitators

- ❖ Certificate Programme in Information & Communication Technology for Teachers
- ❖ Certificate Programme in Content Cum Methodology
- ❖ Certificate in Information Technology
- ❖ Patient Assistant
- ❖ Dai Prashikshan
- ❖ Arogyamitra
- ❖ Home Care Assistant

Online Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Programming Expertise in C
- ❖ Certificate in Data Structure using C
- ❖ Certificate in Oops and C++
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through VB.NET
- ❖ Certificate in Building Web Portals through Asp.Net
- ❖ Certificate in Enterprise Solutions Using J2EE
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through C#
- ❖ Certificate in Visual Programming
- ❖ Certificate in Computer Fundamentals
- ❖ Certificate in Office Tools
- ❖ Certificate in Linux
- ❖ Certificate in JAVA
- ❖ Certificate in Visual Basic
- ❖ Certificate in Oracle
- ❖ Certificate in Computerised Financial Accounting (New)

Offline Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Computer Operations
- ❖ Certificate in Computer Preparatory Skills
- ❖ Certificate in Computer Operations for the Blind
- ❖ Certificate Programme in Counsellor Training

Diploma Programmes

- ❖ Agri Business Management
- ❖ Fruit Production
- ❖ Vegetable Production
- ❖ Floriculture & Landscape Gardening
- ❖ Agro Journalism
- ❖ Horticulture
- ❖ Co-operative Management
- ❖ Co-operative Management (Dairy)
- ❖ Co-operative Mgmt. (Agro-based Co-operatives)
- ❖ Co-operative Management (Banking)
- ❖ Fire Safety Engg. Management
- ❖ Co-operative Management (Self Employment Services Co-op. Institutions)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows 2000 Server)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Linux)

उपलब्ध शिक्षणक्रम
Programmes Offered

- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Printing Technology and Graphic Arts
- ❖ Fashion Design
- ❖ Interior Designing and Decoration
- ❖ Electrician & Domestic Appliances Maintenance
- ❖ Automobile Techniques
- ❖ Cyber Security
- ❖ Fabrication
- ❖ Electronic Equipment Maintenance & Repairs
- ❖ Air Conditioning & Refrigeration
- ❖ In-Flight Cabin Crew Training & Air Travel Mgmt.
- ❖ Customer Care & Air Travel Management
- ❖ Paithani Weaving
- ❖ Civil Supervisor
- ❖ Mechanical Techniques
- ❖ Gandhi Vichar Darshan
- ❖ Mass Communication & Journalism
- ❖ School Management
- ❖ Communication Engineering
- ❖ Computer Technology
- ❖ Industrial Electronics
- ❖ Instrumentation Engineering
- ❖ Mechanical Engineering
- ❖ Production Engineering
- ❖ Automobile Engineering
- ❖ Thermal Engineering
- ❖ Yogashikshak
- ❖ Medical Laboratory Technician
- ❖ Ophthalmic Technical Assistant
- ❖ Computing
- ❖ Advance Diploma in Computing
- ❖ Bachelor of Arts in Mass Communication & Journ. Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Bachelor of Library & Information Science
- ❖ Bachelor of Education
- ❖ B.Ed. (e-Education)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Technology)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Bachelor of Science (Actuarial Science)
- ❖ Bachelor of Science (Medical Laboratory Tech.)
- ❖ Bachelor of Science (Optometry)
- ❖ Bachelor of Science (Business Information Systems)
- ❖ Bachelor of Computer Applications
- ❖ Bachelor of Design (Interior Design)
- ❖ Bachelor of Architecture (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Marine Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Electronics & Telecommunication Engg. (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Mechanical Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B.Sc. in Nautical Science

Post Graduate Diploma Programmes

- ❖ Post Graduate Diploma in Advanced Pedagogy
- ❖ Hospital and Health Care Management

Post Graduate Programmes

- ❖ Master of Business Administration (Hospitality Mgmt.)
- ❖ Master of Business Admin. (Insurance and Banking)
- ❖ Master of Business Administration (General: HRD, Finance & Marketing)
- ❖ Master of Commerce
- ❖ Master of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Food Processing & Preservation)
- ❖ Master of Library & Information Science
- ❖ Master of Education
- ❖ Master of Arts (Education)
- ❖ Master of Architecture (General)
- ❖ Master of Architecture (Construction Mgmt.)
- ❖ Master of Architecture (Environmental Architecture)
- ❖ Master of Architecture (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Science (Bio-Technology)
- ❖ Master of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Master of Science (Actuarial Science)
- ❖ Master of Science (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Arts (Subject Communication)
- ❖ Master of Arts (Educational Communication)
- ❖ Master of Arts (Distance Education)
- ❖ Master of Commerce (Subject Communication)
- ❖ Master of Science (Subject Communication)

Degree Programmes

- ❖ Bachelor of Science (Horticulture)
- ❖ Bachelor of Science (Agriculture)
- ❖ Bachelor of Commerce (Marathi Medium)
- ❖ Bachelor of Commerce (English Medium)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Hotel and Tourism Management)
- ❖ Bachelor of Business Admin.(Insurance and Banking)
- ❖ Bachelor of Co-operative Management
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Commerce (Finance and Accounts)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel Mgmt.& Catering Operations)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Science (Media Graphics & Animation)
- ❖ Bachelor of Arts